# εξάντας

**exantas**
Eine griechisch-deutsche Kulturzeitschrift

Τεύχος // Heft #35 Τιμή // Preis 7.00€ Ιούλιος // Juli 2022

**Αφιέρωμα στον Κάρολο Παπούλια (1929 – 2021)**
**Karolos Papoulias (1929 – 2021). Eine Hommage**

**Από την Καλαμπάκα στο Τάγμα της Αξίας**
Μια συζήτηση με την Ιωάννα Ζαχαράκη
**Von Kalambaka zum Bundesverdienstkreuz**
Ein Gespräch mit Ioanna Zacharaki

**Το ελληνικό εθνικό τραύμα του 1922.** Η αναπαράστασή του σε γερμανικές μεταφράσεις ελληνικών λογοτεχνικών κειμένων
**Das griechische Nationaltrauma von 1922.** Seine Darstellung in deutschen Übersetzungen griechischer literarischer Texte

# MEDOYEA

RESTAURANT

SEIT 1982 IM HERZEN FRIEDENAUS

## GRIECHISCH-MEDITERRANE KÜCHE

RÄUME FÜR FESTLICHKEITEN JEDER ART

KINDERFREUNDLICH

GROSSE SOMMERTERRASSE

PERELSPLATZ 10
12159 - BERLIN

TELEFON: 030 - 851 65 89
E-MAIL: INFO@RESTAURANT-MEDUSA.DE


MO - SA: 17 - 23 UHR
SONNTAG: 16 - 22 UHR

# #35

Κάθε μας τεύχος βαδίζει πάνω σε μια μυστική γραμμή. Κάθε πρόταση που γράφεται, κάθε λέξη που μεταφράζεται αποκαλύπτει σιγά σιγά αυτό το ίχνος που αφήνει η εποχή μας πάνω σε εποχές που παλιώνουν ή που πάλιωσαν ήδη από καιρό - άλλωστε η ανθρώπινη ψυχή, καθώς συγκροτείται σ' ένα εν πρώτοις άγνωστο παρόν, κοιτάζει πάντοτε προς κάθε κατεύθυνση του χρόνου. Ο Εξάντας #35 αποτελεί κατ' αυτόν τον τρόπο μια συμμαχία της συνείδησης. Προσπαθήσαμε για μια ακόμη φορά να αναμετρηθούμε με το πολυσχιδές παρελθόν, χωρίς τη διάθεση να δραπετεύσουμε από τη δύσκολη συγκυρία. Να περπατήσουμε στα σταυροδρόμια τέχνης και ιστορίας, χωρίς να επιλέξουμε πλευρά. Να συζητήσουμε για ένα αλληλέγγυο μέλλον, χωρίς να αγνοήσουμε τις αντιφάσεις του καιρού μας και, τέλος, να ακολουθήσουμε για λίγο προς τα πίσω στον χρόνο τα βήματα ανθρώπων που χάθηκαν, χωρίς να εγκλωβιστούμε στη μονοτονία της απουσίας.

Καλή Ανάγνωση!

Η Σύνταξη

Jedes unserer Hefte bewegt sich auf einer verborgenen Linie. Jeder Satz, der geschrieben wird, jedes Wort, das übersetzt wird, deckt allmählich die Spur auf, welche unsere Zeit auf Zeiten hinterlässt, die veralten oder bereits seit langem alt geworden sind – die menschliche Seele, die sich in einer zunächst unbekannten Gegenwart konstituiert, schaut im Übrigen immer in alle Richtungen der Zeit. Heft 35 von Exantas stellt auf diese Weise einen Pakt des Bewusstseins dar. Wir haben einmal mehr versucht, uns mit der vielschichtigen Vergangenheit zu messen, ohne vor den schwierigen Zeitläuften flüchten zu wollen. Auf den sich kreuzenden Pfaden von Kunst und Geschichte zu wandeln, ohne Partei zu ergreifen. Die Diskussion über eine solidarische Zukunft zu führen, ohne die Widersprüche unserer Zeit zu ignorieren und schließlich für eine Weile rückwärtsgewandt den Schritten von Menschen zu folgen, die verschwunden sind, ohne uns in die Monotonie der Abwesenheit zu verstricken.

Wir wünschen Ihnen eine anregende Lektüre!

Die Redaktion

Reservat Eins, Aris Kalaizis

Ευχαριστούμε θερμά τον διακεκριμένο εικαστικό Άρη Καλαϊτζή, για την ευγενική παραχώρηση των έργων του που κοσμούν το παρόν τεύχος, βλ. σ. 63

Die Redaktion bedankt sich herzlich bei dem Aris Kalaizis für die freundliche Genehmigung zum Abdruck seiner Werke; Siehe auch S. 63ff.

Αγαπητοί αναγνώστες και φίλοι,

το επόμενο τεύχος του περιοδικού είναι ήδη στα σκαριά. Για ιδέες, κείμενα, προτάσεις περιεχομένου ή συνεργασίας στη μετάφραση και επιμέλεια κειμένων, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μας στην παρακάτω ηλεκτρονική διεύθυνση: **redaktion@exantas.de**

Μπορείτε να αποστείλετε τα κείμενα ή τις προτάσεις σας ως τις 15 Οκτώβρη 2022.

Φιλικά
Εκ της Σύνταξης

Liebe LeserInnen und FreundInnen,

das nächste Heft von Exantas ist schon in Arbeit. Fall Sie Ideen, Texte, inhaltliche Vorschläge haben oder sich eine Kooperation im Bereich Übersetzung und Lektorat von Texten vorstellen könnten, kontaktieren Sie uns gerne unter der folgenden E-Mail Adresse: **redaktion@exantas.de**

Redaktionsschluss: 15. Oktober 2022

Beste Grüße
Die Redaktion

Παρά την ενδελεχή έρευνά μας δε στάθηκε δυνατό να ταυτοποιήσουμε τους κατόχους των πνευματικών δικαιωμάτων για όλες τις εικόνες που δημοσιεύουμε στο παρόν τεύχος. Παρακαλούμε για οποιοδήποτε θέμα να επικοινωνήσετε μαζί μας.

Trotz sorgfältiger Recherche konnten nicht alle Rechteinhaber der im Heft verwendeten Abbildungen ausfindig gemacht werden. Bitte setzen Sie sich ggf. mit uns in Verbindung.

**Γράμμα απ' την Αθήνα // Brief aus Athen** – Pantelis Boukalas ..... 06

## ΠΟΛΙΤΙΚΗ / POLITIK

**Η Ευρώπη, η Ρωσία και ο νέος Ψυχρός Πόλεμος**
**// Europa, Russland und der Neue Kalte Krieg** – Theocharis N. Grigoriadis ..... 12

## ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ / GESPRÄCHE

**Από την Καλαμπάκα στο Τάγμα της Αξίας. Μια συζήτηση με την Ιωάννα Ζαχαράκη γύρω από τη μετανάστευση, το προσφυγικό και την αλληλεγγύη // Von Kalambaka zum Bundesverdienstkreuz. Ein Gespräch mit Ioanna Zacharaki über Migration, Flüchtlinge und gelebte Solidarität** ..... 18

## ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ / KULTUR

**Αλέξανδρος Ίσαρης, Απο το «επανιδείν» στο «θα επιστρέψω φωτεινός» // Alexandros Issaris**
**Von „Auf Wiedersehen" zu „Ich werde strahlend zurückkehren"** – Vassilis Vafiadis ..... 30

## ΑΦΙΕΡΩΜΑ / HOMMAGE

**Κάρολος Παπούλιας // Karolos Papoulias (1929-2021)** ..... 38
**Συνέντευξη στο «Kölner Stadtanzeiger» (2019) //**
**Interview mit dem "Kölner Stadtanzeiger" (2019)** ..... 40
**Για έναν φίλο σε δύσκολους καιρούς // Erinnerung an einen Freund**
**in schwierigen Zeiten** - Danae Coulmas ..... 42
**Ο πρώην Ομοσπονδιακός Πρόεδρος Γιόαχιμ Γκάουκ για τον Κάρολο Παπούλια //**
**Bundespräsident a.D. Joachim Gauck über Karolos Papoulias** ..... 50

## ΙΣΤΟΡΙΑ / GESCHICHTE

**Ευάγγελος Δούβλης – ο δραγουμάνος των Γερμανών στην κατεστραμμένη Σμύρνη του 1922 //**
**Evangelos Doublis – Dragoman der Deutschen im zerstörten Smyrna 1922** – Andrea Schellinger ..... 55

## ΤΕΧΝΗ / KUNST

**Ο ζωγράφος Άρης Καλαϊτζής συζητά με τον Γιώργο Λάιο //**
**Der Künstler Aris Kalaizis im Dialog mit Giorgos Laios** ..... 63

## ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ / LITERATUR

**Το ελληνικό εθνικό τραύμα του 1922. Η αναπαράστασή του σε γερμανικές μεταφράσεις ελληνικών λογοτεχνικών κειμένων // Das griechische Nationaltrauma von 1922. Seine Darstellung in deutschen Übersetzungen griechischer literarischer Texte** – Birgit Hildebrand ..... 70
**Είμαι όσα έχω ξεχάσει // Ich bin alles, was ich vergessen habe** – Ilias Maglinis ..... 79

## ΒΙΒΛΙΑ / BÜCHER ..... 84

Συνεργάτες // Mitwirkende ..... 96
Impressum ..... 100

ΕΛΤΑ Hellenic Post. We support you LGBTQ+, 10.06.2022

# Γράμμα απ' την Αθήνα

**Παντελής Μπουκάλας**

Τέλη Μαΐου 2022

Σαν φιλοξενούμενος της στήλης «Γράμμα από την Αθήνα», αισθάνομαι ότι οφείλω να ανταποκριθώ στην τιμή με μια προκαταρκτική δήλωση: Όσα θα ακολουθήσουν, θα μπορούσε ίσως να διαβληθούν αρκετά εύκολα σαν «μίζερα» και «γκρινιάρικα». Με αυτούς τους χαρακτηρισμούς συνηθίζει άλλωστε να στολίζει οτιδήποτε το μη δοξαστικό και ενθουσιώδες η ανάγνωση εκείνη του κειμένου «Ελλάδα» η οποία υπερπροσδιορίζεται από ένα βλέμμα που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε «βλέμμα του κυβερνητικού εκπροσώπου» (ή «βλέμμα του κομματικού εκπροσώπου», όταν συζητάμε γενικότερα για τη μία και μόνη Αλήθεια που κάθε μα κάθε κόμμα διαλαλεί ότι κατέχει).

Οποιαδήποτε κυβέρνηση κι αν τυχαίνει να εκπροσωπεί ο υπουργός που επιφορτίζεται με την επικοινωνία και την πληροφόρηση του κοινού, είναι υποχρεωμένος από τα πράγματα (και από τις φιλοδοξίες του βεβαίως) να στρογγυλεύει, να εξιδανικεύει, να λειαίνει τις αιχμές, να χρησιμοποιεί μόνο τα φωτεινά χρώματα όταν αναφέρεται στο κυβερνητικό έργο, και μόνο τα γκρίζα ή και τα μελανά όταν αναφέρεται στην αντιπολίτευση, ιδιαίτερα την αξιωματική· να απαντά με ατάκες εξυπνακισμού σε συγκεκριμένου περιεχομένου ερωτήματα· να υποπληροφορεί και να χειραγωγεί.

Η δουλειά του δημοσιογράφου, όπως ακριβώς αναλογεί στην τεράστια ευθύνη του δημόσιου ρόλου του, δεν είναι αυτή. Είναι εξ ορισμού η δουλειά της «γκρίνιας». Της αντίρρησης.

# Brief aus Athen

**Pantelis Boukalas**

Ende Mai 2022

Eingeladen zur Kolumne „Brief aus Athen" fühle ich mich verpflichtet, auf diese Ehre mit einer Vorbemerkung zu antworten: Alles, was hier folgt, könnte vielleicht ziemlich leicht als „miesepetrig" und „nörglerisch" abgetan werden. Mit diesen Etiketten wird ja gemeinhin all das, was nicht lobhudelnd und enthusiastisch ist, seitens jener Lesart des Themas „Griechenland" geschmückt, die von einer Sichtweise dominiert wird, die wir „Sicht des Regierungssprechers" nennen könnten (oder "Sicht des Pressesprechers einer Partei", wenn wir allgemeiner über die eine und einzige Wahrheit sprechen, die jede Partei zu besitzen vorgibt).

Unabhängig davon, welche Regierung der für Öffentlichkeitsarbeit zuständige Minister auch vertritt, sieht er sich durch die Gegebenheiten (und natürlich auch durch seinen Ehrgeiz) verpflichtet, Fakten abzurunden, zu idealisieren und Kanten zu glätten, nur leuchtende Farben zu verwenden, wenn es um die Arbeit der Regierung geht, und nur graue oder gar finstere, wenn es um die Opposition, insbesondere die größte Oppositionspartei geht, und mit flotten Geistesblitzen auf Fragen konkreten Inhalts zu antworten, zu desinformieren und zu manipulieren.

Die Aufgabe eines Journalisten, wie sie der enormen Verantwortung seiner öffentlichen Rolle entspricht, ist eine andere. Es ist per definitionem die Tätigkeit des "Nörgelns", des Widerspruchs, also der Kritik, sowohl an den Regierenden (die zwangsläufig den Löwenanteil abbekommen, da sie die

Της κριτικής δηλαδή, τόσο των κυβερνώντων (νομοτελειακά, αυτοί θα γευτούν τη μερίδα του λέοντος, εφόσον αυτοί άρχουν και ρυθμίζουν τα της κοινωνίας, και της πατρίδας εν γένει) όσο και των αντιπολιτευομένων. Αν τα καταφέρει να ξεφύγει από τα δίπολα και τα διλήμματα που επιχειρεί να εγκαθιδρύσει κάθε φορά ο κραταιός μανιχαϊσμός, και να πει αυτό που πιστεύει χωρίς φόβο αλλά με πάθος, τότε ναι, μπορεί να λέει ότι κάνει καλά τη δουλειά του – ή τουλάχιστον ότι προσπαθεί να την κάνει.

Ας μου επιτραπεί και μια προσωπικότερη νότα. Μολονότι αρθρογραφώ σε καθημερινή βάση από το 1987, πρώτα στην εφημερίδα Η Πρώτη και κατόπιν, από τον Δεκέμβριο του 1990, στην Καθημερινή, κάθε φορά, μπροστά στο πληκτρολόγιο του υπολογιστή, ή της γραφομηχανής παλαιότερα, νιώθω σαν πρωτάκι. Έτσι και τώρα, σε τούτο το Γράμμα που είναι σπασμένο σε παραγράφους. Εφτά τον αριθμό, όσες και οι πτυχές του εν Ελλάδι βίου, κατά τους πρώτους πέντε μήνες του 2022, που θίγω εδώ, με όλους τους αναπόφευκτους κινδύνους της συντομίας.

**1. Πανδημία**

«Περάσαμε πάνω από τον πήχη» επιμένουν μονότονα οι κυβερνητικοί παράγοντες. Οι αριθμοί όμως, όσο κι αν πιεστούν από τους ειδικευμένους στη λεγόμενη δημιουργική λογιστική, δεν επαληθεύουν τις αυτάρεσκες διαβεβαιώσεις τους. Θυμίζω εδώ ότι ήδη στα τέλη Μαρτίου του 2021 το πρακτορείο Μπλούμπεργκ, στη μηνιαία έκθεσή του για τη διαχείριση της πανδημίας, κατέτασσε την Ελλάδα στην 40ή θέση ανάμεσα σε 53 χώρες (είχε υποχωρήσει δηλαδή κατά είκοσι θέσεις μέσα σε έναν μήνα) και στη 17η ανάμεσα σε 20 ευρωπαϊκές. Υπήρξαν και πολλές άλλες τέτοιες αξιολογήσεις της Ελλάδας από διεθνείς οργανισμούς ή έγκυρα Μέσα, για ποικίλα ζητήματα. Και η κυβέρνηση βρέθηκε σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις στη δυσάρεστη θέση να αμφισβητεί την αξιοπιστία τους, χωρίς όμως να διαθέτει πειστικά στοιχεία.

Δεν ήταν, λοιπόν, «γραμμένο από τη Μοίρα» να πεθάνουν 30.000 συνάνθρωποί μας κατά την πανδημία· να χάσει δηλαδή η Ελλάδα μέσα σε δύο χρόνια κάτι λίγο παραπάνω από δύο Ναύπλια, κάτι πολύ παραπάνω από δύο Μεσολόγγια. Δεν ήταν «μοιραίο» να καταλήξει η χώρα με εξαιρετικά κακούς τους σκληρούς δείκτες της, ιδιαίτερα τον δείκτη που προσδιορίζει την αναλογία θανάτων στο ένα εκατομμύριο πληθυσμού. Η αρχική αποτελεσματική αντιμετώπιση της επέλασης του κορονοϊού λειτούργησε βαυκαλιστικά. Οι τουριστικές πέρυσι άνοιξαν κατεσπευσμένα. Η Θεσσαλονίκη απειλήθηκε να μετατραπεί σε Μπέργκαμο, εξαιτίας της υποχώρησης στην κακώς, κάκιστα εννοούμενη «παράδοση» των θρησκευτικών συνάξεων. Και γενικότερα, το εκκλησιαστικό αντάρτικο, που το διευκόλυνε ιδιαίτερα η ψηφοθηρική κυβερνητική διγλωσσία και ατολμία, λειτούργησε διαλυτικά και εκβιαστικά. Ουσιαστικά, οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Ελλάδας (όπως και της Σερβίας άλλωστε και της Ρωσίας) κλήθηκαν να αποδείξουν την πίστη τους διά της νοσήσεώς τους, ακόμα και διά του θανάτου τους.

Macht haben und die Geschicke von Gesellschaft und Staat im Allgemeinen bestimmen), als auch an der Opposition. Wenn es ihm gelingt, dem Schwarzweißmalen und dem Zwiespalt zu entkommen, den der mächtige Manichäismus immer wieder zu etablieren sucht, und ohne Angst, aber mit Engagement seine Meinung zu sagen, ja dann kann er sagen, dass er seinen Job gut macht – oder dass er es zumindest versucht.

Eine persönlichere Anmerkung sei mir noch erlaubt. Obwohl ich seit 1987 täglich Artikel schreibe, zuerst in der Zeitung „I Proti" und dann seit Dezember 1990 in der „Kathimerini", fühle ich mich jedes Mal, wenn ich vor dem Computer oder früher vor der Schreibmaschine sitze, wie ein Erstklässler. So auch jetzt, in diesem Brief, aufgespalten in Absätze. Sieben an der Zahl, wie die Zahl der Aspekte des Lebens in Griechenland in den ersten fünf Monaten des Jahres 2022, die ich hier anspreche, mit allen unvermeidlichen Gefahren der Verkürzung.

**1. Pandemie**

"Wir haben die Latte übersprungen" beharren Regierungsvertreter monoton. Die Zahlen jedoch, so sehr sie auch von den Experten der sog. kreativen Buchhaltung gedrückt werden, bestätigen die selbstgefälligen Beteuerungen nicht. Ich erinnere hier daran, dass schon Ende März 2021 die Agentur Bloomberg in ihrem monatlichen Bericht über das Pandemiemanagement Griechenland auf Platz 40 von 53 Ländern eingereiht hatte (es war also in einem Monat um 20 Plätze zurückgefallen) und auf den 17. Platz unter 20 europäischen Ländern. Es gab viele weitere solcher Bewertungen Griechenlands durch internationale Organisationen oder anerkannte Medien zu vielfältigen Themen. Und in fast allen Fällen befand sich die Regierung in der misslichen Lage, deren Glaubwürdigkeit in Frage zu stellen, ohne jedoch überzeugende Belege vorzulegen.

Es war also nicht „schicksalhaft", dass 30.000 unserer Mitmenschen während der Pandemie sterben, dass also Griechenland in zwei Jahren etwas mehr als zweimal Nafplion bzw. deutlich mehr als zweimal Messolongi verlieren sollte. Es war nicht „schicksalhaft", dass das Land bei den harten Indikatoren am Ende bei extrem schlechten Werten landete, insbesondere bei dem Indikator, der die Zahl der Todesfälle pro eine Million Einwohner angibt. Die anfangs wirksame Bekämpfung des Auftretens des Coronavirus wirkte einschläfernd. Die touristischen Betriebe öffneten übereilt. Thessaloniki drohte sich aufgrund eines Rückfalls in eine völlig falsch verstandene „Tradition" religiöser Gemeinschaften in ein Bergamo zu verwandeln. Und ganz allgemein wirkten die kirchlichen Aufständischen, die von einer um Stimmen buhlenden regierungsseitigen Doppelzüngigkeit und Zaghaftigkeit besonders begünstigt wurden, zersetzend und erpresserisch. Im Grunde waren die orthodoxen Christen Griechenlands (wie auch die Serbiens und Russlands) aufgerufen, ihren Glauben durch ihre eigene Erkrankung und sogar ihren Tod zu bezeugen.

Η πολιτεία παραιτήθηκε πολύ γρήγορα από την υποχρέωσή της να πείσει όλους τους πολίτες να εμβολιαστούν, αφού πρυτάνευσε το χυδαία κυνικό δόγμα του θορυβωδώς και ανεπιτυχώς πολυπραγμονούντος υπουργού Ανάπτυξης «Μη σώσουν να εμβολιαστούν». Στο εμβολιαστικό πρόγραμμα δεν υπήρξε έγκαιρη μέριμνα για τους κατοίκους των απομονωμένων χωριών, ορεινών και νησιωτικών. Ήμασταν πια ανάμεσα στο τρίτο και το τέταρτο κύμα, όταν ιδιώτες γιατροί επισκέφθηκαν χωριά σε δυσπρόσιτες περιοχές για να εμβολιάσουν κατοίκους που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν, λόγω γήρατος ή ασθένειας, θυμίζοντας στον ΕΟΔΥ, με το παράδειγμά τους, τι όφειλε να κάνει. Τα δημόσια νοσοκομεία, ιδιαίτερα της περιφέρειας, παρέμειναν υποστελεχωμένα, με αποτέλεσμα στις μονάδες εντατικής θεραπείας να υπάρχουν γιατροί που η ειδικότητά τους (οφθαλμίατροι, ωτορινολαρυγγολόγοι κ.ά.) δεν είχε να προσφέρει πολλά στον πόλεμο κατά της νόσου και του θανάτου. Εδώ όμως δέσποσε ένα άλλο δόγμα, πρωθυπουργικής περιωπής αυτό: «Είτε εντός ΜΕΘ είτε εκτός, το ίδιο είναι». Δόγμα παραίτησης, μοιρολατρίας, απεμπόλησης ευθυνών. Αλλά και κυνισμού.

**2. Ο πόλεμος στην Ουκρανία**

Το δόγμα εδώ, και πάλι πρωθυπουργικό, διαβεβαιώνει ότι «η Ελλάδα τάσσεται πάντοτε στη σωστή πλευρά της Ιστορίας». Μεταφυσικής παρά επιστημονικής τάξεως ο συγκεκριμένος αυτοδικαιωτικός αφορισμός, αδυνατεί να καλύψει επαρκώς όλες τις πτυχές της κυβερνητικής πολιτικής εν σχέσει με τη βάρβαρη εισβολή των στρατιών του Βλαντιμίρ Πούτιν.

Η οφειλόμενη αλληλεγγύη στον λαό της Ουκρανίας δεν δικαιολογεί τη «μυστικοπαθή» εξωτερική πολιτική και την προσωπική διπλωματία, που εξελίσσεται χωρίς ουσιαστική ενημέρωση της Βουλής ή έστω των κομματικών αρχηγών. Και είναι εξαιρετικά απογοητευτικό να πληροφορούνται οι Έλληνες, πολιτικοί και πολίτες, από τα χείλη ξένων (καταρχάς του Αμερικανού υπουργού Άμυνας Λόιντ Όστιν και κατόπιν του Γερμανού καγκελάριου Όλαφ Σολτς) ότι η πατρίδα τους, παρά τις περί του αντιθέτου επίσημες διαβεβαιώσεις, συνεχίζει την αποστολή στρατιωτικού υλικού στην Ουκρανία, και μάλιστα την αναβαθμίζει.

**3. Αθλητική βία**

Ο Φεβρουάριος ξύπνησε ματωμένος στη Θεσσαλονίκη. Ένα παλικάρι δεκαεννιά χρονών, ο Άλκης Καμπανός, δολοφονήθηκε άγρια από ομάδα χουλιγκάνων που επιτέθηκε σ' αυτόν και τον φίλο του, σε δρόμο της πόλης. Το έγκλημά του; Ήταν οπαδός του Άρη Θεσσαλονίκης. Οι δολοφόνοι του ήταν φανατικοί του ΠΑΟΚ. Πολύν καιρό τώρα, η απειλητική ερώτηση «τι ομάδα είσαι ρε;» σκορπίζει τον τρόμο στους δρόμους της Θεσσαλονίκης, ιδίως τη νύχτα. Αν απαντήσεις λάθος, αν δεν φοβηθείς δηλαδή και πεις αυτό που όντως

Der Staat hat sich sehr schnell seiner Verpflichtung entzogen, alle Bürger dazu zu bewegen, sich impfen zu lassen, nachdem das vulgär-zynische Dogma des lautstark und erfolglos umtriebigen Ministers für Entwicklung Platz griff: Wenn ihr Euch nicht impfen lassen wollt, dann tragt eben die Folgen!" Im Impfprogramm gab es keine rechtzeitige Versorgung der Bevölkerung abgelegener Berg- und Inseldörfer. Wir waren schon zwischen der dritten und vierten Welle, als private Ärzte Dörfer in schlecht erreichbaren Gebieten aufsuchten, um Bewohner zu impfen, die aufgrund ihres Alters oder einer Krankheit nicht mobil waren, und die so durch ihr Beispiel die nationale Gesundheitsorganisation EODY daran erinnerten, was sie zu tun hätte. Die öffentlichen Krankenhäuser, insbesondere in der Peripherie, blieben unterbesetzt, mit der Folge, dass auf den Intensivstationen Ärzte waren, deren Fachgebiet (Augenärzte, HNO-Ärzte usw.) nicht viel zum Kampf gegen Krankheit und Tod beitragen konnte. Hier herrschte jedoch eine andere Doktrin, die des Premierministers: "Ob auf Intensivstation oder nicht, das ist egal." Ein Dogma der Resignation, des Fatalismus, der Aufgabe von Verantwortung, aber auch von Zynismus.

**2. Der Krieg in der Ukraine**

Die Doktrin hier, auch wieder die des Premierministers, versichert, dass "Griechenland sich immer auf die richtige Seite der Geschichte stellt". Dieser eher metaphysische als wissenschaftliche selbstgerechte Aphorismus kann jedoch nicht alle Aspekte der Regierungspolitik hinsichtlich der barbarischen Invasion von Wladimir Putins Heeren angemessen abdecken.

Die dem Volk der Ukraine geschuldete Solidarität rechtfertigt nicht die „geheimniskrämerische" Außenpolitik und persönliche Diplomatie, die sich ohne substantielle Unterrichtung des Parlaments oder wenigstens der Parteiführer abspielt. Und besonders enttäuschend ist es, dass die Griechen, Politiker und Bürger, aus dem Munde von Ausländern (anfangs vom amerikanischen Verteidigungsminister, und später vom deutschen Kanzler Olaf Scholz) erfahren, dass ihr Land, entgegen allen offiziellen Versicherungen, weiterhin militärisches Material an die Ukraine liefert und dieses sogar mit steigender Tendenz.

**3. Gewalt im Sport**

Der Februar begann blutig in Saloniki. Ein 19-jähriger Bursche, Alkis Kampanos, wurde von einer Gruppe Hooligans brutal ermordet, die ihn und seinen Freund auf einer Straße in der Stadt angegriffen hatten. Was war sein Verbrechen? Er war ein Fan des Fußballclubs „Aris Thessaloniki". Seine Mörder waren PAOK-Fanatiker. Die bedrohliche Frage "Welche Mannschaft bist du, Kerl?" verbreitet nun schon lange ihren Schrecken in den Straßen von Thessaloniki, besonders nachts. Wenn Du

είσαι, κινδυνεύεις να ξυλοκοπηθείς βάναυσα. Ακόμα και να σκοτωθείς, αν το φέρει η «κακιά στιγμή».

Μόνο που δεν πρόκειται για «κακιά» ή «άτυχη» στιγμή, για την οποία ευθύνεται η ειμαρμένη. Ευθύνονται οι οπλισμένοι λεβέντες και όσοι τους εξοπλίζουν. Δεν τους δίνουν βεβαίως τα μαχαίρια στο χέρι, πλην όμως η εν γένει συμπεριφορά τους ανταποκρίνεται πλήρως στο περιεχόμενο του όρου «ηθικός αυτουργός». Οι μεγαλοπαράγοντες του ποδοσφαίρου μετατρέπουν σε ιδιωτικό στρατό τους οπαδικούς συνδέσμους, τους οποίους συντηρούν οικονομικά και καλύπτουν νομικά, κάθε φορά που η δράση τους υπερβαίνει τα εσκαμμένα.

Σίγουρα η αθλητική βία, ενδογηπεδική και εξωγηπεδική, δεν είναι αποκλειστικό ελληνικό γνώρισμα. Το γεγονός πάντως ότι οι ιδιοκτήτες των ομάδων με τους πολυπληθέστερους οπαδούς είναι μιντιάρχες εξηγεί την πατροπαράδοτα αμήχανη ή και δίβουλη στάση της πολιτικής εξουσίας: Όταν θέλει να παρέμβει ουσιαστικά, δεν μπορεί. Κι όταν μπορεί, δεν θέλει. Κάπως έτσι, ο τελικός του Κυπέλλου Ελλάδας στις 21 Μαΐου, στο στάδιο της Καλογρέζας, διήρκεσε περίπου ένα τετράωρο, αντί του συνηθισμένου διώρου. Λόγω σοβαρότατων επεισοδίων. Μετά τη δολοφονία του Άλκη Καμπανού, όλοι οι συμβαλλόμενοι του ποδοσφαίρου είχαν ορκιστεί ότι θ' αλλάξουν, θα βάλουν νου κα γνώση. Φαίνεται όμως ότι όλοι έγραψαν τον όρκο τους πάνω στην επιφάνεια του νερού.

**4. Δημοσκοπήσεις**

Εάν οι δημοσκοπήσεις είναι «φωτογραφίες της στιγμής», όπως κατά κόρον λέγεται, οι δημοσκοπήσεις την Ελλάδα, ήδη από το περυσινό φθινόπωρο, έχουν κάποια προβλήματα. Ενώ τα εκλογικά ποσοστά που αποδίδονται στα κόμματα παραμένουν παγωμένα, άθικτα από τον πολιτικό χρόνο και τις κοινωνικές διεργασίες, με ανάξιες λόγου αυξομειώσεις, όλα τα υπόλοιπα ευρήματα των γκάλοπ βρίσκονται σε σοβαρή αναταραχή: πολύ μεγάλη δυσαρέσκεια για την κυβερνητική πολιτική σε πολλούς τομείς, σταθερή απογοήτευση από την πολιτεία, αγωνία, φόβος, ανασφάλεια.

Είναι δυνατόν να παραμένει ατάραχη η επιφάνεια, όταν από κάτω όλα βρίσκονται σε κίνηση; Όλα είναι πιθανά, ιδίως όσα φαίνονται απίθανα - μόνο που αυτό ισχύει στην επιστημονική φαντασία. Όχι στην πολιτική επιστήμη. Ποιος ξέρει. Ίσως να ευθύνεται το εμφανιστικό υλικό από το οποίο προκύπτουν οι «φωτογραφίες της στιγμής».

**5. Ελληνοτουρκικά**

Επί δεκαετίες, η Ελλάδα είναι παγιδευμένη από τη συμπεριφορά της γειτονικής Τουρκίας, με την οποία

falsch antwortest, wenn Du also keine Angst hast und sagst, was Du wirklich bist, riskierst Du, brutal zusammengeschlagen zu werden, sogar umgebracht zu werden, wenn es der "böse Moment" mit sich bringt.

Nur dass es sich gar nicht um den „bösen" oder „unglücklichen" Moment handelt, für den das Schicksal verantwortlich wäre. Verantwortlich sind die bewaffneten Kerle und die, die sie bewaffnen. Sie geben ihnen natürlich nicht die Messer in die Hand, aber ihr gesamtes Verhalten entspricht voll und ganz der Definition eines „Anstifters". Die Fußballmagnaten verwandeln die Fanclubs in Privatarmeen, die sie finanziell unterhalten und rechtlich absichern, immer dann, wenn sie mit ihren Aktivitäten über die Stränge schlagen.

Sicherlich ist Gewalt im Sport, auf dem Platz und außerhalb, keine exklusiv griechische Erscheinung. Die Tatsache, dass die Eigentümer der Mannschaften mit den meisten Anhängern zugleich Medienmogule sind, erklärt jedoch die traditionell hilflose und zwiespältige Haltung der Exekutive. Wenn sie effektiv eingreifen will, kann sie nicht. Und wenn sie kann, dann will sie nicht. Und so hat das Finale des griechischen Pokals am 21. Mai im Stadion von Kalogreza etwa vier statt der üblichen zwei Stunden gedauert. Wegen sehr schwerer Zwischenfälle. Nach der Ermordung von Alkis Kampanos hatten alle am Fußball Mitwirkenden geschworen, sich zu ändern und Sinn und Verstand walten zu lassen. Aber es scheint als hätten alle ihren Schwur in den Sand geschrieben.

**4. Umfragen**

Wenn Umfragen "Momentaufnahmen" sind, wie es immer wieder heißt, dann haben die Umfragen in Griechenland schon seit letztem Herbst einige Probleme. Während die den Parteien zugerechneten Wähleranteile eingefroren bleiben, unberührt von politischen Zeiten und gesellschaftlichen Prozessen, mit unbedeutenden Schwankungen, sind alle anderen Ergebnisse der Umfragen in ernsthaften Turbulenzen: eine sehr große Unzufriedenheit mit der Regierungspolitik in vielen Bereichen, ständige Enttäuschung über den Staat, Furcht und Angst, Unsicherheit.

Kann es an der Oberfläche ruhig bleiben, wenn darunter alles in Bewegung ist? Alles ist wahrscheinlich, besonders das, was unwahrscheinlich erscheint – doch das gilt nur in der Science-Fiction. Nicht in der Politikwissenschaft. Wer weiß, vielleicht ist ja der „Filmentwicklungsprozess", der die „Momentaufnahmen" hervorbringt, dafür verantwortlich.

**5. Griechisch-Türkisches**

υποτίθεται πως είναι σύμμαχος, αφού ανήκουν και οι δύο στο NATO, έναν «αμυντικό» οργανισμό που έχει αποδείξει προ πολλού την επιθετικότητά του. Αναγκάζεται να συμμετέχει στην κούρσα των διαρκώς ανανεούμενων και διευρυνόμενων εξοπλισμών, εις βάρος της Παιδείας, της Υγείας και όσων άλλων πτυχών του κοινωνικού κράτους έχουν τεράστια ανάγκη ενίσχυσης. Και επιπλέον, οφείλει να διατηρεί την ψυχραιμία της, γιατί αυτός είναι ο μοναδικός τρόπος αποτροπής ενός θερμού επεισοδίου. Είναι αποδεδειγμένα μάταιη η επένδυση ελπίδων στους άλλους ενδονατοϊκούς συμμάχους ή στους εταίρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι έωλη δηλαδή η προσδοκία ότι θα φρονιμέψουν τον αυταρχικό Τούρκο ηγέτη Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν και θα ελέγξουν τον επεκτατικό αναθεωρητισμό του, που αποτελεί το κύριο «αντίδοτό» του στην καταβαράθρωση της τουρκικής οικονομίας.

**6. Προσφυγικό - μεταναστευτικό**

Ήδη το 2021, η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες ανακοίνωνε πως «εξακολουθεί να είναι βαθιά ανήσυχη εξαιτίας του αυξανόμενου αριθμού αξιόπιστων αναφορών που καταδεικνύουν ότι άντρες, γυναίκες και παιδιά μπορεί να έχουν επιστραφεί άτυπα στην Τουρκία αμέσως μετά την άφιξή τους σε ελληνικό έδαφος ή σε ελληνικά χωρικά ύδατα τους τελευταίους μήνες. Η Ύπατη Αρμοστεία υπογραμμίζει την έκκλησή της προς την Ελλάδα να απέχει από τέτοιου είδους πρακτικές και να διερευνήσει με σοβαρότητα τις αναφορές αυτές».

Οι εκκλήσεις συνεχίστηκαν, οι καταγγελίες πολλαπλασιάστηκαν, τα τεκμήρια κάθε είδους για την αντιπροσφυγική ελληνική στάση αυξήθηκαν. Εις ώτα μη ακουόντων και εις όμματα μη βλεπόντων. «Στο μεταναστευτικό πετύχαμε τον στόχο μας» δήλωσε ως εκ τούτου στις αρχές Ιουνίου, ευρισκόμενος στα Δωδεκάνησα, ο πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης.

Ήταν άραγε κυβερνητικός στόχος να κατακρίνεται πλέον η Ελλάδα από επίσημους οργανισμούς και θεσμούς, από μη κυβερνητικές οργανώσεις διεθνούς κύρους και από τα πλέον έγκυρα ΜΜΕ της Ευρώπης ότι βασίζει τη μεταναστευτική της πολιτική στις βίαιες επαναπροωθήσεις τόσο στη θάλασσα όσο και στην περιοχή του ποταμού Έβρου, στην επιβολή ταπεινωτικών συνθηκών ζωής στις κατ' ευφημισμόν αποκαλούμενες «δομές φιλοξενίας» και στη μη παροχή ασύλου ακόμα και σε ανθρώπους που προέρχονται από εμπόλεμες χώρες;

Η συνήθης απάντηση της κυβέρνησης στις καταγγελίες αυτές, ότι δηλαδή οι καταγγέλλοντες παίζουν το παιχνίδι του Ερντογάν, απλώς πιστοποιεί την απίστευτη δυσανεξία της στην κριτική. Κι αυτό μάς οδηγεί στην επόμενη παράγραφο.

Seit Jahrzehnten ist Griechenland durch das Verhalten der benachbarten Türkei eingeengt, als deren Verbündeten man es eigentlich ansieht, da beide der NATO angehören, einer "defensiven"-Organisation, die ihre Aggressivität schon seit langem bewiesen hat. Es muss sich am Wettlauf ständig neuer und erweiterter Aufrüstung beteiligen, zu Lasten von Bildung, Gesundheit und vielen anderen Bereichen des Sozialstaats, die einen gewaltigen Förderbedarf haben. Darüber hinaus muss es einen kühlen Kopf bewahren, denn nur so lässt sich eine heiße Episode verhindern. Es ist erwiesenermaßen vergeblich, dabei Hoffnung auf andere NATO-Verbündete oder Partner der Europäischen Union zu setzen. Trügerisch ist somit die Erwartung, dass sie den autoritären türkischen Herrscher Recep Tayyip Erdogan zähmen und seinen expansionistischen Revisionismus unter Kontrolle bringen werden, der sein wichtigstes „Gegenmittel" gegen den Zusammenbruch der türkischen Wirtschaft darstellt.

**6. Flüchtlinge und Migration**

Bereits 2021 hat der UN-Hochkommissar für Flüchtlinge (UNHCR) bekannt gegeben, „dass er weiterhin zutiefst besorgt ist über die wachsende Zahl glaubwürdiger Berichte, die belegen, dass möglicherweise in den letzten Monaten Männer, Frauen und Kinder unmittelbar nach ihrer Ankunft in Griechenland oder in griechischen Hoheitsgewässern informell in die Türkei zurückgeführt worden sind. Der Hochkommissar unterstreicht seine Aufforderung an Griechenland, Praktiken solcher Art zu unterlassen und diese Vorwürfe ernsthaft zu untersuchen.

Die Appelle sind weitergegangen, die Anschuldigungen haben sich vervielfacht, die Beweise jeglicher Art für die flüchtlingsfeindliche griechische Haltung haben zugenommen. Zu Ohren derer, die nicht hören, und zu Augen derer, die nicht sehen. „In der Migrantenfrage haben wir unser Ziel erreicht", erklärte hierzu Anfang Juni Ministerpräsident Kyriakos Mitsotakis während eines Besuchs auf den Dodekanes.

War es somit Ziel der Regierung, dass Griechenland von offiziellen Organisationen und Institutionen, von international angesehenen NGOs und maßgeblichen Medien in Europa dafür verurteilt wird, dass es seine Migrationspolitik auf gewaltsame Rückführungen sowohl auf See als auch in der Region des Evros-Flusses gründet, auf die Schaffung erniedrigender Lebensbedingungen in euphemistisch so genannten „Willkommenseinrichtungen" und auf die Nichtgewährung von Asyl auch für Menschen aus Kriegsgebieten?

Die übliche Reaktion der Regierung auf diese Vorwürfe, dass sie nämlich Erdogan in die Hände spielten, zeugt lediglich von ihrer unglaublichen Intoleranz gegenüber Kritik. Und das führt uns zum nächsten Abschnitt.

**7. Περί ελευθερίας της έκφρασης**

Η πρόσφατη, καθόλου τιμητική κατάταξη της Ελλάδας, από τους Ρεπόρτερ Χωρίς Σύνορα, στην 108η θέση ανάμεσα σε 180 χώρες, μόνο το κυβερνητικό επιτελείο δεν ενόχλησε, καθώς και όσους Έλληνες δεν την πληροφορήθηκαν ποτέ. Και δεν είναι λίγοι, δεδομένου ότι πολλές αρνητικές για την κυβέρνηση ειδήσεις απλώς δεν δημοσιεύονται ποτέ, δεν γίνονται δηλαδή ειδήσεις. Αυτή η συστηματική υποπληροφόρηση θα αρκούσε για να εξηγήσει γιατί η χώρα συγκαταλέγεται πλέον στις «προβληματικές» ως προς την ελευθερία της έκφρασης.

Μέσα σε έναν μόλις χρόνο η Ελλάδα υποχώρησε κατά είκοσι θέσεις στη σχετική κατάταξη, βαθμολογούμενη με τη χειρότερη επίδοση και στην Ευρωπαϊκή Ένωση (κάτω ακόμα και από την Ουγγαρία του Βίκτορ Όρμπαν) και στα Βαλκάνια. Αυτό προέκυψε με τη συνεκτίμηση των εξής επιμέρους θέσεών της: 128η στον δείκτη ασφάλειας, 113η στον οικονομικό δείκτη, 103η στον κοινωνικό δείκτη, 72η στον πολιτικό δείκτη και 70ή στον νομικό δείκτη.

Απαντώντας σε σχετική ερώτηση, κατά την επίσκεψή του στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο κ. Μητσοτάκης δήλωσε απαξιωτικά ότι οι Ρεπόρτερ Χωρίς Σύνορα είναι «γαλλική μη κυβερνητική οργάνωση» (!) και ότι «τα πρωτοσέλιδα των περισσότερων εφημερίδων είναι αντικυβερνητικά». Το πρόβλημα όμως δεν είναι οι εφημερίδες. Αυτές μπορούν να πληροφορούν το κοινό τους κατά την επιθυμία τους, καθώς και να το παραπληροφορούν ή να το αποπληροφορούν κατά τις κομματικές προτιμήσεις τους. Και πληρώνουν το κόστος με τη διαρκώς μειούμενη αξιοπιστία τους.

Το πρόβλημα είναι στη διαχείριση από τα ιδιωτικά κανάλια ενός δημόσιου αγαθού που τους έχει παρασχεθεί υπό όρους: της συχνότητας. Το ίδιο το Σύνταγμα προβλέπει, ματαίως, ότι οφείλουν να ενημερώνουν «με ισότητα, αντικειμενικότητα και ποιότητα». Από την άλλη, το ίδιο το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης έχει καταμετρήσει κατ' επανάληψη την «ενημερωτική ισότητα και αντικειμενικότητα» και έχει διαπιστώσει ότι το κυβερνών κόμμα προβάλλεται σε ποσοστό υπερδιπλάσιο του εκλογικού του ποσοστού. Για τα κόμματα της αντιπολίτευσης, τόσο στα ιδιωτικά κανάλια όσο και στα κρατικά, απομένει ελάχιστος χρόνος. Μολαταύτα εξακολουθούμε να καμαρώνουμε ότι έννοιες όπως «δημοκρατία», «ισοπολιτεία» και «ισηγορία» γεννήθηκαν στην Ελλάδα. Μια φορά κι έναν καιρό.

**7. Zur Meinungsfreiheit**

Das jüngste, keineswegs ehrenhafte Ranking Griechenlands, von „Reporter ohne Grenzen", auf Platz 108 unter 180 Ländern, hat lediglich die Regierung nicht beunruhigt, sowie auch all die Griechen, die nie darüber informiert wurden. Und das sind nicht wenige, denn viele für die Regierung negative Nachrichten werden einfach nie veröffentlicht, sie werden also gar nicht zu Nachrichten. Dieses systematische Informationsdefizit würde genügen, um zu erklären, warum das Land nun zu den „problematischen" Ländern in Sachen Meinungsfreiheit gezählt wird.

In nur einem Jahr ist Griechenland in der entsprechenden Rangliste um zwanzig Plätze zurückgefallen, bewertet mit dem schlechtesten Ergebnis sowohl in der Europäischen Union (noch hinter Victor Orbans Ungarn) als auch auf dem Balkan. Dies ergab sich aus der Gesamtbewertung folgender Teilpositionen: Platz 128 beim Sicherheitsindex, Platz 113 beim Wirtschaftsindex, Platz 103 beim Sozialindex, Platz 72 beim Politikindex und Platz 70 beim Rechtsindex.

Auf eine entsprechende Frage während seines Besuchs in den Vereinigten Staaten erklärte Herr Mitsotakis abwertend, „Reporter ohne Grenzen" sei eine „französische Nichtregierungsorganisation" (!) und „die Titelseiten der meisten Zeitungen seien regierungsfeindlich". Aber das Problem sind nicht die Zeitungen. Sie können ihre Leserschaft nach Belieben informieren, sowie auch – entsprechend ihrer Parteipräferenzen – desinformieren oder uninformiert lassen. Und sie zahlen den Preis mit ihrer immer geringer werdenden Glaubwürdigkeit.

Das Problem liegt darin, wie die privaten TV-Sender mit einem öffentlichen Gut umgehen, das ihnen unter Bedingungen überlassen wurde: mit der Sendefrequenz. Die Verfassung selbst sieht leider vergeblich vor, dass sie verpflichtet sind, „mit Ausgewogenheit, Objektivität und Qualität" zu informieren. Demgegenüber hat der Nationale Rundfunkrat selbst wiederholt „Ausgeglichenheit der Information und Objektivität" gemessen und festgestellt, dass die Regierungspartei mit einem Anteil von mehr als dem Doppelten ihres Stimmanteils präsentiert wird. Für die Parteien der Opposition bleibt sowohl auf den privaten als auch auf den öffentlichen Kanälen nur wenig Raum. Trotz alledem sind wir immer noch stolz darauf, dass Begriffe wie „Demokratie", „Rechtsgleichheit" und „Redefreiheit" in Griechenland geboren wurden. Es war einmal.

---

AUS DEM GRIECHISCHEN VON
CLAUS-D. QUASSOWSKI

# Η Ευρώπη, η Ρωσία και ο νέος Ψυχρός Πόλεμος

Του Θεοχάρη Ν. Γρηγοριάδη[1]

Η επίθεση της Ρωσίας στην Ουκρανία άλλαξε την αντίληψή μας για την Ανατολική Ευρώπη μετά τον Ψυχρό Πόλεμο και έθεσε νέα θεμέλια στις διατλαντικές σχέσεις και στον ρόλο της Ρωσίας στην παγκόσμια τάξη. Επιπλέον, ανάγκασε την Ευρωπαϊκή Ένωση να σκεφτεί ως στρατηγικός παίκτης και όχι να στηρίζεται πλήρως στις Ηνωμένες Πολιτείες για την ασφάλειά της, γεγονός που μπορεί να αποτελεί σοβαρή πρόκληση για την εμβάθυνση της ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης. Ενώ ο συνασπισμός του Βίζεγκραντ φαίνεται να είναι ασταθής, οι ηγεσίες της Γαλλίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας δεν είναι πιθανό να θυσιάσουν το πολιτικό τους μέλλον προκειμένου να επιβάλουν σκληρότερες κυρώσεις στη Ρωσία. Ο λαϊκισμός και οι αυξανόμενες ανισότητες θέτουν σημαντικούς περιορισμούς στην ικανότητα των ευρωπαϊκών δημοκρατιών να πάρουν αποφάσεις. Ταυτόχρονα, το αυταρχικό καθεστώς της Ρωσίας κάνει επιλεκτική χρήση της καταστολής για να αποφύγει την κριτική για τις αποτυχίες της οικονομικής του πολιτικής και τα εγκλήματα πολέμου που διέπραξε σε αρκετές περιοχές της Ουκρανίας από τον Φεβρουάριο. Ενώ η δικτατορία φαίνεται να πλεονεκτεί έναντι της δημοκρατίας βραχυπρόθεσμα, επειδή οι αυταρχικοί ηγέτες δεν λογοδοτούν, αυτή η ισορροπία είναι πιθανό να αλλάξει μακροπρόθεσμα. Το μέλλον της Ευρώπης εξαρτάται από την ίδια την ύπαρξη της Ουκρανίας ως ανεξάρτητου κράτους, καθώς ο πόλεμος του Πούτιν αμφισβητεί την ανατολική διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την επέκταση της δημοκρατίας και της αγοράς πέρα από τα παλιά όρια του Ψυχρού Πολέμου.

Αυτή η αναθεώρηση της μεταψυχροπολεμικής παγκόσμιας τάξης με την αποκατάσταση της λογικής των σφαιρών επιρροής

# Europa, Russland und der neue Kalte Krieg

Theocharis N. Grigoriadis

Russlands Angriff auf die Ukraine hat unser Verständnis von Osteuropa nach dem Kalten Krieg verändert und neue Fundamente für die transatlantischen Beziehungen sowie für Russlands Rolle in der Weltordnung gelegt. Darüber hinaus hat er die Europäische Union gezwungen, als strategischer Player zu denken, anstatt sich für seine Sicherheit voll auf die Vereinigten Staaten zu verlassen, was für die Vertiefung der europäischen politischen Integration eine schwere Herausforderung bedeuten kann. Während die Visegrád Gruppe instabil zu sein scheint, dürften die französische, die deutsche und die italienische Regierung nicht bereit sein, ihre politische Zukunft zu opfern, um härtere Sanktionen gegen Russland einzusetzen. Populismus und zunehmende Ungleichheit beschränken die Fähigkeiten europäischer Demokratien, politische Entscheidungen zu treffen, erheblich. Gleichzeitig setzt Russlands autoritäres Regime selektiv Repression ein, um Kritik an seinem wirtschaftspolitischen Versagen und wegen seiner Kriegsverbrechen in mehreren ukrainischen Regionen seit Februar zu vermeiden. Diktaturen scheinen kurzfristig einen Vorteil gegenüber Demokratien zu haben, weil autoritäre Führer nicht zur Verantwortung gezogen werden. Doch dürfte sich dieses Verhältnis langfristig umkehren. Europas Zukunft liegt buchstäblich in der Existenz der Ukraine als unabhängiger Staat, da Putins Krieg die Osterweiterung der Europäischen Union und die Expansion von Demokratie und Marktwirtschaft über die alten Grenzen des Kalten Krieges hinaus infrage stellt.

Diese Revision der Weltordnung nach dem Kalten Krieg und der Wiedereinführung des Denkens in Einflusszonen zwischen

μεταξύ της Ρωσίας και της Δύσης επιδιώκεται ενεργά από τη Ρωσία από την αρχή της πρώτης θητείας του Πούτιν. Η παρεμπόδιση των φιλοδοξιών της Ουκρανίας και της Γεωργίας σχετικά με το ΝΑΤΟ, με την παράλληλη απειλή για εδαφικές απώλειες, που λίγο πολύ πραγματώθηκαν, βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την κληρονομιά του Γέλτσιν που υποστήριζε τη σταδιακή ενσωμάτωση της Ρωσίας στη νέα φιλελεύθερη παγκόσμια τάξη. Ενώ η διαφθορά της κυβέρνησης του Γέλτσιν και της γραφειοκρατίας υπονόμευσε την ευθυγράμμιση της οικονομίας με τις πολιτικές φιλοδοξίες του πρώτου μετασοβιετικού δημοκρατικού ηγέτη της Ρωσίας, η λογική της εξωτερικής του πολιτικής ήταν σωστή. Η μετασοβιετική Ρωσική Ομοσπονδία θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το πυρηνικό της οπλοστάσιο και την ιδιαίτερη εδαφική της εξάπλωση στον παγκόσμιο χάρτη για να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο ως μέρος της Δύσης, ενώ παράλληλα θα χρησιμοποιούσε τις δυτικές της συμμαχίες για να τιθασεύσει την ανερχόμενη Κίνα στην Ανατολή.

Η δαιμονοποίηση της δεκαετίας του 1990, ως δεκαετίας της παρακμής και της κατάρρευσης μιας δυτικότροπης Ρωσίας, μετατράπηκε σε ένα αρκετά δημοφιλές αφήγημα στα χέρια ενός ηγέτη, που επιλέχθηκε από τις μυστικές υπηρεσίες και ήταν υπεύθυνος για τον έλεγχο των εγχώριων επιχειρηματιών που τη δεκαετία του 1990 συσσώρευσαν με βία περιουσίες στην πλάτη των οικονομικών μεταρρυθμίσεων αμερικανικού και ευρωπαϊκού τύπου. Ενώ η ολιγαρχία διατηρήθηκε και αναπτύχθηκε ήδη από την αρχή του καθεστώτος Πούτιν, η επιλογή των ολιγαρχών που δεν ήταν φιλικοί προς το καθεστώς ως πράξη κοινωνικής «δικαιοσύνης» και καταδίκης της «κακής» δεκαετίας του 1990 απέκτησε συλλογική έγκριση και λαϊκή υποστήριξη. Η αυθαίρετη συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων αντικαταστάθηκε από την καταστολή και την τοποθέτηση πρώην αξιωματικών της ασφάλειας σε βασικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Τα πετρελαϊκά κέρδη, ως αποτέλεσμα του παγκόσμιου θετικού σοκ στην τιμή του πετρελαίου, ενίσχυσαν την αποτελεσματικότητα του καθεστώτος, αλλά και την ικανότητά του εκείνη την περίοδο να επιδιώκει αποτελεσματικά οικονομικές μεταρρυθμίσεις, ενώ παράλληλα έκανε το κράτος πιο συγκεντρωτικό.

Ταυτόχρονα, η Πορτοκαλί Επανάσταση στην Ουκρανία το 2004 έδειξε ήδη σαφή σημάδια μιας κοινωνίας που ήθελε να τερματίσει τον φαύλο κύκλο της εξάρτησης και της ελλιπούς κυριαρχίας που είχε της ρίζες της τόσο στη Ρωσική Αυτοκρατορία όσο και στη Σοβιετική Ένωση. Ο πόλεμος φθοράς που παρατηρούμε αυτούς τους μήνες στην Ουκρανία αποτελεί άμεση συνέχεια των πολιτικών παιχνιδιών που είχαν υποκινηθεί στις αρχές της δεκαετίας του 2000, όταν ο Πρόεδρος Γιουσένκο πέρασε την κόκκινη γραμμή της ουκρανικής υπακοής απέναντι στη Μόσχα. Παρ' όλα αυτά, οι αιώνες ρωσικής διείσδυσης στην ουκρανική πολιτική και κοινωνία και ο διφορούμενος ρόλος της Γιούλια Τιμοσένκο, ως απρόθυμου αλλά πιστού πληρεξουσίου

Russland und dem Westen wurde von Russland seit dem Beginn von Putins erster Amtszeit aktiv verfolgt. Das Blockieren der NATO-Ambitionen der Ukraine und Georgiens, während man ihnen gleichzeitig mit Territorialverlusten drohte, Drohungen, die mehr oder weniger auch umgesetzt wurden, stand in starkem Kontrast zu Jelzins Vermächtnis, der die allmähliche Integration Russlands in die neue liberale Weltordnung vertrat. Während die Korruption von Jelzins Regierung und Bürokratie die Ausrichtung der Wirtschaft an den politischen Ambitionen von Russlands erstem nachsowjetischen Führer untergrub, war dessen außenpolitische Logik zutreffend. Die postsowjetische Russische Föderation konnte ihr nukleares Arsenal und ihre einzigartige geographische Ausdehnung auf der Weltkarte nutzen, um eine zentrale Rolle als Teil des Westens zu spielen und dabei seine westlichen Allianzen nutzen, um das aufstrebende China einzubinden.

Die Verteufelung der 1990er Jahre als Dekade von Russlands westlicher Dekadenz und seines Zusammenbruchs wurde zu einem populären Narrativ in den Händen eines von den Geheimdiensten ausgesuchten Führers, der die Verantwortung lokaler Unternehmer kontrollierte, die in diesen Jahren gewaltsam Vermögen zusammenrafften zu Lasten wirtschaftlicher Reformen nach Art der USA oder Europas. Während Putins Regime von Beginn an das Oligarchen-System aufrechterhielt und ausbaute, wurde das Herauspicken von Oligarchen, die dem Regime nicht freundlich gesinnt waren, als Akte sozialer „Gerechtigkeit" und der Verdammung der „bösen" 1900er Jahre allgemein akzeptiert und von der Bevölkerung unterstützt. Die willkürliche Anhäufung von Vermögenswerten wurde durch Repression und dadurch ersetzt, dass frühere Geheimdienstoffiziere in Schlüsselstellen der Wirtschaft platziert wurden. Erlöse aus dem Ölgeschäft in Folge des globalen Ölpreisschocks verstärkten die Macht des Regimes sowie dessen Fähigkeit, damals Wirtschaftsreformen effektiv durchzusetzen und dabei den Staat weiter zu zentralisieren.

Zur selben Zeit zeigte die Orange Revolution in der Ukraine im Jahr 2004 bereits deutliche Zeichen einer Gesellschaft, die den Teufelskreis von Abhängigkeit und Teilsouveränität beenden wollte, deren Ursprünge sowohl im Zarenreich wie in der Sowjetunion liegen. Der Abnutzungskrieg, den man in diesen Monaten in der Ukraine beobachten konnte, ist eine direkte Fortsetzung der in den frühen 2000er Jahren provozierten politischen Spielchen, als Präsident Juschtschenko die rote Linie des ukrainischen Gehorsams gegenüber Moskau überschritt. Jahrhundertelange Einmischung in ukrainische Politik und Gesellschaft durch Russland und die zweideutige Rolle Julia Timoschenkos als Russlands unwillige, aber loyale Vertreterin unterminierten die Effektivität seiner Regierung. Der Aufstieg Viktor Janukowitschs an die Macht, einer politischen Figur aus dem Donbass mit Mafia-Beziehungen

της Ρωσίας, υπονόμευσαν την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησής του. Η άνοδος του Βίκτορ Γιανουκόβιτς στην εξουσία, μιας σημαντικής πολιτικής προσωπικότητας από το Ντονμπάς με διασυνδέσεις με τη μαφία και φημολογούμενο ποινικό μητρώο, θεωρήθηκε από τον Πούτιν ως μια ευκαιρία να αποκαταστήσει τη ρωσική επιρροή στον μετασοβιετικό χώρο και να προωθήσει περαιτέρω το σχέδιο της ευρασιατικής οικονομικής ολοκλήρωσης. Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση που εισήχθη από τις ΗΠΑ και την Ευρώπη αποκάλυψε τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ρωσικής οικονομίας και την αδυναμία της, με την εξαίρεση του ενεργειακού τομέα, να ανταγωνιστεί σε παγκόσμια κλίμακα. Ταυτόχρονα, τα μη ικανοποιητικά δημόσια οικονομικά της Ρωσίας και η ισχυρή ουκρανική κοινωνία των πολιτών αποτέλεσαν σοβαρά εμπόδια για τις νεοϊμπεριαλιστικές φιλοδοξίες της Μόσχας. Η πορεία της Ουκρανίας προς την Ευρώπη υπονόμευσε τις προοπτικές της Ευρασιατικής Οικονομικής Ένωσης, η οποία ήταν όλο και πιο απίθανο να προσφέρει μια βιώσιμη και αντίστοιχη εναλλακτική λύση ανάπτυξης και ευημερίας στα μετασοβιετικά κράτη.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δέκα χρόνια μετά την Πορτοκαλί Επανάσταση, οι διαμαρτυρίες του Μεϊντάν συγκλόνισαν τον κόσμο προτείνοντας μια προοδευτική αφήγηση δημοκρατίας και κοινωνικοοικονομικής κινητικότητας, μακριά από το ρωσικού τύπου μοντέλο ολιγαρχίας και διαφθοράς. Το 2014 έγινε μια κρίσιμη καμπή στην ιστορία της Ουκρανίας, καθώς αποκάλυψε ότι η πλειοψηφία της χώρας προτιμά την Ευρωπαϊκή Ένωση από τη Ρωσία και ότι η κατάληψη του κράτους από τους ολιγάρχες δεν αποτελούσε πλέον επιλογή, ιδίως για την ουκρανική νεολαία. Η προσάρτηση της Κριμαίας και η δημιουργία μιας παγωμένης σύγκρουσης στο Ντονμπάς, που ακολούθησαν ως μέτρα αντιποίνων μετά την ανατροπή του Γιανουκόβιτς και την εκλογή μιας φιλοδυτικής κυβέρνησης στο Κίεβο, επιβεβαίωσαν την αποικιοκρατική αντίληψη της Ρωσίας για την Ουκρανία και την πρόθεσή της να ακυρώσει την ουκρανική κυριαρχία. Σύμφωνα με τη λογική του Κρεμλίνου, τα σύνορα της νέας παγκόσμιας τάξης μετά το 1990 θα πρέπει να αναθεωρηθούν και η Ουκρανία θα πρέπει να ενταχθεί στο στρατόπεδο της Ρωσίας.

Αυτή ακριβώς η συλλογιστική δείχνει τις αδυναμίες που διέπουν την εξωτερική πολιτική του καθεστώτος Πούτιν και το βαθμό στον οποίο η ρωσική ηγεσία δεν κατανοεί ούτε τις ρίζες της σοβιετικής κατάρρευσης ούτε γιατί η Ρωσία έχει γίνει μια πολύ μικρότερη οικονομία σε σύγκριση με την Κίνα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Κρατικοδίαιτοι μάνατζερς, κομματικά στελέχη και επιστήμονες επιτάχυναν τη σοβιετική κατάρρευση παρά τον σωστό προσανατολισμό των μεταρρυθμίσεων του Γκορμπατσόφ. Κατά τον ίδιο τρόπο, η στρεβλή και εκμεταλλευτική φύση των ρωσικών ιδιωτικοποιήσεων έδωσε χώρο στη βίαιη συγκρότηση και μεταβίβαση τίτλων ιδιοκτησίας στα χέρια ανθρώπων που σε οποιαδήποτε δυτική δημοκρατία θα ήταν καταδικασμένοι

und angeblichem Strafregister, wurde von Putin als Chance gesehen, den russischen Einfluss im postsowjetischen Raum wiederherzustellen und sein Projekt einer eurasischen wirtschaftlichen Integration voranzutreiben. Die aus den USA und Europa importierte globale Finanzkrise legte die strukturellen Schwächen der russischen Wirtschaft und ihre Unfähigkeit offen, jenseits des Energiesektors auf globaler Ebene zu konkurrieren. Zur gleichen Zeit erwiesen sich Russlands unbefriedigenden Staatsfinanzen und eine starke ukrainische Zivilgesellschaft als ernsthafte Hindernisse für Moskaus neo-imperiale Ambitionen. Der ukrainische Kurs hin zu Europa unterminierte die Aussicht auf eine Eurasische Wirtschaftsunion, deren Fähigkeit, für die postsowjetischen Staaten eine lebensfähige und vergleichbare Alternative zu Entwicklung und Wohlstand zu schaffen, zunehmend unwahrscheinlich wurde.

Das ist der Grund, warum die Maidan Proteste zehn Jahre nach der Orangen Revolution die Welt erschüttert haben, indem sie ein vorwärts gerichtetes Narrativ von Demokratie und sozio-ökonomischer Mobilität vorschlugen, weit entfernt vom russischen Model von Oligarchie und Korruption. 2014 wurde zu einem kritischen Punkt in der ukrainischen Geschichte, da es zeigte, dass die Mehrheit des Landes die Europäische Union Russland vorzieht und dass die Geiselnahme des Staates durch Oligarchen keine Option mehr war, insbesondere für die ukrainische Jugend. Die Annexion der Krim und die Schaffung eines eingefrorenen Konflikts im Donbass, die als Vergeltung für Janukowitschs Absetzung und die Wahl einer prowestlichen Regierung in Kiew folgten, bestätigten Russlands koloniale Sicht auf die Ukraine und seinen Willen, die ukrainische Souveränität abzuschaffen. In der Logik des Kremls sollten die Grenzen der neuen Weltordnung nach 1990 revidiert und die Ukraine Teil von Russlands Lager werden.

Diese Logik zeigt die Mängel, auf die sich Putins Außenpolitik stützt, und wie sehr die russische Führung weder die Ursachen des sowjetischen Zusammenbruchs versteht noch wieso die russische Wirtschaft im Vergleich zu China über die letzten zwanzig Jahre geschrumpft ist. Die Jagd nach politischen Renten seitens der Manager, der Parteifunktionäre und Wissenschaftler hat den sowjetischen Zusammenbruch trotz der zutreffenden Ausrichtung von Gorbatschows Reformen beschleunigt. Die verkehrte und ausbeuterische Natur der russischen Privatisierung führte dazu, dass Eigentumsrechte gewaltsam begründet und in die Hände von Leuten transferiert wurden, die in jeder westlichen Demokratie als Verbrecher verurteilt würden. Diese postsowjetischen Eliten hinderten die Aussicht auf Wachstum ihrer eigenen Länder und boten Moskau die besten Garantien, dass eine Europäisierung niemals möglich wäre, solange der oligarchische Regierungsstil im gesamten postsowjetischen Raum herrschte.

εγκληματίες. Αυτές οι νέες μετασοβιετικές ελίτ εμπόδισαν τις προοπτικές ανάπτυξης των χωρών τους και προσέφεραν την καλύτερη εγγύηση στη Μόσχα ότι ο εξευρωπαϊσμός δεν θα ήταν ποτέ εφικτός όσο το ολιγαρχικό στυλ διακυβέρνησης θα ήταν σε ισχύ στην επικράτεια του μετασοβιετικού χώρου.

Ως εκ τούτου, το αφήγημα των εξωτερικών εχθρών, που υποτίθεται ότι οδήγησαν στη σοβιετική κατάρρευση και συνεχίζουν να προκαλούν τη γεωπολιτική ασφυξία της Ρωσίας, όχι μόνο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αλλά υπονοεί επίσης ότι η Ρωσία δικαιούται να λάβει όλα εκείνα τα μέτρα που θα αλλάξουν το ισοζύγιο. Οι προσφορές του Πούτιν στους δυτικούς ηγέτες να «χωρίσουν» τον κόσμο σε ζώνες επιρροής, υποδηλώνουν τη ρωσική αντίληψη του μετασοβιετικού χώρου ως μετα-ιμπεριαλιστικής ζώνης που ανήκει στη Μόσχα και τους ολιγάρχες της. Σε αυτό το αυταρχικό πλαίσιο, η δράση των πλειοψηφιών και των λαών αναιρείται πλήρως και η διεθνής πολιτική θεωρείται ως μια σειρά από συμβόλαια της ελίτ που αγνοούν την κοινωνική συναίνεση και η βάση των οποίων είναι η τοπική καταστολή.

Ποια πρέπει να είναι η απάντηση της Ευρώπης σε αυτόν τον αναδυόμενο Νέο Ψυχρό Πόλεμο, τον οποίο η Ρωσία ελπίζει να τερματίσει με τη δική της νίκη; Ο εντυπωσιακός οικονομικός μετασχηματισμός της Κεντρικής Ευρώπης και της Βαλτικής, η σταδιακή σύγκλιση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας και η επιτυχής προσαρμογή της Ελλάδας και της Πορτογαλίας, ως αποτέλεσμα επώδυνων μεταρρυθμίσεων, αποτελούν αδιαμφισβήτητες αποδείξεις για τη μετασχηματιστική δύναμη της Ευρώπης και την ικανότητά της να προσφέρει έναν βιώσιμο δρόμο προόδου και ανάπτυξης και στους πολίτες των μετασοβιετικών χωρών όπως η Ουκρανία, η Γεωργία, η Μολδαβία και η Αρμενία. Από την άλλη πλευρά, η Τουρκία έχει μετατραπεί στην αχίλλειο πτέρνα της Ευρώπης και σε μια περίπτωση κραυγαλέας αποτυχίας όσον αφορά τον εκδημοκρατισμό και την οικονομική αναπροσαρμογή. Το ασταθές περιβάλλον ασφαλείας στο οποίο εμπλέκονται η Τουρκία, η Ελλάδα, η Κύπρος, το Ισραήλ και σε κάποιο βαθμό η Αίγυπτος θέτει τις βάσεις για μια ακόμη πιθανή αντιπαράθεση μεταξύ Ευρώπης και Ρωσίας.

Γι' αυτό η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει άλλη επιλογή από το να αποδεικνύει συνεχώς τις δεσμεύσεις της για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την οικονομική ανάπτυξη, προσφέροντας παράλληλα ελπίδα και προοπτική σε μετασοβιετικές ολιγαρχίες όπως η Ουκρανία και η Γεωργία, οι ψηφοφόροι των οποίων έδειξαν ότι είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν ένα πολύ υψηλό τίμημα ασφάλειας προκειμένου να εδραιώσουν τις υποψηφιότητές τους προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ταυτόχρονα, η συντριπτική εξάρτηση της ευρωπαϊκής ασφάλειας από τις Ηνωμένες Πολιτείες και η έξοδος του Ηνωμένου Βασιλείου, της χώρας με τον ισχυρότερο στρατό στην Ευρώπη, από την Ευρωπαϊκή Ένωση, θέτουν υπό αμφισβήτηση την ταχύτητα και

Das Narrativ der äußeren Feinde, die angeblich zum Zusammenbruch der Sowjetunion geführt hätten und weiterhin Russlands geopolitische Erstickung verursachten, stimmt nicht nur nicht mit der Realität überein, sondern impliziert auch, dass Russland berechtigt ist, alle Maßnahmen zu ergreifen, die dieses Gleichgewicht verändern werden. Putins Angebote an westliche Führungskräfte, die Welt in Einflusszonen „aufzuteilen", vermittelt das russische Verständnis des postsowjetischen Raums als eine postimperiale Zone, die Moskau und seinen Oligarchen gehört. In diesem autoritären Rahmen wird das Handeln von Mehrheiten und Völkern vollständig negiert, und internationale Politik wird als eine Reihe von Abmachungen zwischen Eliten gesehen, die gesellschaftlichen Konsens missachten und deren Basis lokale Repression ist.

Was sollte Europas Antwort in diesem heraufziehenden Kalten Krieg sein, den Russland hofft mit seinem Sieg zu beenden? Die beeindruckende wirtschaftliche Transformation von Mitteleuropa und dem Baltikum, die allmähliche Konvergenz von Bulgarien und Rumänien und die erfolgreiche Anpassung von Griechenland und Portugal als Ergebnis schmerzhafter Reformen sind ein unwiderlegbarer Beweis für die transformatorische Kraft Europas und seine Fähigkeit, auch den Bürgern der postsowjetischen Länder wie die Ukraine, Georgien, Moldau und Armenien einen tragfähigen Weg zu Fortschritt und Entwicklung zu bieten. Auf der anderen Seite ist die Türkei zu Europas Achillesferse geworden und Beispiel für ein offensichtliches Scheitern, was Demokratisierung und wirtschaftliche Anpassung angeht. Die unsichere Sicherheitslage in Bezug auf die Türkei, Griechenland, Zypern und Israel und in gewissem Umfang Ägypten ist die Basis für eine weitere mögliche Konfrontation zwischen Europa und Russland.

Daher hat die Europäische Union keine andere Wahl, als weiterhin ihr Engagement für Menschenrechte und wirtschaftliches Wachstum unter Beweis zu stellen und den postsowjetischen Oligarchien wie der Ukraine und Georgien Hoffnung und Perspektive zu bieten, deren Wähler gezeigt haben, dass sie gewillt sind, für die Absicherung ihrer Kandidatur zur Europäischen Union einen hohen Sicherheitspreis zu bezahlen. Gleichzeitig lässt die übermäßige Abhängigkeit der europäischen Sicherheit von den Vereinigten Staaten und der EU-Austritt Großbritanniens, des Landes mit dem stärksten Militär in Europa, an Tempo und Effektivität der europäischen Sicherheit für solche postsowjetischen Staaten zweifeln, die EU-Mitgliedstaaten werden wollen und russischer militärischer Vergeltung ausgesetzt sind. Die Ukraine und Georgien haben bereits harte Konsequenzen für ihr Eintreten für die EU erfahren, und Moldau mag ebenfalls folgen. Die asymmetrische Lösung des Karabach-Konflikts zu Gunsten Aserbaidschans mit russischer „Vermittlung" ist

την αποτελεσματικότητα της ευρωπαϊκής ασφάλειας για τα μετασοβιετικά κράτη που θέλουν να γίνουν μέλη της ΕΕ και είναι εκτεθειμένα στα ρωσικά στρατιωτικά αντίποινα. Η Ουκρανία και η Γεωργία έχουν ήδη πληρώσει με σοβαρές συνέπειες τη δέσμευσή τους προς την ΕΕ και μπορεί να ακολουθήσει και η Μολδαβία. Η ασύμμετρη επίλυση της σύγκρουσης του Καραμπάχ υπέρ του Αζερμπαϊτζάν με τη ρωσική «διαμεσολάβηση» είναι ένα ακόμη προειδοποιητικό σημάδι ότι οι φιλοδημοκρατικές πολιτικές μπορούν να τιμωρηθούν βαρύτατα στο πεδίο της μάχης εναντίον αυταρχικών κυβερνήσεων. Ενώ η Ευρώπη φαινόταν να μην ανησυχεί για την εκδίωξη του αρμενικού πληθυσμού από τμήματα του Καραμπάχ, αυτό ήταν πράγματι ένα σαφές σημάδι για την ανάδυση μιας αυταρχικής συμμαχίας στον μετασοβιετικό χώρο υπό τον έλεγχο της Μόσχας.

Ως εκ τούτου, αυτός ο νέος Ψυχρός Πόλεμος θα πρέπει να βρει την Ευρώπη όχι μόνο ενωμένη αλλά και αποφασισμένη να αντιμετωπίσει τα εγκλήματα πολέμου της Ρωσίας και την ακύρωση της δημοκρατικής δράσης στη μετασοβιετική περιοχή. Καθώς πρόκειται για μια, για το καθεστώς Πούτιν, υπαρξιακή αντιπαράθεση, η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι Ηνωμένες Πολιτείες θα πρέπει να είναι έτοιμες να διεξάγουν έναν πόλεμο φθοράς στο στυλ του Πελοποννησιακού πολέμου, αποφεύγοντας τα λάθη της αρχαίας Αθήνας που οδήγησαν στην οριακή νίκη της Σπάρτης. Παρόλο που οι ρωσικές συμμαχίες δεν είναι συγκρίσιμες με εκείνες της Σπάρτης τον 5ο αιώνα π.Χ., μπορεί κάλλιστα η Ρωσία να λειτουργήσει ως πληρεξούσιος της Κίνας προς μια πιο μακροπρόθεσμη αντιπαράθεση με τη Δύση. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο εκδημοκρατισμός και η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της Τουρκίας είναι ένα σημαντικό βήμα σε αυτή τη διαδικασία. Αυτό που φαίνεται να συγκρατεί την αποτελεσματική προετοιμασία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για αυτή τη νέα εποχή της παγκόσμιας ιστορίας είναι οι εσωτερικές επιχειρηματικές-κυβερνητικές σχέσεις κρατών μελών της ΕΕ, όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Ιταλία, των οποίων οι οικονομικοί δεσμοί με τη Ρωσία είναι πιθανό να προκαλέσουν σημαντικό πολιτικό κόστος στη θητεία των εκάστοτε κυβερνήσεών τους. Αυτή η προσδοκία, από την άλλη, είναι πιθανό να καταστήσει τις κυβερνήσεις αυτές λιγότερο πρόθυμες να υποστηρίξουν ένα αυστηρότερο πακέτο κυρώσεων που θα αφορά και το φυσικό αέριο. Ενώ η ρωσική οικονομία θα συρρικνωθεί περαιτέρω ως αποτέλεσμα της αποχώρησης επιχειρήσεων, της μείωσης των άμεσων ξένων επενδύσεων και της τεχνολογικής απομόνωσης από την ΕΕ και τις ΗΠΑ, τα επίπεδα καταστολής θα αυξηθούν για να αντισταθμίσουν τις επιδεινούμενες οικονομικές αποτυχίες του Πούτιν και της ομάδας του.

Ο μετασχηματισμός της ουκρανικής οικονομίας υπό συνθήκες πολέμου, παράλληλα με την παροχή μεταρρυθμιστικών κινήτρων και προοπτικών ένταξης στην Τουρκία, τα Δυτικά Βαλκάνια και τις ανατολικές χώρες που συνεργάζονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελούν βασικές προτεραιότητες για

ein weiteres Warnsignal, dass der politische Einsatz für die Demokratie schwer bestraft werden kann. Während Europa über die Vertreibung der armenischen Bevölkerung aus Teilen von Karabach nicht besorgt zu sein scheint, war dies ein klares Zeichen für das Erscheinen einer autoritären Allianz im post-sowjetischen Raum unter Moskaus Kontrolle.

Daher sollte dieser neue Kalte Krieg nicht nur auf ein geeintes, sondern auch auf ein Europa stoßen, das entschlossen ist, Russlands Kriegsverbrechen und seiner Abschaffung demokratischer Verfahren im postsowjetischen Raum entgegenzutreten. Da dies für Putins Regime eine existentielle Konfrontation ist, sollten die EU und die Vereinigten Staaten auf einen Abnutzungskrieg im Stile des Peloponnesischen Krieges vorbereitet sein, wobei sie die Fehler des antiken Athens vermeiden sollten, die zu Spartas knappen Sieg führten. Während Russlands Allianzen nicht mit jenen Spartas im 5. Jahrhundert v.Chr. vergleichbar sind, kann sich jedoch ergeben, dass Russland als Chinas Stellvertreter in einer längerfristigen Konfrontation mit dem Westen auftritt. Daher sind die Demokratisierung und die europäische Integration der Türkei ein wichtiger Schritt in diesem Prozess. Die innerstaatlichen Beziehungen zwischen Wirtschaft und Regierung in EU-Staaten wie Deutschland, Österreich, Ungarn und Italien, deren wirtschaftliche Bande zu Russland möglicherweise für deren Regierungen signifikante politische Kosten verursachen, scheinen die effiziente Vorbereitung der EU auf diese neue Ära der Weltpolitik zu beschränken. Diese Aussicht mag ihrerseits diese Regierungen weniger geneigt machen, ein härteres Sanktionspaket zu unterstützen, das auch Erdgas umfasst. Während die russische Wirtschaft wegen des Auszugs von Firmen, fallender ausländischer Direktinvestitionen (FDI) und technologischer Isolation von der EU und den USA weiter schrumpfen wird, wird das Maß an Repression steigen, um das zunehmende wirtschaftliche Versagen von Putin und seinem Team zu kompensieren.

Die Transformation der ukrainischen Wirtschaft unter Kriegsbedingungen und das gleichzeitige Angebot von Reformanreizen und Perspektiven auf Mitgliedschaft an die Türkei, den westlichen Balkan und die östlichen EU-Partnerschaftsländer sind wichtige Prioritäten der Europäischen Union. Die Kombination von militärischer Hilfe seitens der NATO mit direkter wirtschaftlicher Unterstützung kann die Ukraine gegen russische Angriffe resilient machen. Das ist jedoch nicht genug. Europa kann nicht länger seine militärische Unterlegenheit gegenüber Russland auf dem europäischen Kontinent akzeptieren. Der Preis dieser Politik wird in diesen Monaten vom ukrainischen Volk bezahlt, insbesondere von Frauen und Kindern. Im europäischen Interesse liegen nicht nur die russischen Öl- und Gasrechnungen, sondern auch der Schutz menschlichen Lebens in der europäischen Nachbarschaft und

την τελευταία. Ο συνδυασμός της στρατιωτικής βοήθειας από το NATO με μέτρα άμεσης οικονομικής στήριξης μπορεί να καταστήσει την Ουκρανία ανθεκτική στις ρωσικές επιθέσεις. Ωστόσο, αυτό δεν είναι αρκετό. Η Ευρώπη δεν μπορεί να αποδεχθεί περαιτέρω τη στρατιωτική της κατωτερότητά της έναντι της Ρωσίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Το τίμημα αυτής της πολιτικής πληρώνει αυτούς τους μήνες ο ουκρανικός λαός, ιδιαίτερα οι γυναίκες και τα παιδιά. Αυτό που συνιστά ευρωπαϊκό συμφέρον δεν είναι μόνο οι λογαριασμοί πετρελαίου και φυσικού αερίου από τη Ρωσία, αλλά και η προστασία των ανθρώπινων ζωών στην ευρωπαϊκή γειτονιά και η διατήρηση της παγκόσμιας τάξης. Ο νέος Ψυχρός Πόλεμος του Πούτιν δεν πρόκειται να φέρει μια ρωσική νίκη, όπως πιστεύει ο Ρώσος Πρόεδρος. Τα Δυτικά Βαλκάνια, παρά τις προσπάθειες παρεμπόδισης της Ρωσίας, πρόκειται τελικά να ενταχθούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά από μια δίκαιη εδαφική συμφωνία για τα σύνορα της Σερβίας με το Κοσσυφοπέδιο. Η Κύπρος και η Βοσνία θα προσδιορίσουν επίσης ομοσπονδιακές ή συνομοσπονδιακές κρατικές λύσεις, οι οποίες θα σέβονται την ποικιλομορφία, επιτρέποντας παράλληλα στις τοπικές κοινότητες να ζουν και να αναπτύσσονται στο πλαίσιο των δικών τους εθνοτικών και πολιτικών συλλογικοτήτων. Η λογική που διέπει αυτή την αισιοδοξία είναι ότι οι πολιτικές πλειοψηφίες και οι εγχώριες ελίτ που έχουν βιώσει τον εμφύλιο πόλεμο, τις συγκρούσεις και τις μαζικές δολοφονίες έχουν ως στόχο τους να μεγιστοποιήσουν την ευημερία τους αντί να ξαναγράψουν την ψυχροπολεμική ιστορία των δεκαετιών του 1970 και 1980 ή ακόμη και της πρώιμης μεταβατικής περιόδου.

Ο Μέγας Πέτρος και οι Ρώσοι αυτοκράτορες μετά από αυτόν, έβλεπαν τα συμφέροντα της Ρωσίας συνδεδεμένα με τον πυρήνα των ευρωπαϊκών οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Οι σοβιετικοί ηγέτες στη μεταπολεμική εποχή κατανόησαν ότι η αποκλιμάκωση, αντί της αντιπαράθεσης, θα βοηθούσε στην αύξηση της σοβιετικής επιρροής σε διάφορα μέρη του αναπτυσσόμενου κόσμου, χωρίς να προκαλέσει πόλεμο με το NATO. Ο πόλεμος του Πούτιν στην Ουκρανία αποτελεί ένδειξη αδυναμίας, η οποία βασίζεται αποκλειστικά στην υπόθεση ότι η Δύση δεν πρόκειται να απαντήσει στο στρατιωτικό πεδίο. Όσο περνάει ο καιρός, η ρευστότητα της ρωσικής κεντρικής τράπεζας και οι τεχνικές καταστολής φτάνουν στα όριά τους. Ταυτόχρονα, η ευρωπαϊκή ηγεσία καλείται να επαναπροσδιορίσει το συμφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ένα επίπεδο διαφορετικό από αυτό της σύνθεσης ή του κοινού παρονομαστή των διαφορετικών εθνικών βραχυπρόθεσμων στρατηγικών.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΪΟΣ

* Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Βερολίνου, Σχολή Διοίκησης & Οικονομίας & Ινστιτούτο Ανατολικοευρωπαϊκών Σπουδών, Garystr. 55, 14195, Βερολίνο, Γερμανία, theocharis.grigoriadis@fu-berlin.de, T: +49-30-838-57037, F: +49-30-838-4-57037.

die Aufrechterhaltung der globalen Ordnung. Putins neuer Kalter Krieg wird nicht zu einem russischen Sieg führen, wie der russische Präsident meint. Der westliche Balkan wird trotz der russischen Obstruktionsversuche nach einer fairen territorialen Einigung über die Grenzen zwischen Serbien und dem Kosovo letztendlich der EU beitreten. Zypern und Bosnien werden auch bundesstaatliche oder konföderierte Lösungen finden, die Diversität respektieren und zugleich lokalen Gemeinschaften erlauben, in ihrer eigenen ethnischen und politischen Lebenssituation zu leben. Die Logik hinter diesem Optimismus ist, dass politische Mehrheiten und örtliche Eliten, die Bürgerkrieg, Konflikte und Massenmord erfahren haben, ihr eigenes Wohlergehen maximieren wollen, anstatt die Geschichte des Kalten Kriegs der 1970er und 1980er Jahre oder selbst der ersten Transitionsperiode neu zu schreiben.

Peter der Große und russische Zaren nach ihm sahen Russlands Interessen im Zentrum der europäischen wirtschaftlichen und politischen Angelegenheiten. Sowjetische Führer haben in der Zeit nach dem II. Weltkrieg verstanden, dass eher Entspannung als Konfrontation helfen würde, den sowjetischen Einfluss in verschiedenen Teilen der sich entwickelnden Welt zu vergrößern, ohne einen Krieg mit der NATO auszulösen. Putins Krieg in der Ukraine ist ein Zeichen von Schwäche, er stützt sich ausschließlich auf die Annahme, dass der Westen nicht militärisch reagieren werde. Mit Ablauf der Zeit stoßen die Liquidität der Zentralbank und die Repressionstechniken an ihre Grenzen. Gleichzeitig ist die europäische Führung aufgerufen, die Interessen der EU über das Niveau einer Synthese oder eines gemeinsamen Nenners divergierender, kurzfristiger nationaler Interessen hinaus neu zu definieren.

AUS DEM ENGLISCHEN VON ULF-DIETER KLEMM

* Freie Universität Berlin, Institut für Volkswirtschaftslehre & Osteuropa-Institut, Garystr. 55, D-14195 Berlin, theocharis.grigoriadis@fu-berlin.de, T: +49-30-838-57037, F: +49-30-838-4-57037.

# Από την Καλαμπάκα στο Τάγμα της Αξίας

## Μια συζήτηση με την Ιωάννα Ζαχαράκη, Δήμαρχο του Ζόλινγκεν και Εισηγήτρια Σύμβουλος για θέματα μετανάστευσης και διαπολιτισμικότητας στη Διακονία, γύρω από τη μετανάστευση, το προσφυγικό και την αλληλεγγύη

# Von Kalambaka zum Bundesverdienstkreuz

## Ein Gespräch mit Ioanna Zacharaki, Bürgermeisterin von Solingen und Referentin für Migration und Interkulturalität beim Diakonischen Werk, über Migration, Flüchtlinge und gelebte Solidarität

**Κατά την προετοιμασία της συνέντευξης, ψάχνοντας και διαβάζοντας για σας εξοικειωθήκαμε λίγο περισσότερο με τη δράση σας η οποία εκτείνεται σε πολλά επίπεδα.**

Κάνω ό,τι μπορώ.

**Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Κατάγεστε κατά κάποιο τρόπο από τη γενιά των «Gastarbeiter», αλλά όχι ακριβώς. Θέλετε να μας πείτε δυο λόγια σχετικά;**

Ναι, πράγματι, κάπως έτσι. Ο πατέρας μου ήταν ράφτης στο χωριό- είχε το μοναδικό ραφτάδικο στη Χρυσομηλέα, άρα μπορεί να πει κανείς ότι η οικογένεια δεν ήταν σε δύσκολη οικονομική κατάσταση. Ωστόσο η μητέρα μου, που ήταν μια πολύ δυναμική γυναίκα, ήθελε κάτι ακόμη καλύτερο για την οικογένειά της και κυρίως ήθελε να σπουδάσουμε. Έτσι, έφυγε για το Άαχεν, ενώ εμείς, με τις αδερφές μου,

**In Vorbereitung auf dieses Gespräch haben wir uns durch Recherchen und Lektüre über Ihre umfassende und vielfältige Arbeit ein wenig vertraut gemacht.**

Ich tue, was ich kann.

**Doch lassen Sie uns die Dinge vom Anfang betrachten. Sie stammen in gewisser Weise aus der sogenannten Gastarbeitergeneration, wenn auch nicht genau. Möchten Sie uns dazu ein paar Worte sagen?**

Ja, in der Tat, in gewisser Weise. Mein Vater war Schneider im Dorf - er hatte die einzige Schneiderei in Chrysomilea (bei Kalambaka) - man kann also sagen, dass die Familie keine finanziellen Nöte hatte. Allerdings wollte meine Mutter, die eine sehr energische Frau war, dass es ihrer Familie einmal besser geht und vor allem, dass wir studieren. So ging sie

παραμείναμε σε πρώτη φάση στην Ελλάδα. Ο πατέρας μου έμεινε αρχικά μαζί μας άλλα έξι χρόνια κι έπειτα ακολούθησε κι αυτός τη μητέρα μου.

**Πολύ ενδιαφέρουσα και πολύ προοδευτική για την εποχή της. Συνήθως, λέγεται, ήταν οι άντρες που έπαιρναν την απόφαση να φύγουν. Αλλά η μητέρα σας ήθελε οπωσδήποτε να σας σπουδάσει…**

Βέβαια. Ο πατέρας μου ήταν ένας πολύ ευαίσθητος και κοινωνικός χαρακτήρας. Ωστόσο, οι γυναίκες της οικογένειας, τόσο η μητέρα μου όσο κι η γιαγιά μου, ήταν πολύ δυναμικές. Εν έτει 1971 το να αφήσει μια γυναίκα την οικογένειά της για να πάει στο εξωτερικό μόνη ήθελε πολλά κότσια και μια καλή στρατηγική. Έτσι, αντί να φύγει μόνη της, έπεισε την κουνιάδα της και μια άλλη γυναίκα της γειτονιάς και ήρθαν μαζί.

**Πώς σας επηρέασε αυτή η πρωτοβουλία;**

Εμείς μείναμε πίσω με τον πατέρα και τους παππούδες, έτσι που αναπτύξαμε μια μεγάλη αίσθηση υπευθυνότητας από πολύ μικρή ηλικία, με το να φροντίζουμε τους παππούδες, το σπίτι καθώς και τα ζώα. Παράλληλα είχαμε και το σχολείο κι έπρεπε ν' ανταπεξέλθουμε κι εκεί. Είχαμε βέβαια πάντοτε τη νοσταλγία για τη μητέρα – ψάχναμε να βρούμε τα ρούχα της να τα μυρίσουμε για να νιώθουμε ότι είναι μαζί μας και κλαίγαμε. Έπειτα, καθώς δεν υπήρχε γυμνάσιο στο χωριό, έπρεπε να μετακομίσω σε πολύ μικρή ηλικία στην Καλαμπάκα, όπου αργότερα στα 15 μου έπιασα σπίτι με μια φίλη μου. Ήταν η πρώτη μου μετανάστευση. Ήταν μια δύσκολη εποχή, γεμάτη δουλειά. Έτσι, όταν τελείωσα το γυμνάσιο δε με φόβιζε τίποτα και είπα: θα πάω στη Γερμανία να σπουδάσω, ενώ οι γονείς μου δεν θέλανε να φύγω. Κι έτσι πήρα το τρένο από Θεσσαλονίκη και πήγα στο Άαχεν με το ζόρι, χωρίς καν να ξέρω Γερμανικά – είχα πάει μόνο μια φορά ένα καλοκαίρι και ήξερα περίπου που μένανε. Εκεί άρχισα αμέσως να μαθαίνω Γερμανικά και τελικά συνέχισα με τις σπουδές μου στη γερμανική φιλολογία και την κοινωνιολογία, το οποίο επίσης δεν ήταν εύκολο γιατί όλοι μας αποθάρρυναν εκείνη την εποχή.

**Πήρατε δηλαδή τη ζωή σας στα χέρια σας. Τι ακολούθησε μετά τις σπουδές;**

Με το που τελείωσα τις σπουδές έψαχνα για εργασία σε όλες τις κατευθύνσεις. Ένα βράδυ λοιπόν είδα στον ύπνο μου ότι πήγα να βρω έναν κοινωνικό λειτουργό στο Άαχεν, τον Σοφοκλή Χαραλαμπάκη, για να τον ρωτήσω αν υπήρχε κάποια θέση για μένα. Πέρασαν μήνες και μια μέρα

nach Aachen, während meine Schwestern und ich zunächst in Griechenland blieben, mein Vater blieb noch sechs Jahre bei uns, dann folgte auch er meiner Mutter.

**Sehr interessant und sehr fortschrittlich für ihre Zeit. In der Regel, so heißt es, waren es die Männer, die den Entschluss fassten, zu gehen. Aber Ihre Mutter wollte unbedingt, dass Sie studieren…**

Sicherlich. Mein Vater war ein sehr sensibler und sozialer Mensch. Die Frauen in der Familie, jedoch, sowohl meine Mutter als auch meine Großmutter, waren sehr energisch. Im Jahr 1971 brauchte eine Frau, die ihre Familie verließ, um allein ins Ausland zu gehen, viel Schneid und eine gute Strategie. Deshalb ging meine Mutter auch nicht allein, sondern überredete ihre Schwägerin und eine Nachbarsfrau, und so zogen sie gemeinsam los.

**Wie hat sich diese Entscheidung auf Sie ausgewirkt?**

Wir wurden bei Vater und Großeltern zurückgelassen, so dass wir von klein auf ein großes Verantwortungsgefühl entwickelten, weil wir uns um die Großeltern, das Haus und die Tiere kümmern mussten. Gleichzeitig mussten wir die Schule besuchen und auch da zurechtkommen. Natürlich hatten wir immer Sehnsucht nach unserer Mutter - wir suchten nach ihren Kleidern, beschnupperten sie, um das Gefühl zu haben, dass sie bei uns war, und weinten. Da es in dem Dorf keine weiterführende Schule gab, musste ich in sehr jungen Jahren nach Kalambaka ziehen, wo ich später mit 15 Jahren eine Wohnung mit einer Freundin bezog. Das war meine erste Migration. Es war eine schwierige Zeit, voller Arbeit. Als ich dann das Gymnasium abschloss, fürchtete ich nichts mehr und beschloss: Ich werde nach Deutschland zum Studieren gehen, obwohl meine Eltern mich nicht gehen lassen wollten. Also nahm ich den Zug von Thessaloniki und fuhr eigenmächtig nach Aachen, ohne überhaupt Deutsch zu können - ich war nur mal einen Sommer dort gewesen und wusste ungefähr, wo sie wohnten. Ich begann gleich, Deutsch zu lernen, und studierte schließlich Germanistik und Soziologie. Was auch nicht einfach war, weil uns in jener Zeit alle entmutigt haben.

**Sie haben sozusagen Ihr Leben selbst in die Hand genommen. Wie ging es nach dem Studium weiter?**

Nachdem ich mein Studium beendet hatte, suchte ich in allen Richtungen nach einer Anstellung. Eines Nachts träumte ich also, dass ich mich aufmachte, einen Sozialarbeiter in Aachen, Sophoklis Charalambakis, aufzusuchen, um ihn zu

σκέφτηκα «γιατί δεν πας να τον βρεις, μια που τον είδες και στον ύπνο σου»; Του τηλεφώνησα λοιπόν, αλλά χωρίς θετικό αποτέλεσμα. Μετά από μια βδομάδα, ωστόσο, με καλεί και μου λέει «έχουμε μια θέση, στη συμβουλευτική». Έκανα αμέσως τα χαρτιά μου και από το 1989 είμαι στη Διακονία. Σήμερα είμαι Εισηγήτρια Σύμβουλος και συντονίζω τον τομέα της μετανάστευσης, της κοινωνικής ένταξης και της διαπολιτισμικότητας.

**Επρόκειτο για συμβουλευτική σε ελληνόφωνους μετανάστες;**

Ναι, ακριβώς, αλλά μετά το ’90 άνοιξε για όλες τις εθνικότητες κι έτσι λειτουργεί μέχρι σήμερα.

**Ήταν αυτό απόρροια της κεντρικής μεταναστευτικής πολιτικής του γερμανικού κράτους;**

Ναι, υπήρχε και κριτική στον τομέα αυτό. Καθώς τα προβλήματα στην ένταξη όλο και μεγαλώνανε, δημιουργήθηκε η ανάγκη για ένα κοινό πεδίο δράσης. Ήταν ξεκάθαρο ότι δεν μπορούσαμε να διεκπεραιώσουμε όλες τις υποθέσεις για κάθε εθνικότητα ξεχωριστά. Επίκεντρο πια ήταν η διαπολιτισμική εργασία. Αυτός ήταν ο στόχος. Ωστόσο, παραμένει η μητρική γλώσσα ως ένα πολύ καλό εργαλείο για την πρόσβαση στις μεταναστευτικές κοινότητες.

Πρέπει να σας πω ότι στις διάφορες επιτροπές που συμβάλλω είμαι ένα από τα πιο παλιά μέλη. Έζησα όλες τις αλλαγές στον τομέα της μεταναστευτικής πολιτικής. Αυτό που βλέπω πια είναι ότι σήμερα οι απαιτήσεις είναι διαφορετικές. Αναγκαίες είναι οι αλλαγές, ειδικά σε ζητήματα όπως η καταπολέμηση του δομικού ρατσισμού. Βλέπουμε, για παράδειγμα, να ενεργοποιείται το αίτημα, η στελέχωση του δημοσίου να αντικατοπτρίζει και τη σύνθεση του πληθυσμού σε δήμους και κρατίδια. Θα πρέπει δηλαδή να ενισχυθεί η συμμετοχικότητα.

**Βλέπετε αυτό το αίτημα να ωριμάζει όμως κι από τη γερμανική πλευρά ή παραμένει μόνο μια απαίτηση των μεταναστευτικών κοινοτήτων;**

Όχι, υπάρχει μια κίνηση και στο εσωτερικό των Δήμων αλλά και ο νόμος του κρατιδίου μας για την ένταξη λειτουργεί προς αυτή την κατεύθυνση. Πρόκειται για μια πολύ καλή στρατηγική, εφόσον αυτή λειτουργήσει σωστά. Αυτό αφορά κυρίως την εξυπηρέτηση των πολιτών ανεξαρτήτου καταγωγής, φύλου και εθνικότητας.

fragen, ob es für mich eine Stelle gäbe. Es vergingen Monate, bis ich eines Tages dachte: „Warum gehst Du nicht zu ihm, wo du ihn doch in deinem Traum gesehen hast“? Also rief ich ihn an, jedoch ohne Erfolg. Nach einer Woche meldet er sich bei mir und meint, „wir haben eine Stelle, bei der Beratung“. Ich habe sofort meine Unterlagen eingereicht und seit 1989 bin ich beim Diakonischen Werk.

Heute koordiniere ich als Fachreferentin den Bereich Migration, Integration und Interkulturalität.

**Handelte es sich um die Beratung von griechischsprachigen Einwanderern?**

Ja, exakt, aber nach den 90er Jahren wurde sie für alle Nationalitäten geöffnet, und so funktioniert sie bis heute.

**War dies eine Konsequenz der bundesdeutschen Einwanderungspolitik?**

Ja, aber es gab auch Kritik in diesem Bereich. Da die Schwierigkeiten im Bereich der Integration immer größer wurden, entstand der Bedarf für ein gemeinsames Handlungsfeld. Es war offensichtlich, dass wir nicht alle Einzelfälle für jede Nationalität gesondert bearbeiten konnten. Der Fokus lag nun auf der interkulturellen Arbeit. Das war das Ziel. Zugleich bleibt die Muttersprache ein sehr gutes Instrument für den Zugang zu den Migrantengemeinschaften.

Ich muss Ihnen sagen, dass ich in den verschiedenen Ausschüssen, an denen ich mitwirke, zu den dienstältesten Mitarbeiter*innen gehöre. Ich habe alle Entwicklungen auf dem Gebiet der Migrationspolitik miterlebt. Was ich inzwischen sehe, ist, dass die Anforderungen heute andere sind. Änderungen sind notwendig, insbesondere bei der Bekämpfung von strukturellem Rassismus. Wir erleben zum Beispiel, dass die Forderung erhoben wird, die Personalausstattung des öffentlichen Sektors sollte die Zusammensetzung der Bevölkerung in den Kommunen und Ländern widerspiegeln. Das bedeutet, dass die Partizipation gestärkt werden muss.

**Aber wächst diese Forderung auch auf deutscher Seite, oder ist sie nur eine Forderung der migrantischen Gemeinschaften?**

Nein, es gibt eine Bewegung, auch innerhalb der Kommunen, auch das Teilhabe- und Integrationsgesetz von NRW geht in diese Richtung. Das ist eine sehr gute Strategie, sofern sie richtig umgesetzt wird. Hierbei geht es vor allem um den Dienst an den Bürger*innen, unabhängig von ihrer Herkunft,

**Πολύ ωραία. Μια που ανοίγουμε τη συζήτηση για τη συμμετοχικότητα... από τη θέση σας στον Δήμο του Ζόλινγκεν ποια είναι τα θέματα που προωθείτε;**

Τα πιο σημαντικά περιστρέφονται φυσικά γύρω από τον τομέα της ένταξης. Στον δήμο μου έχουμε ένα διαπολιτισμικό πρόγραμμα από το 2001. Ο καινούργιος νόμος για τη διαχείριση των δημοτικών υποθέσεων με σεβασμό στην πληθυσμιακή σύνθεση έχει συμβάλει αρκετά σ' αυτή την κατεύθυνση, κυρίως με τη διεύρυνση των προγραμμάτων και την αύξηση του προσωπικού τους. Έτσι, μπορούμε να εντοπίζουμε ευκολότερα και να αντιμετωπίζουμε με καίριο τρόπο τις όποιες δυσλειτουργίες και διακρίσεις μπορεί να ενυπάρχουν στο σύστημα διοίκησης. Πέρα από αυτά, τα τελευταία χρόνια, μας απασχόλησε πάρα πολύ το προσφυγικό ζήτημα, και συνεχίζει βέβαια να μας απασχολεί ενόψει των προσφυγικών κυμάτων από την Ουκρανία. Φυσικά, δεν λείπει από τη δράση μας η ατζέντα βιωσιμότητας την οποία προσπαθούμε να λαμβάνουμε υπόψη σε όλες τις αποφάσεις του Δήμου. Μεταξύ άλλων, προσπαθούμε να μειώσουμε και την ανάγκη χρήσης του αυτοκινήτου. Βλέπετε, τώρα γίνεται και μια προσπάθεια με το εισιτήριο των 9 ευρώ.

**Εκτός όμως από τη δράση σας στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο, έχετε ιδρύσει και μια μη κερδοσκοπική οργάνωση στο Ζόλιγκεν. Θέλετε να μας πείτε δυο λόγια γι' αυτό;**

ihrem Geschlecht oder ihrer ethnischen Zugehörigkeit.

**Sehr schön. Wo wir gerade bei der Diskussion über Partizipation sind: Was sind aus Ihrer Sicht als Bürgermeisterin von Solingen die Themen, die vorangebracht werden müssen?**

Die wichtigsten davon drehen sich natürlich um den Bereich der Integration. Was meine Stadt betrifft, haben wir seit 2001 ein interkulturelles Programm. Das neue Gesetz zur Regelung der kommunalen Angelegenheiten unter Berücksichtigung der Bevölkerungszusammensetzung hat erheblich dazu beigetragen, vor allem durch die Ausweitung der Angebote und ihrer personellen Ausstattung. Auf diese Weise können wir Fehlentwicklungen und Diskriminierungen, die dem Verwaltungssystem möglicherweise innewohnen, leichter erkennen und gezielter angehen. Abgesehen davon hat uns in den letzten Jahren die Flüchtlingsfrage sehr beschäftigt, und wird uns angesichts der Flüchtlingsbewegungen aus der Ukraine sicherlich weiter beschäftigen. Natürlich fehlt bei unserem Engagement nicht die Nachhaltigkeitsagenda, die wir versuchen, bei allen Entscheidungen der Stadt zu berücksichtigen. Unter anderem versuchen wir, die Notwendigkeit, ein Auto zu benutzen, zu reduzieren. Wie Sie sehen, gibt es mit dem 9-Euro Ticket jetzt einen Vorstoß in diese Richtung.

Ναι, ζω στο Ζόλινγκεν πολλά χρόνια, μάλιστα εδώ μεγάλωσαν και τα παιδιά μου. Το 1994 ιδρύσαμε από κοινού με άλλους γονείς έναν ελληνογερμανικό παιδικό σταθμό, έτσι ώστε να μπορούν τα παιδιά να μιλούν και την ελληνική γλώσσα μέσα στο γερμανικό περιβάλλον. Επρόκειτο αρχικά για έναν θεσμικά αναγνωρισμένο, δίγλωσσο παιδικό σταθμό. Σήμερα είναι ακόμη σε λειτουργία, με έναν όμως πιο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα, μια που, μετά την προσθήκη του κατάλληλου προσωπικού, μιλιούνται πια περισσότερες γλώσσες.

**Αντιπροσωπεύονται όλες οι εθνικότητες εξίσου στον παιδικό σταθμό ή συνεχίζει να έχει ελληνοκεντρικό χαρακτήρα;**

Στο Ζόλινγκεν μένουν περίπου 1400 Έλληνες σε μια πόλη 160.000 κατοίκων. Η ελληνική εθνικότητα είναι η 5η κατά σειρά, μετά από τη γερμανική, την τουρκική, την πολωνική και την ιταλική. Ο στόχος του παιδικού σταθμού είναι η προώθηση της ένταξης, έτσι ώστε τα παιδιά να μην αισθάνονται μειονεκτικά αλλά να ζουν τη γλώσσα τους στο περιβάλλον του παιδικού σταθμού, ο οποίος έχει 40 περίπου θέσεις. Οι μισές θέσεις είναι καλυμμένες από παιδιά ελληνικής καταγωγής, οπότε η ελληνική γλώσσα συνεχίζει να παίζει ρόλο, μαζί φυσικά με τις άλλες γλώσσες που μιλιούνται εκεί. Κατά κάποιο τρόπο, όλα τα παιδιά συμμετέχουν σε όλες τις γλώσσες.

**Πιστεύετε ότι υπάρχει ακόμη ανάγκη για δίγλωσσους παιδικούς σταθμούς;**

Ναι, υπάρχουν ακόμη έλληνες γονείς που καταφθάνουν τόσο στο Ζόλινγκεν όσο και στην υπόλοιπη Γερμανία, που σίγουρα υπάρχει αυτή η ανάγκη. Επίσης υπάρχει και σε πολλούς μεικτούς γάμους η ανάγκη για την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας, ακόμη και στη βάση της πολυγλωσσίας, η οποία είναι ένα σημαντικό προσόν. Υπάρχουν και μοντέλα για την προώθησή της και κάπου εκεί είναι κι ο ρόλος του σχολείου. Στο Ζόλινγκεν υπάρχει μάλιστα ένα σχετικό πρόγραμμα. Δεν έχουμε καταφέρει δυστυχώς να βάλουμε τα ελληνικά στο πρόγραμμα, παρότι, για παράδειγμα, η ιταλική και η τουρκική έχουν ήδη εισαχθεί. Το πρόβλημα είναι ότι τα ελληνόφωνα παιδιά είναι σκορπισμένα σε διάφορα σχολεία κι αυτό καθιστά το εγχείρημα δύσκολο.

**Η έννοια της «διαπολιτισμικής ικανότητας» δεν είναι στην ελληνική καθημερινή γλώσσα τόσο εμπεδωμένη όσο στη γερμανική. Θέλετε να μας πείτε πώς κατανοείτε εσείς τη σημασία της;**

Η διαπολιτισμική ικανότητα αφορά τη συμπεριφορά που

**Neben Ihren Aktivitäten auf zentraler politischer Ebene haben Sie auch eine gemeinnützige Organisation in Solingen gegründet. Möchten Sie uns etwas dazu sagen?**

Ja, ich lebe seit vielen Jahren in Solingen, auch meine Kinder sind hier aufgewachsen. Im Jahr 1994 gründeten wir zusammen mit anderen Eltern einen griechisch-deutschen Kindergarten, damit die Kinder auch in einer deutschen Umgebung Griechisch sprechen können. Ursprünglich war es ein institutionell anerkannter zweisprachiger Kindergarten. Es gibt ihm immer noch, aber mit einem stärker multikulturellen Charakter, da nach der Einstellung von geeignetem Personal nun mehrere Sprachen gesprochen werden.

**Sind alle Nationalitäten in der Kita gleich stark vertreten oder ist sie weiterhin griechisch geprägt?**

In Solingen leben etwa 1400 Griechen und Griechinnen in einer Stadt mit 160 000 Einwohnern. Die griechische Nationalitätengruppe ist nach der deutschen, der türkischen, der polnischen und der italienischen die fünftgrößte. Ziel des Kindergartens ist es, die Integration zu fördern, so dass sich die Kinder nicht benachteiligt fühlen, sondern ihre Sprache im Umfeld des Kindergartens leben können. Der Kindergarten hat etwa 40 Plätze, von denen die Hälfte mit Kindern griechischer Herkunft belegt ist. Also spielt die griechische Sprache weiterhin eine Rolle, zusammen mit den anderen Sprachen, die dort gesprochen werden. Gewissermaßen haben alle Kinder an allen Sprachen teil.

**Meinen Sie, dass es noch immer Bedarf an zweisprachigen Kindergärten gibt?**

In der Tat treffen immer noch griechische Eltern sowohl in Solingen als auch im übrigen Deutschland neu ein, so dass es sicherlich einen Bedarf gibt. Auch in vielen binationalen Ehen gibt es ein Bedürfnis, die griechische Sprache zu pflegen, auch auf der Basis einer Mehrsprachigkeit, die eine wichtige Kompetenz darstellt. Es gibt auch Modelle für deren Förderung und hierbei ist auch die Rolle der Schule gefragt. In Solingen gibt es ein entsprechendes Angebot. Leider ist es uns nicht gelungen, Griechisch in das Angebot mit aufzunehmen, obwohl zum Beispiel Italienisch und Türkisch bereits eingeführt wurden. Das Problem ist, dass die griechischsprachigen Kinder auf verschiedene Schulen verteilt sind und das erschwert das Vorhaben.

**Der Begriff der „interkulturellen Kompetenz“ ist im Alltagsgriechischen nicht so fest verankert wie im Deutschen. Wollen Sie uns sagen, worin Sie deren Bedeutung sehen?**

εκδηλώνεται σε συναντήσεις με άτομα από διάφορες εθνικότητες και πολιτισμούς. Χρησιμοποιείται και ως διαπολιτισμική επικοινωνιακή ικανότητα, γιατί σχετίζεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως η ικανότητα του συμπάσχειν, η ικανότητα του να ακούει κανείς ενεργά, να έχει θετική στάση προς τους ανθρώπους από άλλες κουλτούρες, να έχει κίνητρο να αλληλεπιδρά με αυτούς, αλλά και ευελιξία και θέληση να μαθαίνει μέσα από νέες εμπειρίες.

Το να μη βλέπει κανείς τη διαφορετικότητα σαν αρνητικό στοιχείο αλλά σαν κάτι θετικό που μας εξελίσσει και εμπλουτίζει την προσωπικότητά μας. Διότι ο καθένας μας βλέπει τα πράγματα από τη δική του οπτική γωνία και νομίζει ότι μόνο αυτό είναι το σωστό. Όπως όμως μας διδάσκει και η ελληνική φιλοσοφία, όταν γνωρίσουμε το άλλο, το διαφορετικό και μπούμε στη θέση του άλλου, πως βλέπει ο άλλος τον κόσμο, τότε θα μπορέσουμε να τον σκεφτούμε, να κατανοήσουμε και να αξιολογήσουμε. Αν μέσα από αυτή τη διαδικασία καταφέρουμε να πάρουμε κάτι από την άποψη του άλλου, τότε σημαίνει ότι έχουμε μάθει κάτι παραπάνω. Αυτή η εξάσκηση στη διαφορετικότητα είναι η παιδεία. Δεν έχει σημασία η εθνικότητα, διότι η διαπολιτισμικότητα αφορά τον πυρήνα της διαφορετικότητας και εφαρμόζεται ακόμη κι αν προερχόμαστε απλώς από ένα άλλο χωριό ή μια άλλη οικογένεια, όλοι έχουμε διαφορετικά βιώματα.

Η κοινωνία του σήμερα απαιτεί πλέον αυτές τις ικανότητες. Αυτή είναι η πρόκληση, να βρούμε πως μπορούμε να σεβαστούμε και να επικοινωνήσουμε με τον άλλο, τον διαφορετικό.

**Βλέπετε διαφορές στο ζήτημα αυτό μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας;**

Στη Γερμανία, ειδικά στο πεδίο των ειδικών, έχουν γίνει πάρα πολλές προσπάθειες και σεμινάρια εδώ και πολλά χρόνια. Παρατηρώ, ωστόσο, ότι και στην Ελλάδα υπάρχουν αντίστοιχα μοντέλα. Δεν μπορώ να πω ποια χώρα έχει προχωρήσει περισσότερο από την άλλη, μπορώ όμως να πω ότι ο πρόσφατος νόμος για την κοινωνική ένταξη στη Γερμανία είναι ένα μεγάλο βήμα το οποίο δεν έχει γίνει ακόμη στην Ελλάδα.

**Αυτά σε ό,τι αφορά τη θεσμική στάση. Πού θεωρείτε ότι βρίσκεται το ζήτημα αυτό από άποψη κοινωνικής συνείδησης;**

Θα έπρεπε να καλλιεργηθεί η συνείδηση, ώστε να θεωρούν οι επόμενες γενιές τη διαφορετικότητα δεδομένη, χωρίς να χρειάζονται τα σεμινάρια που αναφέραμε. Να είναι μια κανονικότητα δηλαδή η διαφορετικότητα.

Interkulturelle Kompetenz bezieht sich auf das Verhalten bei Begegnungen mit Menschen unterschiedlicher Nationalitäten und Kulturen. Sie wird auch als interkulturelle Kommunikationskompetenz bezeichnet, weil sie mit bestimmten Eigenschaften verbunden ist, wie z.B. der Fähigkeit, sich in andere Menschen einzufühlen, aktiv zuzuhören, eine positive Einstellung zu Menschen aus anderen Kulturen zu haben, motiviert zu sein, mit ihnen zu interagieren, aber auch flexibel zu sein und bereit, durch neue Erfahrungen zu lernen.

Dass wir Vielfältigkeit nicht als etwas Negatives ansehen, sondern als etwas Positives, das uns weiterbringt und unsere Persönlichkeit bereichert. Denn jede*r von uns sieht die Dinge aus seinem eigenen Blickwinkel und denkt, das sei das einzig Richtige. Doch wie uns auch die griechische Philosophie lehrt, wenn wir das andere, das Andersartige kennenlernen und uns in die Lage der anderen Person hineinversetzen, wie sie die Welt betrachtet, dann sind wir imstande, über sie nachzudenken, zu begreifen und zu beurteilen. Wenn wir es auf diese Weise schaffen, die Sichtweise unseres Gegenübers zu erfassen, dann haben wir etwas dazugelernt. Diese Übung in Diversität ist Bildung. Dabei spielt die Nationalität keine Rolle, denn Interkulturalität betrifft den Kern von Diversität und kommt auch dann zum Tragen, wenn wir nur aus einem anderen Dorf oder einer anderen Familie stammen, alle haben wir unterschiedliche Lebenserfahrungen.

Die Gesellschaft von heute verlangt nach diesen Fähigkeiten. Das ist die Herausforderung, herauszufinden, wie wir die anderen, das Anderssein, respektieren und mit ihnen kommunizieren können.

**Sehen Sie in dieser Frage Unterschiede zwischen Griechenland und Deutschland?**

In Deutschland, insbesondere unter den Fachleuten, gibt es schon seit Jahren zahlreiche Initiativen und Fortbildungen. Allerdings sehe ich, dass es in Griechenland auch ähnliche Modelle gibt. Ich kann nicht sagen, ob das eine oder andere Land weiter fortgeschritten ist, aber ich kann sagen, dass das jüngste Gesetz zur gesellschaftlichen Integration in Deutschland ein großer Schritt nach vorne ist, der in Griechenland noch nicht gemacht wurde.

**Soweit zum institutionellen Rahmen. Welchen Stellenwert hat dieses Thema Ihrer Meinung nach im gesellschaftlichen Bewusstsein?**

Dieses Bewusstsein sollte gefördert werden, damit künftige Generationen Diversität als etwas Gegebenes erachten - ohne

**Άρα βλέπετε τη διαπολιτισμικότητα σαν μια ικανότητα που μπορεί να τη διδαχθεί κανείς μέσω της παιδείας;**

Ακριβώς εκεί στηρίζεται και η «Ακαδημία Αξιών», στην ανθρωπιστική παιδεία η οποία είναι εκείνη που θέτει όλους αυτούς τους στόχους. Το να εξασκηθούν τα παιδιά από μικρά πάνω σε αυτά τα θέματα, στο να θέτουν τον άνθρωπο στο επίκεντρο και να υπάρχει συστηματική εκπαίδευση, που διαπλάθει την προσωπικότητα του παιδιού. Τη σημασία αυτής τονίζουν και γερμανοί φιλόσοφοι, όπως ο Νίντα Ρούμελιν που λέει ότι χρειαζόμαστε σήμερα μια παιδεία που να βασίζεται στην ανθρωπιστική φιλοσοφία. Ναι, οι αρετές μαθαίνονται, διαπλάθονται, αρκεί εμείς να το θέσουμε στόχο στην παιδεία. Στην αρχαιότητα, ο Σωκράτης πέθανε ως αντίπαλος των σοφιστών, που θέλανε μια παιδεία για τους πλούσιους, όσους δηλαδή μπορούσαν να πληρώνουν για αυτή. Εμείς θέλουμε μια παιδεία που να βοηθά όλα τα παιδιά, να γνωρίσουν τον εαυτό τους, το ποιοι είναι, τι ικανότητες έχουν, ποια είναι τα συναισθήματά τους, πώς αντιμετωπίζουν τα συναισθήματά τους, την υπομονή, την αντιπαράθεση με τη διαφορά και τη διαφωνία, ποιος είναι ο ρόλος των αρετών και των αξιών στη συμβίωση και τις σχέσεις, πώς, για παράδειγμα, να επιμένουμε στο να ασχολούμαστε εξαντλώντας τα περιθώρια αντί να επιλέγουμε την εύκολη λύση του χωρισμού; Αλλά κι αν χωρίσουμε πώς θα το καταφέρουμε αυτό με σεβασμό; Όλα αυτά μαθαίνονται, όλα αυτά παίρνουν τον δρόμο τους βάσει της ανθρωπιστικής παιδείας. Στη Γερμανία πολλά σχολεία έχουν εντοπίσει τη σημαντικότητα αυτής και τη συμπεριλαμβάνουν στο πρόγραμμά τους. Δυστυχώς η γενική κατεύθυνση είναι η βιασύνη να πάρει κανείς ένα δίπλωμα ή να μάθει μια τέχνη γρήγορα, ώστε να μπορεί να βγάζει χρήματα για να λειτουργεί το σύστημα. Πρόκειται για μια απλή μεταβίβαση γνώσης, η οποία δεν απαιτεί χρόνο, σε αντίθεση με την ανθρωπιστική παιδεία, που απαιτεί μια διαδικασία ωρίμανσης. Παρατηρούμε ότι ακόμη και πανεπιστήμια αφαιρούν τις ανθρωπιστικές επιστήμες και προσθέτουν προγράμματα όπως μάρκετινγκ ή οικονομικών.

**Παρατηρείται μια τάση στο προσφυγικό τα τελευταία χρόνια που αντί οι νεαροί πρόσφυγες να επιλέξουν τον δρόμο της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους, στη βάση που αναφέρατε, αναγκάζονται, προκειμένου να εξασφαλίσουν μια άδεια παραμονής, να γίνουν νοσηλευτές ή νοσηλεύτριες.**

Ναι, αυτό είναι. Το σύστημα κοιτάζει πως θα μπορέσει ακριβώς να λειτουργήσει καλύτερα. Δεν παίζει δηλαδή ρόλο ο άνθρωπος, αλλά τα χρήματα.

**Εσείς όμως κάνατε κάτι ενάντια σ' αυτό το ρεύμα. Θέλετε να μας πείτε δυο λόγια για την «Ακαδημία Αξιών»;**

die oben erwähnten Lehrgänge zu benötigen. Diversität sollte Normalität sein.

**Sie halten also Interkulturalität für eine Fähigkeit, die durch Erziehung vermittelt werden kann?**

Genau hierauf basiert auch die „AXION-Akademie der Werte", auf der humanistischen Erziehung, die all diese Ziele vorsieht. Wenn Kinder von klein auf in diesen Dingen geschult werden, indem der Mensch in den Mittelpunkt gestellt wird und es eine systematische Erziehung gibt, die die Persönlichkeit des Kindes formt. Deutsche Philosophen wie Julian Nida-Rümelin betonen, dass wir heute eine Bildung brauchen, die auf der humanistischen Philosophie basiert. Ja, Tugenden sind erlernbar, sie sind gestaltbar, solange wir uns in der Erziehung dieses Ziel setzen. In der Antike starb Sokrates als Gegenspieler der Sophisten, die eine Bildung für die Reichen wollten, also für diejenigen, die sie bezahlen konnten. Wir wollen eine Erziehung, die es den Kindern ermöglicht, sich selbst zu erkennen, zu wissen, wer sie sind, welche Fähigkeiten sie haben, welche Gefühle sie haben, wie sie mit ihren Emotionen umgehen können, wie sie Geduld aufbringen können, wie sie sich mit Differenzen und Meinungsverschiedenheiten auseinandersetzen können, welche Rolle Tugenden und Werte im Zusammenleben und in Beziehungen spielen, wie sie zum Beispiel darauf bestehen können, die vorhandenen Handlungsmöglichkeiten auszuschöpfen, anstatt die einfache Lösung der Trennung zu wählen. Aber selbst, wenn wir uns trennen, wie können wir das achtsam, respektvoll tun? All dies ist erlernbar, all diese Dinge können auf der Grundlage einer humanistischen Erziehung ihren Lauf nehmen. In Deutschland haben viele Schulen die Bedeutung dieser Erziehung bereits erkannt und nehmen sie in ihre Lehrpläne auf. Bedauerlicherweise geht die allgemeine Tendenz dahin, so schnell wie möglich ein Diplom zu erwerben oder ein Handwerk zu erlernen, um Geld zu verdienen, damit das gesamte System funktioniert. Hierbei handelt es sich jedoch um eine reine Wissensvermittlung, die keinerlei Zeit beansprucht, im Gegensatz zur humanistischen Erziehung, die einen Reifungsprozess erfordert. Wir beobachten, dass sogar Hochschulen geisteswissenschaftliche Studiengänge streichen, um dafür Marketing- oder Wirtschaftsstudiengänge einzuführen.

**In der Flüchtlingsfrage zeichnet sich in den letzten Jahren eine Tendenz ab, dass junge Flüchtlinge, anstatt den Weg der freien Persönlichkeitsentfaltung auf der von Ihnen gewollten Grundlage einzuschlagen, gezwungen sind, Krankenpfleger bzw. -pflegerin zu werden, um eine Aufenthaltsgenehmigung zu erhalten.**

Ένας από τους στόχους της «Ακαδημίας Αξιών» είναι να επιμορφώνουμε φοιτητές διαφόρων αντικειμένων, όπως εκπαίδευσης, φιλοσοφίας, θεολογίας, ηθικής κ.ο.κ. που σπουδάζουν στο πανεπιστήμιο του Βούπερταλ ή και σε άλλα κοντινά πανεπιστήμια, οι οποίοι με τη σειρά τους «τρέχουν» διάφορα προγράμματα μέσα στα ίδια σχολεία, γαλουχώντας εκπαιδευτικούς και γονείς στα ιδεώδη της ανθρωπιστικής παιδείας. Θέλουμε να βοηθήσουμε να υποστηρίζουν τα παιδιά και τις δεξιότητές τους, την προσωπικότητά τους. Οι φοιτητές διεξάγουν και προγράμματα που απευθύνονται στα παιδιά μέσα στα σχολεία ή σε κέντρα νεότητας. Και έχουμε μέχρι στιγμής πολύ θετικά αποτελέσματα. Ένα παιδί που ξέρει, έχει αυτογνωσία, έχει και καλύτερη επίδοση.Τα βγάζει καλύτερα πέρα και με τα διάφορα προβλήματα στο σχολείο και στην κοινωνία.

**Ποια είναι η μορφή και η δομή της Ακαδημίας;**

Η Ακαδημία λειτουργεί με τη μορφή μιας κοινωφελούς εταιρείας. Λειτουργεί με χρηματοδοτήσεις από την πλευρά του δημοσίου ή ιδρυμάτων. Μεγάλη παραμένει η εθελοντική συνεισφορά των ίδιων των φοιτητών. Εργαζόμαστε με ένα αυτοδιδακτικό μοντέλο, όπου οι παλαιότεροι μαθαίνουν τη δουλειά στους νεότερους.

**Και σε ποιες περιοχές εκτείνεται η δράση σας;**

Η δράση μας περιορίζεται στην περιοχή μας. Ανάλογα με το δυναμικό των φοιτητών επεκτείνεται η δράση μας.

**Και πότε ξεκίνησε αυτή η προσπάθεια;**

Το πρόγραμμα αυτό έχει αρχίσει εδώ και 13 χρόνια με τη μορφή πρωτοβουλίας πειραματικά σε ένα σχολείο. Αφού εντοπίσαμε στην επιστημονική αξιολόγηση ότι υπάρχουν πολλά θετικά αποτελέσματα στην εξέλιξη και επίδοση των μαθητών, πολλά σχολεία επιλέγουν τα προγράμματά μας και έτσι ιδρύσαμε το 2015 την Ακαδημία με τη σημερινή της μορφή.

**Έχετε κάποια συνεργασία με τις ελληνικές κοινότητες, με την Ομοσπονδία των Ελληνικών Κοινοτήτων;**

Η συνεργασία είναι μεμονωμένη. Είχαμε μια συνεργασία με ελληνικά σχολεία στην πόλη του Ντύσσελντορφ και αυτή θέλουμε να συνεχιστεί και στο μέλλον. Κοινότητες, σύλλογοι και Πολιτιστικά Κέντρα επιλέγουν ενότητες των προγραμμάτων μας. Περισσότερο εργαζόμαστε με γερμανικά σχολεία και κέντρα νεότητας.

Ja, so ist es. Das System prüft genau, wie es effizienter funktionieren kann. Es kommt also nicht auf die Persönlichkeit an, sondern auf das Geld.

**Aber Sie haben etwas gegen diese Tendenz getan. Möchten Sie uns ein paar Worte über die „AXION-Akademie“ sagen?**

Eines der Ziele der „AXION-Akademie“ ist es, Student*innen verschiedener Fächer wie Pädagogik, Philosophie, Theologie, Ethik usw., die an der Universität Wuppertal oder an anderen nahe gelegenen Universitäten studieren, zu schulen, die ihrerseits verschiedene Angebote an den jeweiligen Schulen "leiten", um Lehrer*innen und Eltern in den Idealen der humanistischen Erziehung zu unterweisen. Wir wollen, dass sie die Kinder, ihre Fähigkeiten und ihre Persönlichkeiten unterstützen. Außerdem führen die Student*innen Projekte durch, die sich an die Kinder an den Schulen oder in Jugendzentren richten. Bis jetzt haben wir sehr positive Ergebnisse erzielt. Ein Kind, das Wissen besitzt, verfügt über Selbsterkenntnis, und ist letztendlich auch leistungsfähiger; es kommt besser mit den verschiedenen Problemen in der Schule und in der Gesellschaft zurecht.

**Welche Form und Struktur hat die Akademie?**

Die Akademie funktioniert als gemeinnützige Gesellschaft. Sie arbeitet mit Mitteln der öffentlichen Hand oder von Stiftungen. Das ehrenamtliche Engagement der Student*innen ist unverändert groß. Wir arbeiten nach einem autodidaktischen Konzept, bei dem die Älteren den Jüngeren die Grundlagen der Arbeit vermitteln.

**Und auf welche Regionen erstreckt sich ihre Tätigkeiten?**

Unsere Aktivitäten beschränken sich auf unsere Region. Entsprechend dem vorhandenen Potenzial der Studierenden erweitern wir unsere Angebote.

**Wann hat diese Initiative begonnen?**

Dieses Projekt läuft bereits seit 13 Jahren, zunächst als Initiative versuchsweise an einer Schule. Nachdem wir in der wissenschaftlichen Auswertung festgestellt haben, dass es zahlreiche positive Ergebnisse in der Entwicklung und Leistung der Lernenden gab, haben sich viele Schulen für unsere Angebote entschieden und so gründeten wir 2015 die Akademie in ihrer heutigen Form.

**Μας είπατε ήδη για την Ακαδημία, ότι δραστηριοποιήθηκε από το 2015. Ωστόσο, την ίδια χρονιά είσαστε δραστήρια στη Λέσβο...**

Ναι. Καθώς ο άντρας μου κατάγεται από τη Λέσβο, πηγαίνουμε συχνά στο νησί. Έτσι, οργανώσαμε εκεί ένα Ευρωπαϊκό Συνέδριο. Πριν τις δραματικές προσφυγικές ροές του 2015, ήδη από το 2008, υπήρχαν πρόσφυγες από το Αφγανιστάν που πνίγονταν στο Αιγαίο.

Το καλοκαίρι του ΄15 περάσανε από τη Λέσβο πάνω από 700.000 άνθρωποι για να πάνε στην Ευρώπη. Εγώ δεν έκανα δηλαδή τίποτα σημαντικό. Ενημέρωσα όλους τους γνωστούς μου εδώ γύρω από την κατάσταση, που ήταν και είναι τόσο δύσκολη. Τους παρότρυνα να βοηθήσουν οικονομικά.

Και με αυτή την απλή κίνηση μαζευτήκανε δωρεές. Ήδη από τότε, και ακόμη βέβαια, συλλέγονται διαμέσου του Διακονικού Ιδρύματος του Ζόλινγκεν. Είναι η προσφορά των φίλων και Γερμανών πάρα πολύ μεγάλη, μπορεί να συλλέχθηκαν από τότε μέχρι τώρα πάνω από 300.000 ευρώ.

**Αυτά τα χρήματα ποιος τα διαχειρίζεται;**

Έχουμε φορείς στη Λέσβο με τους οποίους, διαμέσου της Διακονίας Ζόλινγκεν, συνεργαζόμαστε. Έχουν οριστεί συμφωνίες συνεργασίας, πώς και για ποιους σκοπούς θα παρέχεται βοήθεια. Τώρα τελευταία υπάρχει μια συμφωνία με τον σύλλογο «Συνύπαρξη και Επικοινωνία στο Αιγαίο» και χρηματοδοτούμε διάφορα προγράμματα. Στην αρχή, το ‘15, αρκετά χρήματα διατέθηκαν για την ενίσχυση οργανώσεων, να οργανωθούν καταλύματα καθώς και για τρόφιμα.

**Για πόσο καιρό περίπου ήσασταν εκεί;**

Πήγαινα εκεί κατά την άδειά μου, το Πάσχα, το καλοκαίρι, το φθινόπωρο. Ακόμη πηγαίνω και συνεργάζομαι με διάφορους συλλόγους. Τώρα η κατάσταση είναι πιο ήπια, αλλά παρ’ όλα αυτά οι συνθήκες διαβίωσης στον καταυλισμό παραμένουν δύσκολες. Και μάλιστα εργάζονται τώρα για το χτίσιμο μιας νέας δομής, η οποία θα είναι απομονωμένη μέσα στα βουνά και σε μεγάλη απόσταση από την πόλη. Και το άλλο πρόβλημα είναι ότι το προσφυγικό θέμα των παραμεθόριων περιοχών της Ευρώπης δεν αντιμετωπίζεται με προτεραιότητα, όπως θα έπρεπε. Νομίζω, ότι αφήνονται έτσι η Ελλάδα, η Ιταλία και οι χώρες της περιφέρειας της Ευρώπης να αντιμετωπίσουν μόνες τους το ζήτημα.

Μπορεί και οι πολιτικές των κρατών να μην έπαιξαν σωστά τον ρόλο τους. Γιατί κατά την ψήφιση του Δουβλίνου υπάρχει η ρύθμιση για την πρώτη χώρα άφιξης των προσφύγων, πράγμα που δεν συμφέρει τις χώρες των συνόρων της

**Gibt es eine Zusammenarbeit mit den griechischen Gemeinden, mit dem Dachverband der griechischen Gemeinden?**

Es gibt vereinzelte Kooperationen. Wir hatten eine mit griechischen Schulen in Düsseldorf und möchten dies auch in Zukunft gerne fortsetzen. Gemeinden, Vereine und Kulturzentren wählen einzelne Module aus unseren Programmen. Wir arbeiten mehr mit deutschen Schulen und Jugendzentren zusammen.

**Sie sagten uns bereits, dass die Akademie seit 2015 tätig ist. Gleichwohl waren Sie im selben Jahr auch auf Lesbos aktiv...**

Ja. Da mein Mann von Lesbos stammt, fahren wir oft auf die Insel. So haben wir dort eine europäische Konferenz organisiert. Noch vor den dramatischen Flüchtlingsbewegungen von 2015, ertranken bereits 2008 afghanische Flüchtlinge in der Ägäis. Im Sommer '15 passierten mehr als 700.000 Menschen Lesbos, um nach Europa zu gelangen. Ich habe also nichts Bedeutendes getan. Ich habe alle meine Bekannten hier über diese Situation informiert, die so schwierig war und ist. Ich habe sie nachdrücklich gebeten, finanziell zu helfen.

Und mit dieser einfachen Geste wurden Spenden gesammelt. Bereits seit damals und natürlich auch weiterhin werden sie durch das Diakonische Werk Solingen gesammelt. Die Beteiligung von Freund*innen und Deutschen ist sehr groß, möglicherweise sind seit damals bis heute mehr als 300.000 Euro gesammelt worden.

**Wer verwaltet dieses Geld?**

Wir haben Institutionen auf Lesbos, mit denen wir über die Solinger Diakonie zusammenarbeiten. Es wurden Kooperationsvereinbarungen getroffen, wie und für welche Zwecke Hilfe bereitgestellt werden soll. Vor kurzem haben wir ein Abkommen mit dem Verein „*Synyparxi kai Epikoinonia sto Aigaio*“ [Koexistenz und Verständigung in der Ägäis] geschlossen und wir werden verschiedene Projekte finanzieren. In der Anfangszeit, im Jahr '15, wurde ziemlich viel Geld für die Unterstützung von Hilfsorganisationen, die Bereitstellung von Unterkünften und Nahrungsmitteln zur Verfügung gestellt.

**Wie lange waren Sie ungefähr dort?**

Ich war dort immer während meines Urlaubs, zu Ostern, im Sommer und im Herbst. Nach wie vor fahre ich hin und arbeite mit verschiedenen Vereinen zusammen.

Ευρώπης αλλά κυρίως τις χώρες του κέντρου, όπως η Γερμανία και η Γαλλία.

Και τώρα έχουμε και ουκρανικό ζήτημα και μένει το προσφυγικό στη Λέσβο ή στις παραμεθόριες περιοχές ξεχασμένο. Έτσι, αυτό που κάνουμε εμείς είναι να χτυπάμε το καμπανάκι και να ασκούμε μια κάποια πίεση. Δεν μπορούμε να πούμε ότι καταφέραμε και πάρα πολλά. Ίσως μόνο κάποια βοήθεια στους φορείς που εργάζονται μπροστά στο μέτωπο είτε για να μπορούν να αγοράζουν κάτι ή να κάνουν κάποια εκπαιδευτικά προγράμματα, έτσι ώστε τα παιδιά που είναι εκεί και πολλά ανήλικα, οι μητέρες και οι οικογένειες να έχουν κάποια λίγο ανθρώπινη μεταχείριση.

**Ωστόσο, υπάρχει από την ελληνική κυβέρνηση μια σχετικά επιθετική στάση απέναντι στις μη κυβερνητικές οργανώσεις.**

Ναι, και στη Λέσβο παρατηρείται αυτό το φαινόμενο. Εμείς φυσικά συνεργαστήκαμε και συνεργαζόμαστε μόνο με τοπικές ελληνικές οργανώσεις στο νησί, όπως η «Συνύπαρξη», «Το χωριό του όλοι μαζί», «Λέσβος Σολιντάριτι» που έχουν άτομα δραστήρια, εθελοντές από το νησί που ξέρουν την κατάσταση. Υπάρχουν και ξένες οργανώσεις που έχουν διάφορα προβλήματα.

Jetzt ist die Situation entspannter, aber dennoch sind die Lebensbedingungen in den Unterkünften sehr schwierig. In der Tat arbeiten sie jetzt für den Bau einer neuen Unterkunft, die isoliert in den Bergen und in großer Entfernung von der Stadt liegen soll. Und ein weiteres Problem ist, dass die Flüchtlingsfrage in den europäischen Grenzregionen nicht mit der gebotenen Priorität behandelt wird. Meiner Meinung nach sind Griechenland, Italien und die Länder an der Peripherie Europas damit allein auf sich gestellt.

Vielleicht werden auch die Politikansätze der Staaten ihrer Rolle nicht gerecht. Denn mit der Verabschiedung des Dublin-Abkommens wurde die Bestimmung über das Erstankunftsland von Flüchtlingen festgelegt. Das nützt nicht den Ländern an den europäischen Außengrenzen, sondern vor allem den Kernländern wie Deutschland und Frankreich. Und jetzt haben wir auch noch die Ukraine-Frage, und die Flüchtlingsproblematik auf Lesbos bzw. in den Grenzgebieten gerät in Vergessenheit. Was wir also tun, ist, die Alarmglocken zu läuten und einen gewissen Druck auszuüben. Wir können nicht sagen, dass wir sehr viel erreicht hätten. Vielleicht eine gewisse Unterstützung für die Hilfsorganisationen, die an vorderster Front arbeiten, sei es, damit sie etwas beschaffen oder einige Bildungsprogramme durchführen können, damit die Kinder, die dort leben, die vielen Minderjährigen, die Mütter und Familien etwas menschenwürdige Behandlung erfahren können.

**Gleichwohl gibt es seitens der griechischen Regierung eine relativ aggressiver Haltung gegenüber den NGOs.**

Ja, auch auf Lesbos lässt sich dieses Phänomen beobachten. Wir kooperierten und kooperieren natürlich nur mit lokalen griechischen Organisationen auf der Insel, wie *„Synyparxis"*, *„To chorio tou oloi mazi"*, *„Lesbos Solidarity"*, die über engagierte Personen verfügen, einheimische Freiwillige von der Insel, die mit der Lage vertraut sind. Es gibt auch ausländische Organisationen, die jedoch verschiedene Probleme haben.

**So kommen wir zum Jahr 2019, in dem Sie mit dem Bundesverdienstkreuz ausgezeichnet werden, der höchsten Auszeichnung, die eine Bürgerin in Deutschland genießen kann. Und das als Migrantin...**

Es war eine außergewöhnliche Ehre für mich und ich habe mich darüber besonders gefreut. Ich verstehe es jedoch eher im Hinblick auf seine Bedeutung für das Arbeitsfeld, in dem ich tätig bin, und für die Kooperationspartner*innen bzw. die Einrichtungen, mit denen ich zusammengearbeitet habe.

**Και κάπως έτσι φτάνουμε στο 2019 όπου σας απονέμεται ο Σταυρός Αξίας, η υψηλότερη τιμητική διάκριση που μπορεί να απολαύσει ένας πολίτης στη Γερμανία. Και μάλιστα σε μια μετανάστρια...**

Ήταν μια εξαιρετική τιμή για μένα και το χάρηκα ιδιαίτερα. Ωστόσο, το βλέπω περισσότερο ως προς τη σημασία που έχει για το πεδίο στο οποίο αναπτύσσω τη δράση μου, καθώς και για τους συνεργάτες ή τους φορείς με τους οποίους έχω συνεργαστεί. Όλοι παίζουν τον ρόλο τους. Αν, για παράδειγμα, δεν είχαμε συλλέξει τα χρήματα που δωρίζουν οι δωρητές, αν δεν υπήρχε η συνεργασία με τους τοπικούς φορείς, δεν θα μπορούσαμε να πετύχουμε όσα πετύχαμε.

**Πιστεύετε ότι βοήθησε αυτή η διάκριση τη μετέπειτα δράση σας;**

Πιστεύω ναι, ότι βοηθάει, κάθε λιθαράκι που μπαίνει παραπάνω βοηθάει. Μπορεί να έπαιξε και αυτό ρόλο και το ότι έγινα Δήμαρχος, το ένα φέρνει το άλλο.

**Τί σχέδια έχετε στο εξής, ποιο είναι το όραμα σας, αν μπορούμε να το πούμε έτσι;**

Αυτό που βλέπω είναι ότι το έργο της «Ακαδημίας Αξιών» γίνεται όλο και σημαντικότερο, αφού η κοινωνία του μέλλοντος χρειάζεται ανθρώπους με σεβασμό στον συνάνθρωπο και στο περιβάλλον ως μεγαλύτερο δώρο της Δημιουργίας. Εδώ μπορούμε να συμβάλουμε, να διαπλάσουμε νέους με πυξίδα τις αξίες, να εκπαιδεύσουμε πολίτες που με κριτική σκέψη να μπορούν να αξιολογήσουν ποιο είναι το κοινό καλό. Σε μία εποχή δύσκολων καταστάσεων, που το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ φτωχών και πλουσίων γίνεται μεγαλύτερο, χρειαζόμαστε κοινωνική συνοχή και δυνατότητες στις δομές για να μπορεί ο κάθε άνθρωπος ανεξαρτήτως ηλικίας, φύλου, χρώματος ή εθνικότητας να συμμετέχει ως ισότιμο μέλος αυτής της κοινωνίας.

Χρειαζόμαστε ικανότητες που να μην εστιάζουν στον πολλαπλασιασμό των υλικών αγαθών, αλλά να δίνουν βαρύτητα στο είναι, στην ουσία της ζωής. Να ζούμε αυτό που είμαστε και να γινόμαστε καλύτεροι. Με την «Ακαδημία Αξιών» μπορούμε να συμβάλουμε σε όλους αυτούς τους τομείς για μια ανθρώπινη κοινωνία!

**Κυρία Ζαχαράκη, σας ευχαριστούμε για τη συνέντευξη και τον χρόνο που μας αφιερώσατε.**

Sie alle tragen ihren Teil dazu bei. Wenn wir zum Beispiel nicht die Spendengelder gesammelt hätten, wenn diese Kooperation mit den lokalen Trägern nicht bestünde, hätten wir nicht das erreichen können, was wir erreicht haben.

**Denken Sie, dass diese Auszeichnung für Ihr weiteres Wirken hilfreich war?**

Ich denke, ja, es hilft, jedes Mosaiksteinchen, das hinzukommt, hilft. Es könnte auch eine Rolle dabei gespielt haben, dass ich Bürgermeisterin geworden bin - eins kommt zum anderen.

**Was sind Ihre Pläne für die Zukunft, was ist Ihre Vision, wenn wir das so nennen dürften?**

Ich sehe, dass die Arbeit der Akademie immer mehr an Bedeutung gewinnt, da die Gesellschaft der Zukunft Menschen braucht, die ihre Mitmenschen und die Umwelt als das größte Geschenk der Schöpfung respektieren. Hier können wir ansetzen, um junge Menschen mit Werten als Wegweiser zu erziehen, um Bürger*innen auszubilden, die mit kritischem Denken beurteilen können, was dem Gemeinwohl dient. In einer schwierigen Zeit, in der die Kluft zwischen Arm und Reich immer größer wird, brauchen wir sozialen Zusammenhalt und Gestaltungsspielraum in den institutionellen Strukturen, damit jeder Mensch, unabhängig von Alter, Geschlecht, Hautfarbe oder Nationalität, als gleichberechtigtes Mitglied an dieser Gesellschaft teilhaben kann.

Wir brauchen Kompetenzen, die sich nicht auf die Vermehrung materieller Güter konzentrieren, sondern Betonung auf das ***Sein***, auf das ***Substantielle*** des Lebens legen. Wir sollten das leben, was wir sind, und uns bemühen, bessere Menschen zu werden. Mit der „AXION-Akademie" können wir in all diesen Bereichen zu einer humaneren Gesellschaft beitragen!

**Frau Zacharaki wir bedanken uns für das Gespräch und die Zeit, die Sie uns gewidmet haben.**

---

AUS DEM GRIECHISCHEN VON
FANNY MARINA PAPOULIA

# Αλέξανδρος Ίσαρης (1941 – 2022)

## Εισαγωγή

Ο ποιητής, συγγραφέας, μεταφραστής, ζωγράφος, γραφίστας και φωτογράφος Αλέξανδρος Ίσαρης ήταν –όπως είπε η εκδότριά του, Γιώτα Κριτσέλη (Εκδόσεις Κίχλη)– ένας άνθρωπος που ανέπνεε μέσα από την τέχνη. Ζούσε γι' αυτή και μέσα από αυτή. Το πλήρες λυρικό του έργο, που καλύπτει τα έτη 1967 - 2011, εκδόθηκε από τον εκδοτικό οίκο Κίχλη με τον τίτλο «ΕΓΩ, ΕΝΑΣ ΞΕΝΟΣ» το 2013. Έχει – όπως γράφει Καθημερινή- σχεδιάσει πολλά εξώφυλλα βιβλίων στο επάγγελμά του ως γραφίστας. Έχει μεταφράσει στα ελληνικά έργα των Μαξ Φρις, Τόμας Μαν, Ρόμπερτ Μουζίλ, Γκέοργκ Μπούχνερ, Άρθουρ Σνίτσλερ, Τόμας Μπέρχαντ και άλλων, ενώ αρκετές από τις μεταφράσεις του έχουν βραβευτεί. Αφιέρωσε δυόμισι χρόνια στη μετάφραση του «Σημειώσεις του Μάλτε Λάουριντς Μπρίγκε» του Ρίλκε, που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Κίχλη το 2018.

Ο ίδιος έλεγε ότι η ζωγραφική τον απελευθέρωνε, ενώ ο αγώνας για τις λέξεις ήταν επώδυνος. Ο θάνατος δεν ήταν ένα σκοτεινό τέλος γι' αυτόν. Ως μότο για το έργο του «ΠΡΟΣΚΕΦΑΛΟ ΜΕ ΦΥΛΛΑ ΛΕΜΟΝΙΑΣ» είχε επιλέξει τα λόγια της Μαργκερίτ Γιουρσενάρ: «Ας προσπαθήσουμε, αν μπορούμε, να πάμε στο θάνατο με τα μάτια ανοιχτά».

Βλ. Καθημερινή 26.02.2022: Μαρώ Βασιλειάδου, Αλέξανδρος Ίσαρης.

# Alexandros Issaris (1941 – 2022)

## Einführung

Der Dichter, Autor, Übersetzer, Maler, Grafiker und Fotograf Alexandros Issaris war – wie Giota Kritseli, seine Verlegerin (Verlag Kichli) sagte, ein Mensch, der durch die Kunst atmete. Er lebte durch sie und für sie. Sein lyrisches Gesamtwerk, das die Jahre 1967 – 2011 umfasst, ist bei Kichli unter dem Titel „ICH, EIN FREMDER" 2013 erschienen. Er hat – wie die Zeitung Kathimerini schrieb - in seinem Brötchenberuf als Grafiker zahlreiche Buchumschläge entworfen. Er hat Werke von Max Frisch, Thomas Mann, Robert Musil, Georg Büchner, Arthur Schnitzler, Thomas Bernhardt u. a. ins Griechische übersetzt. Mehrere seiner Übersetzungen wurden mit Preisen ausgezeichnet. Er widmete zweieinhalb Jahre der Übersetzung von Rilkes „Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge", die 2018 bei Kichli erschienen sind.

Er selbst meinte, dass die Malerei ihn befreie, während das Ringen um die Worte schmerzhaft wäre. Der Tod war für ihn kein dunkles Ende. Als Motto für sein Werk „KOPFKISSEN AUS ZITRONENBAUMBLÄTTERN" hatte er Marguerite Yourcenars Worte gewählt: „Lasst uns versuchen, falls wir können, mit offenen Augen in den Tod zu gehen".

Vgl. Kathimerini 26.2.2022: Maro Vasiliadou, Alexandros Issaris.

# Αλέξανδρος Ίσαρης - Από το «επανιδείν» στο «θα επιστρέψω φωτεινός»

**Του Βασίλη Βαφειάδη**

Με τον Γιάννη Δημητριάδη (Αλέξανδρο Ίσαρη) βρεθήκαμε για πρώτη φορά τον Μάιο του 2008.

Τότε, με πρωτοβουλία μου, η Νομαρχιακή Επιχείρηση Πολιτισμού Σερρών (ΝΕΠΟΣ) οργάνωσε στο Αμφιθέατρο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών εκδήλωση-αφιέρωμα στον σπουδαίο αυτόν Σερραίο Ζωγράφο, συγγραφέα και μεταφραστή.

Ήταν η πρώτη μετά από πολλά χρόνια επιστροφή του στις Σέρρες, στην πόλη που γεννήθηκε και έζησε μέχρι και τα χρόνια του Γυμνασίου.

Από τότε κρατήσαμε συχνή επαφή και είχα τη χαρά να ακούω από τον ίδιο πως με θεωρούσε καλό του φίλο.

Η δεύτερη φορά ήταν τον Απρίλιο του 2014, όταν ο Σύλλογος Φίλων της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών και

# Alexandros Issaris - Von „Auf Wiedersehen“ zu „Ich werde strahlend zurückkehren“

**Vassilis Vafiadis**

Giannis Dimitriadis (Alexandros Issaris) habe ich zum ersten Mal im Mai 2008 getroffen.

Damals hat die Kulturgesellschaft von Serres (NEPOS) auf meine Initiative hin in der Aula der Städtischen Zentralbibliothek eine Hommage für diesen bedeutenden Maler, Autor und Übersetzer aus Serres organisiert.

Es war nach vielen Jahren seine erste Rückkehr in die Stadt, in der er geboren wurde und bis zum Abitur gelebt hat.

Seitdem hatten wir häufig Kontakt, und es war mir eine Freude, aus seinem Mund zu hören, dass er mich als guten Freund betrachtete.

Zum zweiten Mal kam er im April 2014 zurück, als der Verein der Freunde der Städtischen Zentralbibliothek von Serres und die Freunde des „Hauses Papavassiliou“ an diesem Ort einen

οι φίλοι της «Οικίας Παπαβασιλείου» οργάνωσαν στον χώρο αυτό μια ξεχωριστή βραδιά ποιητικών αφηγήσεων. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε με αφορμή την έκδοση «Εγώ ένας Ξένος», ποιήματα 1967-2011, των εκδόσεων «Κίχλη»

Η Τρίτη επιστροφή του στην αγαπημένη του πόλη ήταν τον Απρίλιο του 2017, σε μια εκδήλωση-αφιέρωμα που οργάνωσαν η Περιφερειακή Ενότητα Σερρών, η Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών και ο Σύλλογος Φίλων Δημόσιας Βιβλιοθήκης. Είχα την τιμή να τον παρουσιάσω στο κοινό και να προλογίσω, ενώ ο ίδιος έκανε ιδιαίτερη αναφορά στο μεταφραστικό του έργο, σκιαγραφώντας τη σχέση συγγραφέα και μεταφραστή.

Όταν ήμασταν ακόμη στη διαδικασία οργάνωσης της εκδήλωσης πρότεινα να προσθέσουμε στο βασικό θέμα της, που ήταν το μεταφραστικό έργο, έναν τίτλο φαινομενικά άσχετο.

«…ΕΙΣ ΤΟ ΕΠΑΝΙΔΕΙΝ»…αυτή η φράση νομίζω ότι ταίριαζε καλύτερα, αφού παρέπεμπε στην προσμονή μιας επόμενης φοράς, μιας ακόμη συνάντησης, μιας ακόμη επιστροφής.

Εξέφραζα ίσως την επιθυμία όλων των φίλων του στις Σέρρες!

Έμελλε η τελευταία αυτή επιστροφή να γίνει μετά τον αιφνίδιο θάνατό του και να έχει τον τίτλο, «ΘΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΩ ΦΩΤΕΙΝΟΣ»!

Είναι ο τίτλος ποιητικής του συλλογής που πιστεύω ότι εξέφραζε με τον καλύτερο τρόπο την επιθυμία του, αλλά ανταποκρινόταν και στη δική μας για το επανιδείν!

Γιατί οι πραγματικοί δημιουργοί, οι ποιητές, δε φεύγουν οριστικά ποτέ!

Ο Γιάννης Δημητριάδης πέθανε την Πέμπτη 24 Φεβρουαρίου 2022.

Τις μέρες που ήταν ακόμη στο σπίτι, πριν την εισαγωγή του στο Νοσοκομείο, του τηλεφωνούσα κάθε μέρα να δω πως πάει! …μετά ήρθε το τηλεφώνημα της αδελφής του Θεανώς για την επιδείνωση και τον αγώνα του!...

Στο ποίημα με τίτλο ΘΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΩ ΦΩΤΕΙΝΟΣ γράφει…

*Έφτιαξα μια ζωή από πηλό*
*Που ράγισε στα χέρια μου*
*Λερώθηκε στα χέρια αλλωνών*

besonderen Abend mit lyrischen Erzählungen veranstalteten. Dies geschah aus Anlass der Veröffentlichung des Bandes „Ich, ein Fremder“, Gedichte 1967-2011, im Verlag Kichli.

Seine dritte Rückkehr in seine geliebte Stadt geschah im April 2017 aus Anlass einer Veranstaltung, organisiert vom Bezirk Serres, der Städtischen Zentralbibliothek und dem Verein der Freunde dieser Bibliothek. Ich hatte die Ehre, ihn vorzustellen und einführende Worte zu sprechen. Er selbst bezog sich insbesondere auf sein übersetzerisches Werk und skizzierte die Beziehung zwischen Autor und Übersetzer.

Bei der Vorbereitung der Veranstaltung habe ich vorgeschlagen, dass wir dem Hauptthema eine vordergründig zusammenhanglose Überschrift geben.

„… AUF WIEDERSEHEN“ … diese Formulierung passte meines Erachtens gut, da sie auf die Erwartung eines nächsten Males, einer weiteren Begegnung, einer weiteren Rückkehr hinweist.

Ich habe vermutlich den Wunsch all seiner Freunde in Serres zum Ausdruck gebracht!

Diese letzte Rückkehr sollte nach seinem plötzlichen Tod erfolgen und unter dem Motto stehen „ICH WERDE STRAHLEND ZURÜCKKEHREN“!

Es ist der Titel einer seiner Gedichtsammlungen, die meines Erachtens auf die beste Art und Weise seinen Wunsch ausdrückte, aber auch unserem Wunsch auf ein Wiedersehen entsprach.

Denn die wahren Schöpfer, die Dichter, gehen niemals endgültig fort.

Giannis Dimitriadis starb am Donnerstag, den 24. Februar 2022.

Als er noch zu Hause war, vor seiner Einlieferung ins Krankenhaus, habe ich ihn täglich angerufen, um zu sehen, wie es ihm geht … dann kam der Anruf seiner Schwester Theano, in dem sie von der Verschlechterung und von seinem Ringen mit dem Tode berichtete.

In seinem Gedicht ICH WERDE STRAHLEND ZURÜCKKEHREN schreibt er:

*Ich habe ein Leben aus Ton geknetet*
*Das in meinen Händen Sprünge bekam*
*Befleckt wurde in den Händen anderer*
*Bis es in Scherben zerfiel.*

*Μέχρι που κομματιάστηκε*
*Ζωγράφισα τη μοναξιά*
*Με βλέμμα τρομαγμένο ταξίδεψα*
*Σε έρημα νησιά χωρίς φωνή.*
*Αγάπησα φαντάσματα που σύρθηκαν*
*Μαζί μου σε κρεβάτια ηδονικά*
*Κι έπειτα πέταξαν από κοντά μου κρώζοντας.*
*Αρρώστησα σε κάτασπρα δωμάτια*
*Κρατώντας το κορμί να μη σκορπίσει*
*Έκλαψα από πόνο κι από στέρηση.*
*Πύργους ονειρεμένους έχτισα*
*Μα η αρχιτεκτονική λειψή και χάλασαν*
*Στο δεύτερο σεισμό δεν άντεξαν*
*Κρίθηκαν κατεδαφιστέοι.*
*Με βλέμμα άτονο την παγωνιά προσμένω*
*Νοέμβριος και στο μυαλό μου βρέχει καλοκαίρια.*

*Μα είμαι σίγουρος πως κάποτε*
*Μέσα από του χωραφιού την πρωινή δροσιά*
*Μέσα από τη λίμνη την ακύμαντη θα βγω*
*Και θα επιστρέψω φωτεινός.*

Μιλώντας στην τελευταία αυτή εκδήλωση για τον Αλέξανδρο μεταξύ άλλων ανέφερα:

«Χαίρομαι για μια ακόμη φορά που υποδέχομαι τον Αλέξανδρο στην πόλη του. Είναι γνωστό ότι οι Σέρρες καθόρισαν αποφασιστικά εκείνη την πρώτη περίοδο της ζωής του…υπήρξε ο τόπος των πρώτων γεγονότων, των πρώτων εντυπώσεων, των συγκινήσεων, της αθώας χαράς αλλά και των φόβων που συνοδεύουν πάντα τα παιδικά και εφηβικά μας χρόνια...είναι ο τόπος των εγχάρακτων αναμνήσεων, που επαναλαμβάνουν τα αποτυπώματά τους σε κάθε επόμενη περίοδο της ζωής μας είτε ως σημάδια πόνου και ενοχών, είτε ως λυτρωτικές επιστροφές καταφυγής σε εξαγνισμένα στιγμιότυπα, που καρέ-καρέ σχηματίζουν το τοπίο της γειτονιάς μας, τα πορτραίτα των δικών μας ανθρώπων, των φίλων, την αίσθηση από τα ρίγη του άγουρου έρωτα, της πρώιμης νιότης, της καθοριστικής παρουσίας της μάνας… …της μάνας που στο βιβλίο του «ΒΙΝΚΕΛΜΑΝ Η ΤΟ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ «εκδόσεις Κίχλη, ο Αλέξανδρος επιλέγει να σχεδιάσει το εξώφυλλο αξιοποιώντας μια ασπρόμαυρη φωτογραφία, της αγαπημένης πολλών Σερραίων δασκάλας μητέρας του, να τον κρατά προστατευτικά από το μπράτσο. Στο έργο αυτό ο Αλέξανδρος, μεταξύ άλλων, πλέκει μια τρυφερή ελεγεία για την πεθαμένη μητέρα του και τον χαμένο παράδεισο της παιδικής ηλικίας.

*Ich malte die Einsamkeit*
*Mit erschrockenem Blick reiste ich*
*Stimmlos zu einsamen Inseln.*
*Ich liebte Trugbilder, die sich mit mir*
*In wollüstige Betten verkrochen*
*Und später um mich flogen mit Gekrächz.*
*In blendend weißen Zimmern lag ich krank danieder*
*Hielt meinen Leib, damit er sich nicht auflöse*
*Ich weinte vor Schmerz und Entbehrung.*
*Traumschlösser baute ich*
*Aber unzureichend die Architektur und sie zerfielen*
*Hielten dem zweiten Beben nicht Stand*
*Wurden als abbruchreif erachtet.*
*Mit tonlosem Blick erwarte ich den Frost*
*November und in meinem Geist regnet es Sommer.*

*Aber ich bin sicher, dass ich einst*
*Aus dem Morgentau der Felder*
*Aus dem wellenlosen See auftauche*
*Und strahlend zurückkehre.*

Bei dieser letzten Veranstaltung zu Ehren von Alexandros habe ich unter anderem gesagt:

„Ich freue mich, noch einmal Alexandros in seiner Stadt begrüßen zu können. Bekanntlich hat Serres die erste Phase seines Lebens entscheidend geprägt … es war der Ort der ersten Ereignisse, der ersten Eindrücke, der Emotionen, der unschuldigen Freude aber auch der Ängste, die unsere Kinder- und Jugendjahre immer begleiten … es ist der Ort der eingeprägten Erinnerungen, deren Abdrücke in jeder folgenden Phase unseres Lebens wieder auftauchen, sei es als Zeichen von Schmerz und Schuld, sei es als befreiende Rückkehr in die Zuflucht, in geläuterte Momentaufnahmen, die Bild um Bild die Landschaft unseres Viertels bilden, die Portraits unserer Angehörigen, der Freunde, das Gefühl des Erschauerns in der frühreifen Liebe, der ersten Jugend, der bestimmenden Präsenz der Mutter …. der Mutter, die Alexandros in seinem Buch „WINCKELMANN ODER DAS SCHICKSAL“, Edition Kichli, auf das Titelbild setzt, von ihm gezeichnet nach einem schwarzweißen Foto, die von vielen Bürgern von Serres geschätzte Lehrerin, die ihn schützend am Arm hält. In diesem Werk kreiert er eine sanfte Elegie auf seine verstorbene Mutter und das verlorene Paradies seiner Jugend.

Möglicherweise kehren wir zu unseren Ursprüngen nicht nur aus Nostalgie zurück, sondern auch aus einem seltsamen Drang, der nach Anregungen sucht, frei vom Gewicht der Gegenwart, der nur dann befriedigt wird, wenn das, was uns

Πιθανόν να επιστρέφουμε στην αφετηρία, όχι μόνο από νοσταλγία αλλά και από μια ανάγκη, παράξενη, που επιζητεί ερεθίσματα απαλλαγμένα από το βάρος του παρόντα χρόνου, που ικανοποιείται μόνο όταν αυτά που μας καθόρισαν επανέρχονται για να αποκτήσουν νέο περιεχόμενο ακόμη και στο πεδίο της δημιουργίας».

Ο ίδιος λέει για την πόλη του:
«Γεννήθηκα στις Σέρρες στην περίοδο της Κατοχής, σε ένα κτίριο που βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, απέναντι από τον διατηρητέο κινηματογράφο Κρόνιον. Από τότε που εγκατέλειψα οριστικά την πόλη, έχουν περάσει πολλές δεκαετίες, μα διατηρώ ακόμη ζωηρές εικόνες από εκείνη την περίοδο...

... Ο πατέρας μου προερχόταν από εύπορη οικογένεια και στα νιάτα του ίδρυσε τον Ηρακλή Σερρών μαζί με έναν φίλο του. Ο ίδιος έπαιζε ως σέντερ μπακ. Ο μεγάλος του καημός ήταν το γεγονός ότι εγώ μισούσα το ποδόσφαιρο.
Η μητέρα μου ήταν δασκάλα και έπαιζε υπέροχα βιολί. Το 1958 πήγα στο Γκρατς για να σπουδάσω αρχιτεκτονική, και όταν επέστρεψα στην Ελλάδα, εγκατασταθήκαμε οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη. Από το 1978 ζω μόνιμα στην Αθήνα, όμως δεν ξεχνώ ποτέ τα χρόνια που έζησα στις Σέρρες, τις αγωνίες, τους φόβους, τις μοναξιές, αλλά και τη ζεστασιά του σπιτιού μου, τις πρώτες πνευματικές ανησυχίες, το ξύπνημα των ερωτικών επιθυμιών, την αυστηρότητα των δασκάλων, το κούρεμα με την ψιλή, τα πηλήκια και τη φρικτή καθαρεύουσα»

Ο Αλέξανδρος εκτός από τις Σέρρες λάτρευε το Βερολίνο, αλλά και το χωριό Πύργος της Τήνου.
Στην έκδοση «ΠΕΡΙΠΑΤΟΙ» αναφέρεται με νοσταλγία στους περιπάτους του και στους τρεις αυτούς τόπους.

«Απ' όλους τους περιπάτους που έκανα όταν πήγαινα στο γυμνάσιο, αυτός που χαράχτηκε με πιο έντονα χρώματα στη μνήμη μου, είναι εκείνος ο μεγάλος περίπατος που άρχιζε από το Κρόνιον και κατέληγε στον Σιδηροδρομικό Σταθμό με τα κίτρινα φώτα και το ταβερνάκι, όπου σύχναζαν κυρίως φαντάροι. Περνούσαμε από το Πάνθεον, το Διοικητήριο, το Ταχυδρομείο, τη Λέσχη Αξιωματικών, τις φυλακές, το Ρεξ, τον Έσπερο και τις ταβέρνες του Καρεκλά και του Μαρτίνοβιτς. Μετά η πόλη τελείωνε, τα σπίτια γίνονταν όλο και πιο αραιά, όπως οι άνθρωποι, που όσο περνούν τα χρόνια αραιώνουν με αυξανόμενη ταχύτητα, γιατί τους καταπίνει η Νύχτα, η Αδιαφορία, η Λήθη ή η οριστική Απουσία. Κατεβαίνουν στο χώμα και μ' ένα σάλτο βρίσκονται στην απέναντι όχθη, όπου τους λούζει μία αδιάκοπη θαλπωρή. Αρχίζουν να αιωρούνται με ιλιγγιώδεις ταχύτητες που μετριούνται σε έτη φωτός, διασχίζοντας με αδιανόητη για μας ευκολία αιώνες, πολιτισμούς και γεγονότα.

geformt hat, wiederkommt, um einen neuen Inhalt zu erlangen auch auf dem Gebiet der Kreativität".

Er selbst sagt über seine Stadt:
„Ich bin zur Zeit der Besatzung in einem Gebäude im Zentrum von Serres geboren gegenüber des unter Denkmalschutz stehenden Kinos Kronion. Seit ich endgültig die Stadt verlassen habe, sind zig Jahre vergangen, aber ich bewahre immer noch lebhafte Bilder aus jener Zeit in mir …

… Mein Vater stammte aus einer wohlhabenden Familie, und in seiner Jugend gründete er in Serres zusammen mit einem Freund den Fußballklub Iraklis. Er selbst spielte als Vorstopper. Sein großer Kummer war die Tatsache, dass ich Fußball hasste.

Meine Mutter war Lehrerin und spielte vorzüglich Geige. 1958 ging ich nach Graz, um Architektur zu studieren, und als ich nach Griechenland zurückkehrte, ließ sich meine Familie in Thessaloniki nieder. Seit 1978 lebe ich dauerhaft in Athen, vergesse aber nie die Jahre, die ich in Serres gelebt habe, die Ängste, den Schrecken, die Einsamkeit, aber auch die warme Atmosphäre meines Elternhauses, die erste geistige Unruhe, das Erwachen der erotischen Begierde, die Strenge der Lehrer, das Kahlscheren des Kopfes, die Schülermützen und die schreckliche Katharevoussa."
Außer Serres liebte Alexandros Berlin sowie das Dorf Pyrgos auf Tinos.

In seinem Buch „SPAZIERGÄNGE" erinnert er sich voller Sehnsucht an seine Spaziergänge an diesen drei Orten.

„Von allen Spaziergängen in meiner Gymnasialzeit hat sich jener große mit den intensivsten Farben in mein Gedächtnis eingeprägt, der am Kino Kronion begann und am Bahnhof mit den gelben Lichtern und der kleinen Taverne endete, die vor allem von Soldaten frequentiert wurde. Wir gingen am Pantheon-Kino vorbei, an der Kommandantur, der Post, dem Offiziersklub, dem Gefängnis, den Kinos Rex und Esperos und den Tavernen von Kareklas und Martinovits. Danach hörte die Stadt auf, die Häuser lichteten sich immer mehr und auch die Menschen wurden rarer, die mit Ablauf der Jahre immer rarer wurden, weil die Nacht sie verschluckt, die Gleichgültigkeit, das Vergessen oder die endgültige Absenz. Sie steigen hinab in die Erde und mit einem Sprung finden sie sich am gegenüberliegenden Ufer wieder, wo eine ständige behagliche Wärme sie umgibt. Sie beginnen mit schwindelerregender Geschwindigkeit zu schweben, die in Lichtgeschwindigkeit gemessen wird, und durchqueren mit einer für uns unverständlichen Geschwindigkeit Kulturen und Ereignisse.

Auf diese Spaziergänge ging ich mit Tassos, mit Georgios, Michalis, Lefteris und mit vielen anderen, manchmal zu zweit,

Σ' αυτόν τον περίπατο πηγαίναμε με τον Τάσο, τον Γιώργο, τον Μιχάλη, τον Λευτέρη και με πολλούς άλλους, άλλοτε δυο δυο, άλλοτε τρεις ή και περισσότεροι… Φυσικά, το θέμα που μας απασχολούσε κυρίως, ήταν ο έρωτας, το σεξ, οι ερωτικές σχέσεις, το άλλο φύλο που έκρυβε τόσα μυστήρια!..Εγώ, σαν παρθένος που ήμουν, έκανα πάμπολλες ερωτήσεις που συχνότατα έμεναν αναπάντητες, γιατί οι ελάχιστα πεπειραμένοι σύντροφοί μου, δεν ήξεραν πώς να τις αντιμετωπίσουν. Άλλωστε δεν βασανίζονταν όσο εγώ με σκέψεις πολύπλοκες και σκοτεινές…

Ένα άλλο θέμα που μας απασχολούσε, ήταν το μέλλον, το αβέβαιο μέλλον που δεν ξέραμε τι μας επιφύλασσε. Τι θα γινόταν άραγε με μας; Πάντως εκείνη την εποχή το μέλλον μάς φαινόταν αιώνιο, σαν μια αχανής έκταση με αναρίθμητες δυνατότητες, ποικίλες σχέσεις και προσδοκίες. …

... Το κυρίαρχο συναίσθημα σ' όλες τις περιόδους της ζωής μου ήταν ο φόβος. Όταν ήμουνα μικρός φοβόμουν τους δασκάλους, τους γονείς μου και τους νταήδες της τάξης. Αργότερα φοβόμουν τους αξιωματικούς και τους υπαξιωματικούς, τους καθηγητές του πολυτεχνείου, τους προϊσταμένους. Φοβόμουν την απόρριψη, την απώλεια αγαπημένων προσώπων, φοβόμουν τους ασυνείδητους εκδότες, τις πολύξερες διορθώτριες, τους φαντασμένους γκαλερίστες, τις αρρώστιες, τη μοναξιά, την προδοσία, την κακία των στερημένων, τις συκοφαντίες… Αυτό που δεν με φόβισε ποτέ, ήταν ο θάνατος».

«…Η πόλη που αγάπησα και εξακολουθώ να αγαπώ, είναι το Δυτικό Βερολίνο, με τη συνεχή ζωντάνια, τους ανοιχτούς ανθρώπους, τους φαρδείς δρόμους και τα ατελείωτα δάση. Εκεί έχουν συσσωρευτεί, συγχωνευτεί, καταχωνιαστεί μεγάλες φιλίες, μεγάλοι έρωτες, φλογερές νύχτες και δροσερές ημέρες που κυλούσαν προφυλαγμένες μέσα στα όρια του τείχους. Όταν πρωτοέφτασα στο Βερολίνο κάποιο χειμωνιάτικο βράδυ του 1972, αιφνιδιάστηκα ευχάριστα, γιατί όλα όσα αντίκριζα έμοιαζαν οικεία και γνωστά και ξαναϊδωμένα. Είμαι σχεδόν σίγουρος ότι σε κάποια προηγούμενη ζωή μου, σ' αυτές τις ίδιες οδούς τριγυρνούσα, στα ίδια πάρκα και στις ίδιες πλατείες. Το τμήμα που βρισκόταν πίσω από το τείχος, σήμερα είναι αγνώριστο, σφύζει από ζωή, διαθέτει υπερμοντέρνα κτίρια, αλλά μου είναι ώς ένα βαθμό ξένο…

Η καρδιά του Βερολίνου χτυπούσε τότε γύρω από την Κούρφύρστενταμ, το δρόμο που έχω διασχίσει άπειρες φορές είτε αρχίζοντας από τη Βίτενμπεργκπλατς, όπου ορθώνεται το επιβλητικό KaDeWe, ή από την Γκενταίχνισκίρχε ή από την Άντενάουερπλατς. Άλλωστε όλα τα σπίτια όπου κατοίκησα, όλα τα ξενοδοχεία όπου διέμεινα, και όλα τα διαμερίσματα όπου φιλοξενήθηκα, βρίσκονταν στην περιοχή αυτή που εκτείνεται από το Σαρλότενμπουργκ ώς τον Ζωολογικό

manchmal zu dritt oder mit mehreren …Das Thema, das uns vor allem beschäftigte, war natürlich der Eros, Sex, erotische Beziehungen, das andere Geschlecht, das so viele Geheimnisse barg!... Ich, unerfahren wie ich war, stellte unzählige Fragen, die sehr oft unbeantwortet blieben, da meine kaum erfahrenen Gefährten nicht wussten, wie sie darauf eingehen sollten. Im Übrigen quälten sie sich nicht so sehr wie ich mit komplizierten und dunklen Gedanken. …

Ein weiteres Thema, das uns beschäftigte, war die Zukunft, die ungewisse Zukunft, von der wir nicht wussten, was sie für uns bereithielt. Was würde wohl mit uns geschehen? Zu jener Zeit kam uns die Zukunft ewig vor wie eine unendliche Ausdehnung mit unzähligen Möglichkeiten, verschiedenen Beziehungen und Verheißungen. …

Das vorherrschende Gefühl in allen Phasen meines Lebens war die Angst. Als ich klein war fürchtete ich mich vor den Lehrern, meinen Eltern und den Rowdies in meiner Klasse. Später fürchtete ich mich vor den Offizieren und Unteroffizieren, den Professoren am Polytechnikum, den Vorgesetzten. Ich hatte Angst vor Zurückweisung, vor dem Verlust geliebter Menschen, ich hatte Angst vor unsensiblen Verlegern, vor den allwissenden Lektorinnen, den eingebildeten Galeristen, vor Krankheiten, Einsamkeit, Verrat, vor der Bösartigkeit der Frustrierten, vor Verleumdungen … Was mir nie Angst machte, war der Tod".

„… die Stadt, die ich liebe und weiterhin lieben werde, ist West-Berlin mit seiner ständigen Lebendigkeit, den offenen Menschen, den breiten Straßen und den endlosen Wäldern. Dort wurden große Freundschaften, große Lieben, heiße Nächte angehäuft, aufgehäuft, verschlungen sowie erfrischende Tage, die innerhalb der Mauern geschützt dahinglitten. Als ich an einem Winterabend im Jahr 1972 zum ersten Mal in Berlin ankam, war ich angenehm überrascht, weil mir alles, was ich sah, vertraut und bekannt und wie wiedergesehen vorkam. Ich bin fast sicher, dass ich in irgendeinem früheren Leben bereits durch dieselben Straßen, dieselben Parks und über dieselben Plätze gestreift bin. Der Teil der Stadt, der sich hinter der Mauer befand, ist heute nicht wiederzuerkennen, pulsiert vor Leben und weist hypermoderne Gebäude auf, ist mir aber bis zu einem gewissen Grad fremd …

Berlins Herz schlug damals rings um den Kurfürstendamm, die Straße, die ich unzählige Male durchmessen habe, entweder beginnend am Wittenbergplatz, wo sich das eindrucksvolle KaDeWe erhebt, oder an der Gedächtniskirche oder am Adenauerplatz. Alle Häuser, in denen ich wohnte, alle Hotels, in denen ich abstieg, und alle Wohnungen, die mich gastlich aufnahmen, befanden sich in der Gegend, die sich von Charlottenburg bis zum Zoo erstreckt. Den Kudamm finde ich gleichermaßen mitreißend, egal ob ich auf dem

Κήπο. Την Κούνταμ τη βρίσκω εξίσου συναρπαστική όταν βαδίζω στο δεξί ή στο αριστερό πεζοδρόμιο, με βροχή, δυνατό αέρα, με χιονοθύελλα, με λιακάδα, με συννεφιά, με πρωινό, μεσημεριανό ή βραδινό φως. Η ατμόσφαιρα αυτής της ιστορικής οδού με τα βαριά κτίρια, τους παλιούς κινηματογράφους, τα μεγάλα καταστήματα, τα καφέ και τα αμέτρητα ρεστοράν, είναι μοναδική σε όλη την Ευρώπη και έχει συνδεθεί με ποικίλα επεισόδια της ζωής μου, που λάμπουν σαν πολύτιμοι λίθοι στη μνήμη μου. Γενικά, ό,τι σχετίζεται με το Βερολίνο, έχει μεγάλη αξία για την πορεία μου μέσα στο χρόνο.

...Η Σάβινυπλατς με τα πολλά βιβλιοπωλεία και εστιατόρια, έχει μια ξεχωριστή μυρωδιά, τη «μυρωδιά των χαμένων φίλων», τη μυρωδιά του έρωτα και της φιλίας. Τα ραντεβού μας τα δίναμε συνήθως στη Σάβινυπλατς, γιατί μέναμε στους παρακείμενους δρόμους, εγώ στην Μπλάιμπτροιστράσσε, ο Βόλφγκανγκ στην Κνέζεμπεργκστράσσε, η Ίνγκε με τον Πασχάλη στη Μόμζενστρασσε και η Κάριν στην Μπουνταπέστερ Στράσσε, κοντά στο Europa Center.

Μετά από αυτόν τον νοσταλγικό περίπατο, πήρα το λεωφορείο και κατέβηκα στη Λένινερπλατς, όπου παραμένει αναλλοίωτο το ωραιότερο θέατρο της πόλης, η Σάουμπυνε,που βρίσκεται σε μεγάλη παρακμή, αλλά συνδέεται με πάμπολλες αλησμόνητες θεατρικές εμπειρίες. Εκεί είδα τις Βάκχες του Λυκ Μποντύ, την Ορέστεια του Πέτερ Στάιν, τις Τρεις Αδελφές, τον Πρίγκιπα του Χόμπουργκ, το Shakespeare Memory, και πολλές άλλες παραστάσεις με μυθικούς ηθοποιούς, την Έντιτ Κλέβερ, την Γιούτα Λάμπε, την Άνγκελα Βίνκλερ και τον Όττο Ζάντερ. Εκεί είδα πολλές παραστάσεις ενός ηθοποιού που παρακολουθώ εδώ και τριάντα χρόνια, χωρίς να μειώνεται ποτέ ο θαυμασμός μου γι' αυτόν. Μιλώ για τον Μπρούνο Γκαντς, που γερνάει δημιουργώντας μεγάλες ερμηνείες.

…Μου άρεσε παλιά να κάνω περιπάτους στο Κρόιτσμπεργκ, μια περιοχή περισσότερο τούρκικη παρά γερμανική,που μου θύμιζε πολύ την Ελλάδα. Τις Κυριακές πηγαίναμε στα δάση και στις λίμνες που βρίσκονται γύρω από το Βερολίνο, στη Βάνζεε, όπου επισκεπτόμασταν τον τάφο του Κλάιστ και στη λίμνη Τέγκελ. Βαδίζαμε πολλές ώρες δίπλα στο νερό κάτω από τα δέντρα και η ζωή ήταν ωραία. Ήταν μια ζωή με πολλές ελπίδες και πολλές προοπτικές. Βλέπω και ξαναβλέπω το Μπερλίν Αλεξάντερπλατς του Ράινερ Βέρνερ Φασμπίντερ, κυρίως το επεισόδιο όπου ο Ράινχολντ στραγγαλίζει την Μήτσε, γιατί μου θυμίζει εκείνους τους περιπάτους στα σχεδόν σκοτεινά δάση του Βερολίνου.

Όταν με ρωτούν γιατί αγαπώ το Βερολίνο, παραμένοντας σταθερός σ' αυτή την αγάπη πάνω από τρεις δεκαετίες, προσπαθώ να βρω λογικές απαντήσεις, αν και σ'αυτές

rechten oder linken Gehweg spaziere, bei Regen oder starkem Wind, im Schneesturm, bei Sonnenschein, unter Wolken, im morgendlichem, mittäglichem oder Abendlicht. Die Atmosphäre dieses historischen Boulevards mit den schweren Gebäuden, den alten Lichtspielhäusern, den Warenhäusern, den Cafés und den unzähligen Restaurants ist einzigartig in Europa und ist mit den verschiedensten Episoden meines Lebens verbunden, die wie Edelsteine in meinem Gedächtnis funkeln. Was mit Berlin zusammenhängt, hat ganz allgemein einen großen Wert für meinen Weg durch die Zeit.

… Der Savignyplatz mit den vielen Buchläden und Restaurants hat ein besonderes Flair, das „Flair der verlorenen Freunde", das Flair der Liebe und der Freundschaft. Verabredungen trafen wir gewöhnlich am Savignyplatz, denn wir wohnten in den nahe gelegenen Straßen, ich in der Bleibtreustraße, Wolfgang in der Knesebeckstraße, Inge mit Paschalis in der Mommsenstraße und Karin in der Budapester Straße, nahe dem Europa Center.

Nach diesem nostalgischen Spaziergang nahm ich den Bus und fuhr zum Lehniner Platz, wo unverändert das schönste Theater der Stadt steht, die Schaubühne, die sich im Niedergang befindet, aber mit sehr vielen unvergesslichen Theatererfahrungen verknüpft ist. Dort sah ich die Bakchen von Luc Bondy, die Orestie von Peter Stein, die Drei Schwestern, den Prinz von Homburg, Shakespeare Memory und viele andere Vorstellungen mit berühmten Schauspielern wie Edith Clever, Jutta Lampe, Angela Winkler und Otto Sander. Dort sah ich viele Vorstellungen mit einem Schauspieler, dessen Werk ich seit dreißig Jahren verfolge, ohne dass meine Bewunderung für ihn nachlässt. Ich spreche von Bruno Ganz, der altert, indem er großartige Interpretationen schafft.

… Früher gefiel es mir, durch Kreuzberg zu flanieren, eine Gegend mehr türkisch als deutsch, die mich sehr an Griechenland erinnerte. Sonntags gingen wir in die Wälder und an die Seen, die sich rings um Berlin liegen, an den Wannsee, wo wir Kleists Grab besuchten, und an den Tegeler See. Wir spazierten viele Stunden am Wasser entlang unter Bäumen, und das Leben war schön. Es war ein Leben mit vielen Hoffnungen und vielen Perspektiven. Ich schaue mir immer wieder Berlin Alexanderplatz von Rainer Werner Fassbinder an, vor allem die Szene, in der Reinhold Mieze erwürgt, weil sie mich an jene Spaziergänge in den fast dunklen Berliner Wäldern erinnert.

Wenn man mich fragt, warum ich Berlin liebe und über dreißig Jahre lang dieser Liebe treu bleibe, versuche ich logische Antworten zu finden, auch wenn es in solchen Fällen keine Antworten mit logischem Inhalt gibt. Vielleicht wäre einer der Gründe, dass diese Großstadt einen akzeptiert, einem eine

τις περιπτώσεις δεν υπάρχουν απαντήσεις με λογικό περιεχόμενο. Ίσως ένας από τους λόγους θα ήταν ότι αυτή η μητρόπολη σε αποδέχεται, σου χαρίζει ένα φιλικό νεύμα, σε προσκαλεί και σου προσφέρει κάτι σαν προστασία. Ειδικά για ανθρώπους μοναχικούς είναι ένα καταφύγιο, που δεν εκτίθεται σε απειλές. Το Βερολίνο είναι το ίδιο μοναχικό μέσα στη μεγάλη γερμανική οικογένεια. Το τείχος που το χώρισε στα δύο μπορεί να μην υπάρχει πια, αλλά η βαθιά ουλή που προκάλεσε, θα παραμείνει εμφανής για πάρα πολλά χρόνια ακόμα- ίσως για πάντα. Με συγκινεί το γεγονός ότι είναι μια πόλη σημαδεμένη, τραυματισμένη, που δεν κάνει τίποτα για να κρύβει τις πληγές της. Όταν φτάνεις στο Τέμπελχοφ ή στο Σαίνεφελντ, ακόμα κι όταν δεν σε περιμένει κανείς, δεν σε πειράζει, γιατί σε περιμένει το Βερολίνο…

…Όταν βρίσκομαι στην Τήνο το καλοκαίρι, μένω πάντοτε στον Πάνορμο, πάντα στο ίδιο σπίτι, στο ίδιο δωμάτιο με το στενόμακρο μπαλκόνι, λίγα μέτρα από τη θάλασσα και πηγαίνω καθημερινά στο Καβαλουρκό, από όπου επιστρέφω αργά το απόγευμα. Προχωρώ με γρήγορους ρυθμούς ακολουθώντας το μονοπάτι που διασχίζει τις βάσεις των φαλακρών βουνών με τις αρμονικές καμπύλες, κατηφορίζω στη φιλόξενη αγκαλιά της Αγίας Θάλασσας, και αφού κάνω μια στάση στο ξωκλήσι του Αγίου Νικολάου, απ' όπου το βλέμμα μου αγκαλιάζει την απεραντοσύνη του Αιγαίου και τα αντικρινά, μισοσβησμένα βουνά, στρίβω αριστερά, εκεί όπου το μονοπάτι χάνεται ανάμεσα στους θάμνους. Αφού συναντήσω δεκάδες ξαφνιασμένες σαύρες που χοροπηδούν προς όλες τις κατευθύνσεις, φθάνω στον όρμο του Καβαλουρκού, σ' έναν τόπο μυθικό, όπου όλα είναι συνταραχτικά καθώς συνυπάρχουν εδώ και αιώνες το μεγαλειώδες και το ταπεινό, ο Απόλλων και ο Διόνυσος, το μελανό και το αλαβάστρινο, το στιλπνό και το θαμπό το αιχμηρό και το απαλό, το ύψος και το βάθος, το Εδώ και το Εκεί»…

Όπως ο ίδιος μου εκμυστηρεύτηκε και αργότερα δημοσίευσε σε μια μικρή έκδοση με τίτλο «ΠΡΟΣΚΕΦΑΛΟ ΜΕ ΦΥΛΛΑ ΛΕΜΟΝΙΑΣ», την Τήνο επέλεξε ως τελευταίο καταφύγιο!... Λέει στο τέλος των «ΠΕΡΙΠΑΤΩΝ»:

«Ο περίπατος που άρχισε από το Κρόνιον, θα καταλήξει στην Τήνο, στον Πύργο, όπου θα αναπαύομαι για πάντα, σεργιανώντας πάνω από τον Πάνορμο, την Αγία Θάλασσα και το Καβαλουρκό. Έτσι η Τήνος θα γίνει η Ιθάκη μου και οι συλλογισμοί μου θα μπερδεύονται με τα σύννεφα, τους γλάρους και τα περιστέρια, καθώς θα προσπαθούν να λησμονήσουν σιγά σιγά τα τραύματα, τις διαψεύσεις, τους λυγμούς, τις αρρώστιες, και τις ατέλειωτες περιπέτειες της πρόσκαιρης ζωής μου».

freundliche Geste schenkt, einen herausfordert und so etwas wie Schutz bietet. Besonders für einsame Menschen ist es eine Zuflucht, die einen keinen Drohungen aussetzt. Berlin ist genauso einsam in der großen deutschen Familie. Die Mauer, die es in zwei Teile trennte, mag es nicht mehr geben, aber die tiefe Narbe, die sie verursachte, wird noch für sehr viele Jahre sichtbar bleiben – vielleicht für immer. Mich berührt die Tatsache, dass es eine gezeichnete, traumatisierte Stadt ist, die nichts dafür tut, ihre Wunden zu verbergen. Wann man in Tempelhof oder in Schönefeld ankommt und keiner auf einen wartet, so macht es einem nichts aus, da Berlin auf dich wartet …

… Wenn ich im Sommer auf Tinos bin, wohne ich immer in Panormos, immer im selben Haus, im selben Zimmer mit dem schmalen Balkon wenige Meter vom Meer entfernt, und laufe täglich nach Kavalourko, von wo ich am späten Nachmittag zurückkehre. Ich gehe mit schnellen Schritten den Pfad entlang, der sich an den Füßen der kahlen Berge mit den harmonischen Wölbungen entlang zieht, steige in die einladende Umarmung von Aghia Thalassa hinab, lege eine Pause an der Kapelle von Aghios Nikolaos ein, von wo mein Blick die Unendlichkeit der Ägäis und die gegenüber liegenden halb verwischten Berge umfasst, und biege nach links, wo sich der Pfad zwischen den Büschen verliert. Nach dem Zusammentreffen mit zig erschrockenen Eidechsen, die in alle Richtungen hüpfen, erreiche ich die Bucht von Kavalourko, einen mythischen Ort, wo alles erschütternd ist, da hier seit Jahrhunderten das Großartige und das Bescheidene, Apoll und Dionysos, das Schwarze und das Alabasterne, das Gleißende und das Gedämpfte, das Spitze und das Sanfte, die Höhe und die Tiefe, das Hier und das Dort koexistieren" …

Wie er selbst mir verriet und später auch in einer kleinen Publikation mit dem Titel „KOPFKISSEN MIT ZITRONENBAUMBLÄTTERN" veröffentlichte, hatte er Tinos als letzte Ruhestätte auserwählt! … Am Ende der „SPAZIERGÄNGE" schreibt er:
„Der am Kronion begonnene Spaziergang wird in Tinos enden, in Pyrgos, wo ich für immer zur Ruhe kommen werde, zwischen Panormos, Aghia Thalassa und Kavalourko hin und her schweifend. So wird Tinos zu meinem Ithaka werden, und meine Gedanken werden mit den Wolken, den Möwen und den Tauben verschmelzen, während sie versuchen, allmählich die Verletzungen, die Verleugnungen, das Schluchzen, die Krankheiten und die unendlichen Abenteuer meines vergänglichen Lebens zu vergessen".

AUS DEM GRIECHISCHEN VON ULF-DIETER KLEMM

Ostermarsch Ruhr, März 1967, Foto Archiv Karolos Papoulias

# Ένα αφιέρωμα στον Κάρολο Παπούλια (1929 - 2021)

Γράφτηκαν πολλά όταν ο έλληνας πολιτικός και πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κάρολος Παπούλιας απεβίωσε τον περασμένο Δεκέμβριο σε ηλικία 92 ετών. Μια μακρά και πολυτάραχη πολιτική ζωή έφτασε στο τέλος της: βουλευτής του ΠΑΣΟΚ συνεχόμενα από το 1977 έως το 2004, για πάνω από 10 χρόνια θητεία στο Υπουργείο Εξωτερικών (Υφυπουργός, Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών, Υπουργός Εξωτερικών) επί κυβερνήσεων Ανδρέα Παπανδρέου και, τέλος, 10 χρόνια Πρόεδρος της Δημοκρατίας, εκλεγμένος ως ο πρώτος πολιτικός του αριστερού φάσματος στην ιστορία της Ελλάδας με μια πρωτοφανή συναίνεση.

Στο αφιέρωμά της, η συντακτική ομάδα του Εξάντα εστιάζει στην πολύπλευρη δράση του και σε στοιχεία της ζωής του, που άπτονται του ελληνογερμανικού χώρου. Ο πρώην Γερμανός ομόλογός του, ο πρώην Ομοσπονδιακός Πρόεδρος της Γερμανίας, Γιόαχιμ Γκάουκ, και η Δανάη Κουλμάση, πρώην συνεργάτιδα του ελληνικού προγράμματος της Deutsche Welle στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας και αργότερα επί μακρόν πολιτιστική ακόλουθος στην Ελληνική Πρεσβεία στη Βόννη, γράφουν τις σκέψεις τους για τον Κάρολο Παπούλια. Συμπληρωματικά τον παρακολουθούμε να μιλά σε πρώτο πρόσωπο, στα αποσπάσματα μιας συνέντευξης του 2019 στην εφημερίδα «Kölner Stadtanzeiger» όπου μιλά για τα χρόνια του στην Κολωνία (1963-1974).

# Karolos Papoulias Eine Hommage (1929 - 2021)

Vieles ist geschrieben worden, als der griechische Politiker und Staatspräsident a.D. Karolos Papoulias im vergangenen Dezember im Alter von 92 Jahren verstarb. Ein langes und ereignisreiches Politikerleben nahm sein Ende: Von 1977 bis 2004 ununterbrochen Abgeordneter für die PASOK im griechischen Parlament, über 10 Jahre auf verschiedenen Posten im Außenministerium (Staatssekretär, Vizeaußenminister, Außenminister) unter den Regierungen Andreas Papandreou und schließlich 10 Jahre Staatspräsident, gewählt als erster Politiker aus dem linken Spektrum in der Geschichte Griechenlands mit einem bislang unerreichten Konsens.

Bei ihrer Hommage legt die Exantas-Redaktion den Schwerpunkt auf den deutsch-griechischen Bezug in Karolos Papoulias' Leben und seinen vielfältigen Tätigkeiten. So schreiben sein ehemaliger deutscher Amtskollege Bundespräsident a.D. Joachim Gauck und die ehemalige Mitarbeiterin der griechischen Sendung der Deutschen Welle in den Jahren der Militärdiktatur und spätere langjährige Kulturattachée an der griechischen Botschaft in Bonn, Danae Coulmas, ihre Gedanken zu Karolos Papoulias. Ergänzend dazu lassen wir ihn im O-Ton zu Wort kommen mit Auszügen aus einem Interview aus dem Jahr 2019, in dem er dem „Kölner Stadtanzeiger“ über seine Kölner Jahre (1963-1974) berichtet.

# Ο Κάρολος Παπούλιας σε συνέντευξή του στο «Kölner Stadtanzeiger» με αφορμή τον εορτασμό των 100 χρόνων του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, 2019 (αποσπάσματα)

Ήρθα στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας το 1961 επειδή ήταν ένα πανεπιστήμιο με μακρά παράδοση και με μια πολύ καλή νομική σχολή. [...] Είχα σπουδάσει νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη συνέχεια στο Μιλάνο. Τελικά αποφοίτησα στην Αθήνα κι εδώ ήθελα να κάνω το διδακτορικό μου. [...]

Στην Ελλάδα, είχα παίξει στην εθνική ομάδα βόλεϊ, οπότε εδώ εντάχθηκα αμέσως στην ομάδα του πανεπιστημίου. Με αυτόν τον τρόπο ήρθα γρήγορα σε επαφή με τους γερμανούς συμφοιτητές μου. Κατά τη διάρκεια των διακοπών του εξαμήνου, εργαστήκαμε μαζί με άλλους συμφοιτητές μας στο εργοστάσιο καλωδίων Felten & Guillaume στο Mühlheim.

Μ' αυτούς μας συνέδεαν συχνά τα κοινά πολιτικά μας ενδιαφέροντα. [...] Ήταν μια εξαιρετικά πολιτικοποιημένη εποχή. Πήγαμε μαζί στις διαδηλώσεις της Πρωτομαγιάς, πήραμε μέρος στις πασχαλινές πορείες. Βρισκόμασταν στο σημείο ακμής της διεθνούς αλληλεγγύης, του διεθνισμού, που μας ένωσε πολύ. Συζητήσαμε, διαφωνήσαμε και οργανώσαμε μαζί. [...] Ήταν η εποχή της εξωκοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης. Επρόκειτο για τη συναπόφαση, για την υπέρβαση του ναζιστικού παρελθόντος, για την εφαρμογή δημοκρατικών δομών. Όλα αυτά με γοήτευσαν πολύ. [...]

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960, υπήρχαν αρκετοί έλληνες φοιτητές στην Κολωνία. Τότε όχι τόσο για πολιτικούς λόγους. Τότε ιδρύθηκε και η Ένωση Ελλήνων Φοιτητών, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο για τους εξόριστους έλληνες φοιτητές κατά την περίοδο της ελληνικής στρατιωτικής δικτατορίας.
Μόνο μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα τον Απρίλιο του 1967 ήρθαν περισσότεροι φοιτητές από την Ελλάδα στην Κολωνία, αλλά και στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία στο σύνολό της. Στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας [...] υπήρχαν περίπου 100 έλληνες φοιτητές. Οι περισσότεροι από αυτούς σπούδαζαν νομικά ή οικονομικά, ορισμένοι έκαναν το διδακτορικό τους και αργότερα επέστρεψαν στα ελληνικά πανεπιστήμια και έγιναν καθηγητές εκεί. Για πολλούς, που ήταν πολιτικά ενεργοί, υπήρχαν και άλλα προβλήματα κατά την περίοδο της χούντας. Σε ορισμένους δεν ανανεώθηκαν τα διαβατήριά τους ή κατασχέθηκαν από το ελληνικό Προξενείο. Στη συνέχεια έπρεπε να υποβάλουν αίτηση ασύλου εδώ ως πολιτικοί διωκόμενοι. Άλλοι, μεταξύ των οποίων και εγώ, γνωρίζαμε ότι δεν μπορούσαμε να ταξιδέψουμε στην Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας, διαφορετικά απειλούμασταν με φυλάκιση. Η μοίρα φίλων και γνωστών που φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν βάρυνε όλους μας εδώ. [...]
Αίσθηση προκάλεσε επίσης ένα γεγονός στη Νομική Σχολή,

# Karolos Papoulias im Interview mit dem „Kölner Stadtanzeiger“ anlässlich der 100-Jahr- Feierlichkeiten der Universität zu Köln, 2019 (Auszüge)

„An die Kölner Universität kam ich 1961. Auf Köln fiel meine Wahl, weil es eine traditionsreiche Universität mit einer sehr guten juristischen Fakultät war. […] Ich hatte an der Athener Universität und dann auch in Mailand Jura studiert. In Athen machte ich meinen Examensabschluss. Nun wollte ich promovieren. […]

In Griechenland hatte ich in der Volleyball-Nationalmannschaft gespielt, so habe ich mich hier gleich der Universitätsmannschaft angeschlossen. Dadurch hatte ich schnell Kontakte zu deutschen Kommilitonen. In den Semesterferien haben wir gemeinsam mit anderen Kommilitonen bei der Mühlheimer Kabelfabrik Felten & Guillaume gejobbt.

Mit meinen deutschen Kommilitonen verbanden uns oftmals unsere gemeinsamen politischen Interessen. […] Es war eine hochpolitische Zeit. Wir gingen gemeinsam auf 1. Mai Demonstrationen, wir beteiligten uns an den Ostermärschen. Es war die Hochphase der internationalen Solidarität, des Internationalismus, das verband uns sehr. Wir diskutierten, wir stritten und wir organisierten gemeinsam. […] Es war die Zeit der APO [außerparlamentarischen Opposition]. Es ging um Mitbestimmung, um die Überwindung der Nazivergangenheit, um die Durchsetzung demokratischer Strukturen. Das alles hat mich sehr fasziniert. […]

Anfang der 60er Jahre gab es eine Reihe von griechischen Studenten in Köln. Damals noch nicht so sehr aus politischen Gründen. In dieser Zeit entstand auch der griechische Studentenbund, der dann während der Zeit der griechischen Militärdiktatur, für die im Exil lebenden griechischen Studenten eine wichtige Rolle gespielt hat. Erst nach dem Militärputsch im April 1967 kamen vermehrt griechische Studenten nach Köln, aber auch insgesamt in die Bundesrepublik. An der Kölner Universität […] waren wir so etwa 100 griechische Studenten und Studentinnen. Die meisten studierten Jura oder Wirtschaftswissenschaften. Einige von ihnen promovierten sich und kehrten später an griechische Universitäten und wurden dort Professoren. Für viele griechische Studenten, die politisch aktiv waren, gab es während der Juntazeit auch weitere Probleme. Manchen wurden vom griechischen Konsulat ihre Pässe nicht verlängert oder eingezogen. Sie mussten dann hier Asylanträge als politisch Verfolgte stellen. Andere, so auch ich, wussten, dass wir während der Diktaturzeit nicht nach Griechenland reisen konnten, ansonsten drohte uns die Inhaftierung. Das Schicksal von Freunden und Bekannten, die inhaftiert waren und gefoltert wurden belastete uns alle hier sehr. […]

καθώς ένας καθηγητής Νομικής από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήταν φιλικά προσκείμενος στους συνταγματάρχες, προσκλήθηκε επίσημα ως επισκέπτης από τη διεύθυνση της Σχολής. Κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων και των αποκλεισμών υπήρξαν έντονες συγκρούσεις. [...]

Ήμουν πολιτικά ενεργός από νεαρή ηλικία. Ήδη στην Ελλάδα ανήκα στη Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση. Μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της Αθήνας, οργανώσεις της ΣΔΕ δημιουργήθηκαν γρήγορα σε πολλές γερμανικές πόλεις. Μαζί με άλλες ελληνικές πολιτικές ομάδες, οργανώσαμε διαδηλώσεις και εκδηλώσεις κατά του βάναυσου καθεστώτος. Μας υποστήριξαν γερμανικές οργανώσεις όπως το SPD, τα συνδικάτα, η ευαγγελική Εκκλησία και άλλες. Στη ΣΔΕ δεν ήμασταν μόνο φοιτητές αλλά υπήρχαν κι εργάτες. Νοικιάσαμε ένα γκαράζ στο Λίντενταλ (Κολωνία) όπου τυπώναμε το περιοδικό μας. [...]

Ο καθηγητής Κέγκελ, επιβλέπων της διδακτορικής μου διατριβής, με εντυπωσίασε βαθύτατα, όχι μόνο ως νομικός, αλλά και ως άνθρωπος. Την εποχή της στρατιωτικής δικτατορίας, μου έδωσε μια μέρα το κλειδί του σπιτιού του στο Άιφελ με τα λόγια: «Πάρε το κλειδί, αν νομίζεις ότι πρέπει να κρυφτείς, κρύψου στο σπίτι μου». Τον ευχαρίστησα και του απάντησα: «Είστε ένας άνθρωπος που αγαπά την ελευθερία.» Και μου αποκρίθηκε: «Όχι, είμαι απλά ένας δημοκράτης». Συγκινήθηκα βαθύτατα από αυτή τη χειρονομία και τα λόγια του. Δεν χρειάστηκε να αποδεχθώ την προσφορά του, δόξα τω Θεώ, αλλά όταν έγινα Πρόεδρος της Δημοκρατίας, του έστειλα ένα γράμμα που του υπενθύμιζε την προσφορά του. Ήμουν πολύ χαρούμενος γιατί μου απάντησε παρότι βρίσκονταν σε προχωρημένη ηλικία. [...]

Η περίοδος της Κολωνίας αποτελεί σημαντικό μέρος της ζωής μου. Τα πολλά σημάδια αλληλεγγύης που βιώσαμε κατά τη διάρκεια των χρόνων της εξορίας μου παραμένουν ανεξίτηλα. [...] Στην πολιτική ζωή της Ελλάδας κατά τα χρόνια της μεταπολίτευσης συναντήθηκαν πολλοί που είχαν δραστηριοποιηθεί πολιτικά κατά την εξορία τους στη Γερμανία - όχι μόνο στην Κολωνία αλλά και σε άλλες γερμανικές πόλεις. Συχνά τύχαινε να γνωριζόμαστε μεταξύ μας ή να είχαμε συνεργαστεί στην αντίσταση. Η κοινή εμπειρία της εξορίας έχει κάτι το ενωτικό. Αλλά και για το μετέπειτα κυβερνητικό έργο, ήταν φυσικό να έχει κανείς μια διαφορετική σχέση με μια χώρα στην οποία είχε ζήσει τόσα χρόνια, που την είχε βιώσει από μέσα, ας πούμε. Αυτή η ενδοσκόπηση συμβάλλει αφενός στην κατανόηση και σε κυβερνητικό επίπεδο και δημιουργεί φυσικά μια ορισμένη βάση εμπιστοσύνης σε δύσκολες περιόδους. " [...]

*Kölner Stadtanzeiger από 01.04.2019*

*Το πρωτότυπο κείμενο δεν ήταν διαθέσιμο λόγω της μετακόμισης του αρχείου του Κάρολου Παπούλια. Το ελληνικό κείμενο προέκυψε ως επαναφορά της γερμανικής μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα.*

Η συνέντευξη διεξήχθη γραπτώς από την (τότε) επικεφαλής δημοσιογράφο του Kölner Stadtanzeiger Πέτρα Πλούβατς, μεταφρασμένη από τα ελληνικά από τη Φανή-Μαρίνα Παπούλια. Ευχαριστούμε την εφημερίδα Kölner Stadtanzeiger που μας επέτρεψε ευγενικά να την αναδημοσιεύσουμε.

Es gab auch ein aufsehenerregendes Ereignis an der juristischen Fakultät, weil ein den Obristen nahestehender Juraprofessor aus Thessaloniki von der Fakultätsleitung als Gast eingeladen worden ist. Bei den Demonstrationen und Blockaden ist es zu harten Auseinandersetzungen gekommen. […]

Ich war schon in jungen Jahren politisch aktiv. Bereits in Griechenland gehörte ich der Sozialistischen Demokratischen Union an. Nach dem Athener Militärputsch gründeten sich schnell SDU-Organisationen in vielen deutschen Städten. Gemeinsam mit anderen griechischen politischen Gruppierungen organisierten wir Demonstrationen und Veranstaltungen gegen das Obristenregime. Dabei wurden wir von deutschen Organisationen unterstützt, wie der SPD, den Gewerkschaften, der evangelischen Kirche und anderen. In der SDU waren wir nicht nur Studenten, sondern auch griechische Arbeiter. Wir mieteten eine Garage in [Köln-] Lindenthal, wo wir unsere Zeitschrift druckten. […]

Tief beeindruckt hat mich mein Doktorvater Prof. Kegel, nicht nur als Rechtswissenschaftler, sondern auch als Mensch. Während der Zeit der Militärdiktatur drückte er mir eines Tages den Schlüssel seines Hauses in der Eifel mit den Worten in die Hand: "Nimm den Schlüssel, wenn du meinst, du musst untertauchen, versteck dich in meinem Haus." Ich bedankte mich und antwortete ihm:" Sie sind ein freiheitsliebender Mensch." Und er antwortete mir: „Nein, schlicht nur ein Demokrat." Diese Geste und Worte haben mich tief bewegt. Ich brauchte sein Angebot gottseidank nicht anzunehmen, aber als ich Staatspräsident geworden war, schickte ich ihm einen Brief und erinnerte ihn an sein Angebot. Ich freute mich sehr, weil er mir hochbetagt noch darauf antwortete. […]

Die Zeit in Köln ist ein wichtiger Teil meines Lebens. Die vielen Zeichen der Solidarität, die wir erfahren haben während meiner Exiljahre, bleiben unvergessen. […] Im politischen Leben in Griechenland der Nachjuntazeit, trafen sich viele, die politisch aktiv im Exil in Deutschland gewesen waren, nicht nur in Köln auch in anderen deutschen Städten. Wir kannten uns oftmals, hatten gemeinsam im Widerstand gearbeitet. Die gemeinsame Exilerfahrung verbindet. Aber auch für die spätere Regierungsarbeit hatte man natürlich einen anderen Bezug zu einem Land, in dem man so viele Jahre gelebt hat, es sozusagen von innen heraus erlebt hat. Diese Binnenschau hilft für ein Verständnis auch auf Regierungsebene und schafft in schwierigen Phasen eine gewisse Vertrauensbasis." [...]

*Kölner Stadtanzeiger vom 01.04.2019*

Das Interview wurde schriftlich geführt durch die (damalige) Chefreporterin des Kölner Stadtanzeigers Petra Pluwatsch, aus dem Griechischen übersetzte Fanny Marina Papoulia. Wir danken dem Kölner Stadtanzeiger für die freundliche Genehmigung des Wiederabdruckes.

# Για έναν φίλο σε δύσκολους καιρούς

**Δανάη Κουλμάση**

*Στο παιδί μου δεν άρεσαν ποτέ τα παραμύθια*
*(...) Τώρα, τα βράδυα, κάθομαι και του μιλώ*
*Λέω το σκύλο σκύλο, το λύκο λύκο, το σκοτάδι σκοτάδι,*
*(...)*
*΄Α, φτάνει πιά! Πρέπει να λέμε την αλήθεια στα παιδιά.*

*Μανώλης Αναγνωστάκης, Ο Στόχος, 1970*[1]

«*30.4.70. Στην Deutschwelle (sic). Αυτή την εκπομπή την γράφω έτσι, για γούστο, και επειδή είμαι κατά της κυβέρνησης γιατί είναι τόσο αυστηρή ... Μα δεν μπορεί κανείς να κάνει τίποτα . Αυτό είναι πολύ κρίμα. Τώρα όμως εγώ κάνω κάτι, δηλαδή είμαι εναντίον της και στο κάτω-κάτω αυτό είναι οπωσδήποτε κάτι*» - Διάνα Κ., οκτώ χρονών. Το παιδί καθησυχάζει την συνείδησή του αποτυπώνοντας στο χαρτί μιαν αυτή καθ΄ εαυτή αντιστασιακή στάση, ένα «εναντίον» απέναντι στους «κακούς» ανθρώπους που «ορίζουν» την τύχη ενός λαού. Στην γλώσσα των μεγάλων πρόκειται για τους σφετεριστές της εξουσίας σε μια μακρινή, «απαγορευμένη» πατρίδα: την Ελλάδα στα χρόνια της στρατιωτικής δικτατορίας 1967-1974.

Η δικτατορία των συνταγματαρχών στην Ελλάδα δεν ήταν παρά καθαρός σφετερισμός της εξουσίας χωρίς κομματική ή λαϊκή βάση. Ελλείψει ιδεολογίας η χούντα ανέδειξε, ως κύριο όπλο της δόλιας προπαγάνδας της, μιαν εκφυλισμένη αρχαιολατρεία με σύνθημα και γνωμικό το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών», που εικονογραφικά και σε γιορτές και πανηγύρια πλαισιωνόταν από την πομπώδη κακογουστιά δικτατορικών καθεστώτων. Η Αρχαιότητα και το Βυζάντιο χρεώθηκαν την ευθύνη, ενώ η «Αντιγόνη» του Σοφοκλέους απαγορεύτηκε ως σχολικό μάθημα και επί σκηνής. Η τραγωδία ήταν για τους κρατούντες υπονομευτική, θα λέγαμε δικαίως. Η ιστορία θυσιάστηκε στην πατριδοκαπηλία. Ο μύθος «εξετελέσθη ... όρθρου βαθέος»[2] όπως το διατυπώνει μια συγγραφέας, υπονοώντας την εμφάνιση των τεθωρακισμένων στην Αθήνα τα ξημερώματα της 21ης Απριλίου 1967. Άσκηση βίας, χαφιεδισμός, φυλακές, βασανιστήρια.

Για όσους αποφάσισαν να αποφύγουν την καταπίεση και

# Erinnerung an einen Freund in schwierigen Zeiten

**Danae Coulmas**

*Meinem Kind gefielen die Märchen nie. ...*
*(…) Jetzt sitzen wir abends zusammen, ich rede mit ihm,*
*Nenne den Hund Hund, den Wolf Wolf, die Finsternis Finsternis,*
*(...)*
*Ah, genug! Wir müssen den Kindern die Wahrheit sagen.*

*Manolis Anagnostakis, Das Ziel (1970)*[1]

„*30.4.70. An die Deutschewelle (sic). Diese Sendung mache ich aus Spaß und weil ich dagegen bin, dass die Regierung eben so streng ist … da kann man eben nichts gegen tuen. Das ist nur traurig. Aber ich tue ja grade was dagegen, nämlich ich bin dagegen, da ist schließlich auch was getan.*“ Diana C., acht Jahre alt. Das Kind beruhigt sein Gewissen, indem es einen Widerstand *an sich* gegen „die bösen Bestimmer“ zum Papier bringt. In der Sprache der Erwachsenen sind es die Usurpatoren der Macht in einer fernen, von nun an „verbotenen“ Heimat: das Griechenland während der Militärdiktatur 1967-1974.

Die Diktatur der Obristen stellte eine reine Usurpation der Macht dar, sie entbehrte jeder Parteien- oder Massenbasis. Mangels einer eigenen Ideologie instrumentalisierte sie eine pervertierte Ahnenverehrung propagandistisch. Leitspruch und Devise war das „Griechenland der christlichen Griechen“, das in bildlichen Darstellungen und offiziellen Festivitäten mit dem üblichen Prunk und Kitsch von Diktaturen versehen wurde. Antike und Byzanz mussten dabei herhalten, während die „Antigone“ des Sophokles in der Schule nicht gelehrt und auf den Bühnen nicht aufgeführt werden durfte; die Tragödie galt zu Recht als subversiv. Die Geschichte des Landes wurde gefälscht, es wurde mit falscher Münze gezahlt. Die Exekution des Mythos fand am frühen Morgen statt, wie es eine Autorin, sich auf den Einzug der Panzer in Athen am 21. April 1967 beziehend, formulierte[2]. Brutale Gewalt, Bespitzelung, Gefängnisse, Folter.

Jenen, die der Unterdrückung und/oder der Gefährdung entgehen wollten, blieb nur die Flucht, ein selbstgewähltes Exil. Für die Regimegegner und ihre Familien, die schon in

τους κινδύνους δεν έμενε παρά η φυγή, η εκούσια εξορία. Για τους αντικαθεστωτικούς και τις οικογένειές τους που ζούσαν ήδη στη Γερμανία, ιδίως αν είχαν επιλέξει και τις δύο χώρες, τη Γερμανία και την Ελλάδα, ως τόπους διαβίωσης, ήταν η απαρχή μιας ζωής γεμάτης αβεβαιότητα - οι δυτικοευρωπαϊκές δικτατορίες της Ισπανίας και της Πορτογαλίας αποτελούσαν δυσοίωνα παραδείγματα. Όσοι όμως από αυτούς έπαιρναν ενεργό μέρος στην αντίσταση, είτε με τον λόγο (μεταξύ άλλων με συνεργασίες με δημοσιολογικά όργανα της γερμανικής κοινής γνώμης και μέσω επαφών με γερμανούς πολιτικούς, συγγραφείς κ.α.), είτε με την ίδρυση αντικαθεστωτικών οργανώσεων ή την συμμετοχή σε αντιστασιακές ομάδες, αντιμετώπιζαν συνειδητά την καταδίωξη από το καθεστώς, που τα πλοκάμια του απλώνονταν ως τη Γερμανία – αφαίρεση της ελληνικής υπηκοότητας μέχρι και απειλές δολοφονίας. Οι συντάκτες, αλλά και οι ελεύθεροι συνεργάτες του Ελληνικού Προγράμματος της Deutsche Welle και της Ελληνικής Εκπομπής του Bayerischer Rundfunk για τους Έλληνες της Γερμανίας, ανήκαν σε αυτή την κατηγορία.

Αντίσταση δεν σήμαινε μόνο μια υπαρξιακή αλλαγή στη ζωή του ατόμου, αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και τις οικογένειες. Σ΄ αυτή την πλευρά της αντίστασης αναφέρεται ο Κάρολος Παπούλιας, όταν τα δίσεκτα χρόνια της χούντας ήταν πια παρελθόν και ο ίδιος είχε εκλεγεί Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, σε γράμμα του προς τον σκηνοθέτη μιας ταινίας ντοκιμαντέρ με θέμα την Deutsche Welle, [3] λέγοντας: «*...και τα παιδιά ζούσαν τότε τις αγωνίες των μεγάλων*».

Θα ζούσαν ποτέ με τις αισθήσεις τους τη χώρα καταγωγής τους; Θα άκουγαν τη μητρική τους γλώσσα να μιλιέται γύρω τους σαν «δική» τους γλώσσα; Θα γνώριζαν τους ανθρώπους της; Το πνεύμα τους; Ο «εκπατρισμός» των παιδιών ήταν ένα βαρύ φορτίο για τους γονείς.
Αλλά έπρεπε να λέμε στα παιδιά την αλήθεια.

Η Deutsche Welle, ο ραδιοφωνικός σταθμός που σε αναρίθμητες γλώσσες και εκπομπές περιβάλλει την υφήλιο, αποφάσισε λίγο μετά την κατάλυση της δημοκρατίας από τους συνταγματάρχες να δώσει πολιτική χροιά στο ήδη υφιστάμενο ελληνικό της πρόγραμμα, που μεταδιδόταν καθημερινά σε βραχέα κύματα στην Ελλάδα και να αναλάβει - για την χώρα αυτή - τον ρόλο αντικαθεστωτικού σταθμού ελευθερίας. Η λειτουργία της ως μέσο πληροφόρησης και επικοινωνίας, δηλαδή η προβολή της επικαιρότητας και του πολιτισμού της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ανά τον κόσμο, ήταν η δεδομένη αποστολή της. Η τοποθέτηση όμως ενάντια σε ένα δυτικοευρωπαϊκό δικτατορικό καθεστώς ήταν κάτι πολύ διαφορετικό.

Το περιεχόμενο της ελληνικής εκπομπής, εκ των πραγμάτων εκρηκτικό, διατυπωνόταν σε μια δυναμική, αδίστακτη

Deutschland lebten, besonders wenn ihr Lebensentwurf beide Länder, Deutschland und Griechenland, als Lebensräume vorsah, begann eine Zeit der Ungewissheit – die anderen europäischen Diktaturen in Spanien und Portugal waren erschreckende Beispiele. Diejenigen unter ihnen aber, die aktiven Widerstand leisteten, sei es durch das Wort (mit Beiträgen in publizistischen Organen der deutschen Öffentlichkeit oder mittels Kontakten zu deutschen Politikern, Autoren u.a.), sei es durch die Bildung von regimekritischen Gruppen oder die Teilnahme an Widerstandsgruppen, stellten sich bewusst der Verfolgung des Regimes - dessen langer Arm bis nach Deutschland reichte -, die zum Entzug der Staatsangehörigkeit und zu Morddrohungen führen konnte. Die Mitarbeiter des griechischen Programms der Deutschen Welle und des griechischen Programms des Bayerischen Rundfunks für die Griechen in Deutschland gehörten zu ihnen.

Widerstand bedeutete nicht nur für den Einzelnen, sondern auch für die Familien eine existenzielle Veränderung. Karolos Papoulias bezog sich später, als das Verhängnis längst vorbei war und er das Amt des Staatspräsidenten bekleidete, in einem Brief an den Regisseur eines Dokumentarfilms über die Deutsche Welle auf diesen Aspekt jener schwierigen Jahre mit folgenden Worten: „*… und die Kinder erlebten damals die Ängste und Sorgen der Erwachsenen mit*“[3]. Würden sie ihr Herkunftsland je sinnlich wahrnehmen? ihre Muttersprache als die „eigene“ um sich sprechen hören? Seine Menschen kennen lernen? Seinen Geist? Der Verzicht der Kinder auf die Heimat wog bei den Erwachsenen schwer.
Aber man musste ihnen die Wahrheit sagen.

Die Deutsche Welle, der Sender, der in zahllosen Sprachen und Sendungen die ganze Welt umspannt, beschloss einige Zeit nach der Machtergreifung der Junta, ihr schon bestehendes griechisches Programm, das täglich über Kurzwelle nach Griechenland gesendet wurde, zu politisieren und damit für dieses Land die Rolle eines Freiheitssenders zu übernehmen. D.h. über ihre Funktion als Informations- und Kommunikationsdienst hinauszuwachsen. Das Bild der Bundesrepublik Deutschland weltweit zu übermitteln, war das eine, gegen ein Unrechtsregime Position einzunehmen etwas anderes. Die an sich brisanten, gegen die Diktatur gerichteten Texte der griechischen Sendung waren zudem in einem Duktus gehalten, der auch vor starken Formulierungen nicht zurückwich. Über ihre versteckten Radioapparate gebeugt, empfingen Millionen ihrer Meinungsfreiheit beraubten Hörer in Griechenland die ersehnten Informationen und vernahmen jedes Wort als Reizwort: Denn wir nannten den Faschismus Faschismus, die Folter Folter. Die Freiheit Freiheit – und so wurde diese Stimme aus Deutschland zur meist gehörten Stimme aus dem Ausland. Sie brachte nicht nur das Wissen über die wirkliche Lage, sie vermittelte den Hörern auch das

γλώσσα. Σκυμμένοι κοντά στα ραδιόφωνα τους, εκατομμύρια ακροατές, άκουγαν κρυφά τις πολυπόθητες ειδήσεις, υποδέχονταν την κάθε λέξη ως λέξη-ερέθισμα. Γιατί λέγαμε τον φασισμό φασισμό, τα βασανιστήρια βασανιστήρια. Την ελευθερία ελευθερία – η φωνή της Γερμανίας απέκτησε έτσι τη μεγαλύτερη ακροαματικότητα σε σύγκριση με τις άλλες εκπομπές του εξωτερικού. Δεν ήταν μόνο η πληροφόρηση των ακροατών για τα δρώμενα στην Ελλάδα. Ήταν και ένα αίσθημα σιγουριάς και αξιοπρέπειας, πως όσο κι αν είχαν στερηθεί τα συνταγματικά τους δικαιώματα, δεν είχαν αποκλειστεί από την ευρωπαϊκή πραγματικότητα. Την Deutsche Welle οι έλληνες ακροατές την επονόμασαν «το BBC από την Κολωνία», ταυτίζοντας τη νέα μορφή της ελληνικής εκπομπής με εκείνη του ραδιοφωνικού σταθμού του Λονδίνου στα χρόνια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου.

Στους χώρους του Προγράμματος μες στην καρδιά της πόλης γράφαμε τα κείμενα που θα εκφωνούσαμε το βράδυ σε ένα μικρό στούντιο, δυο δρόμους παρακάτω σε ζωντανή μετάδοση, ο καθένας μας το δικό του κείμενο. Ήταν η καλύτερη στιγμή της ημέρας, η απευθείας επαφή με τους ακροατές, εξίσου πολύτιμη και για μας. Η εκπομπή ήταν σε ώρες συνταρακτικών γεγονότων σαν μια ηχώ της Ιστορίας που γύριζε στην πηγή της, όπως στην εξέγερση των φοιτητών στο Πολυτεχνείο το 1973: τα μηνύματα ελευθερίας των φοιτητών στην Αθήνα η Deutsche Welle τα αναμετέδιδε σε όλη την Ελλάδα.

Ήμασταν, ως προς το πολιτικό και πολιτισμικό μέλλον μιας ελεύθερης Ελλάδας, μια ανομοιογενής ομάδα, σφιχτά όμως δεμένοι μεταξύ μας μπροστά στον κοινό στόχο. Με τα λόγια του Κάρολου Παπούλια: «*Ζούσαμε μαζί σαν μια οικογένεια, συζητούσαμε, διαπληκτιζόμασταν για το πως θα πολεμήσουμε τη δικτατορία*»[4]. Και μαλώναμε για την σχέση λόγου και πράξης στην αντίσταση.

Εδώ, στα μικρά γραφεία της ελληνικής Σύνταξης, σ΄ αυτόν τον μικρόκοσμο ελευθερίας, οργής, νοσταλγίας και εκείνου του «εναντίον» που καθόριζε την καθημερινότητα και την συνείδησή μας, τον γνώρισα.

Ήταν ένας από τους ελεύθερους συνεργάτες της Εκπομπής. Ερχόταν κατά διαστήματα να μας επισκεφτεί, να μας φέρει το σχόλιό του και να ξεφυλλίσει τον τύπο, κατά προτίμηση τον φιλοκαθεστωτικό, τις αθηναϊκές εφημερίδες που έσταζαν φαρμάκι για τους αντιφρονούντες. Π.χ. τον «Ελεύθερο Κόσμο», φερέφωνο της χούντας. Οφείλουμε να τον μελετάμε, έτσι δεν είναι; Τον τύπο του εχθρού, μας έλεγε σοβαρολογώντας ... ειρωνικά. Έτσι περίπου και εκείνη την καλοκαιριάτικη μέρα, δύο χρόνια μετά το πραξικόπημα. Στο φύλλο της 8ης Ιουνίου του 1969, η «Νέα Πολιτεία» κυκλοφόρησε με ένα πρωτοσέλιδο και ολοσέλιδο άρθρο

sichere Gefühl, im europäischen Umfeld nicht isoliert zu sein, und gab ihnen damit ihre Würde zurück. Jetzt nannte man die Deutsche Welle „die BBC aus Köln", ihre Funktion und Bedeutung mit jener des Londoner Freiheitssenders zu Zeiten des Zweiten Weltkriegs gleichsetzend.

In unseren Redaktionsräumen im Herzen der Stadt arbeiteten wir an den Texten, die wir zwei Straßen weiter, in einem kleinem Sendestudio jeder seinen eigenen Text, live ins Mikrofon sprachen. Dieser auch für uns so wichtige, unmittelbare Kontakt mit den Hörern war der Höhepunkt des Tages. Die Sendung funktionierte bei dramatischen Ereignissen, wie z.B. dem Aufstand der Studenten im Athener Polytechnikum 1973, wie ein Echo der Geschichte, das zu seinem Ursprung zurückkehrte, indem sie die Aufrufe der Athener Studenten zur Freiheit in ganz Griechenland verbreitete. Wir waren in Bezug auf die Parteienlandschaft des zukünftigen freien Griechenlands keine homogene Gruppe, aber durch das gemeinsame Ziel zusammengeschweißt. Mit den Worten von Karolos Papoulias: „*Wir lebten wie eine Familie, diskutierten, stritten, wie die Diktatur zu bekämpfen sei*"[4]. Wir stritten über das Wort und die Praxis im Widerstand.

Hier, in den kleinen Büros der griechischen Redaktion, in dieser Welt, in der Freiheit, Zorn, Sehnsucht und jenes „Dagegen" Alltag und Bewusstsein bestimmten, lernte ich ihn kennen.

Er gehörte zu den freien Mitarbeitern der Sendung. Von Zeit zu Zeit besuchte er uns, um uns einen Kommentar zu bringen und die Presse durchzublättern, vorzugsweise die regimetreuen, für Andersdenkende Gift sprühenden Athener Zeitungen. Z.B. den „Eleftheros Kosmos" [Freie Welt], das Sprachrohr der Obristen. Man müsse die Presse des Feindes studieren, nicht wahr, meinte er, mit ernster Miene, in die sich eine Spur freudige Ironie mischte. So auch an jenem Sommertag, zwei Jahre nach Etablierung des Obristenregimes. Die „Nea Politeia" [Neuer Staat] war am 8.6.1969 mit einem Aufmacher herausgekommen, dessen Titel sich in dicken, überdimensionalen, lateinischen (!) Lettern auf der ganzen Titelseite ausbreitete: DEUTSCHE WELLE. Der Untertitel aber, klein gedruckt und in Parenthese, hatte es in sich: „Die Nagetiere des Rundfunksenders von Köln". Das waren *wir*. *Die Mitarbeiter des Griechischen Programms*. Das war ein schwerwiegender Affront. Er zielte auf die Sendung, auf den Sender und *in extenso* auf die politischen Instanzen des Staates, der uns als eine demokratische Pflicht in finsteren Zeiten dieses Mikrofon in die Hand gedrückt hatte. Die Sache war ernst, da die Bundesrepublik Deutschland mit Griechenland diplomatische Beziehungen unterhielt. Das griechische Regime pflegte massiven Druck auf die deutsche Regierung auszuüben, die ihrerseits die Leitung des Senders zur Mäßigung anhielt.

Κολωνία, Πρωτομαγιά 1965 // Köln, 1. Mai Demonstration, 1965. Foto privat

υπό τον πηχυαίο τίτλο σε χοντρά, λατινικά (!) στοιχεία: DEUTSCHE WELLE. Ο υπότιτλος-φωτιά, με μικρά γράμματα και σε επεξηγηματική παρένθεση: «Ή τα τρωκτικά του ραδιοφωνικού σταθμού Κολωνίας». Τα τρωκτικά ήμασταν *εμείς*. Οι *συνεργάτες του Ελληνικού Προγράμματος* της Deutsche Welle.

Η ύβρις ήταν βαριά. Είχε για στόχο την εκπομπή, τον σταθμό και κατ΄ επέκταση την πολιτική ηγεσία του κράτους που σε σκοτεινούς καιρούς θεώρησε δημοκρατικό του καθήκον να μας εμπιστευτεί το ανεκτίμητο αυτό μικρόφωνο. Το θέμα ήταν σοβαρό: η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας διατηρούσε διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα. Το καθεστώς ασκούσε μεγάλη πίεση στις αρμόδιες γερμανικές αρχές, που με τη σειρά τους καλούσαν τη διεύθυνση του σταθμού να φροντίσει για την πρέπουσα μετριοπάθεια της εκπομπής.

Όμως ο Κάρολος έβαλε τα γέλια: «*Κοίτα να δεις, τι βρήκαν να πουν, οι αλήτες!*» - ή εκφράστηκε πιο δραστικά; δεν αποκλείεται. Ήταν πάντως σαν να συνέχαιρε τους άθλιους προπαγανδιστές για τον μεγάλο τους ζήλο και την ευρηματικότητά τους. Γιατί η απεχθής εικόνα ήταν απαράδεκτη - αρουραίοι που τριγυρίζουν ανενόχλητα στα ρυπαρά αποχετευτικά κανάλια της Κολωνίας ροκανίζοντας ό,τι βρουν -, όχι όμως και τόσο αταίριαστη. Γιατί κι εμείς δεν κάναμε στις εκπομπές μας τίποτε άλλο από το να ροκανίζουμε στα αιθέρια κανάλια των βραχέων τα θεμέλια της χούντας. Κάθε βράδυ στις 21. 40΄ ώρα Ελλάδας, αμέσως μετά το σήμα του σταθμού και την ανακοίνωση ότι σ΄ αυτή τη συχνότητα θα ακουστεί «... η φωνή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.» «Η φωνή της αντίστασης» όπως την έλεγαν στην Ελλάδα.

Aber Karolos brach in Lachen aus. „*Nun sieh mal an, worauf diese Schurken gekommen sind*!“ - oder drückte er sich gravierender aus? Vielleicht. Als gratuliere er den Propagandisten der Zeitung für ihren Eifer und ihre Erfindungsgabe. Denn das abstoßende Bild – widerliche, unaufhörlich in den schmutzigen Abwasserkanälen von Köln nagende Ratten – war inakzeptabel. Wenn auch nicht völlig abwegig. Denn wir taten doch nichts anderes, als in den „radiophonischen“ Kanälen über den Äther unaufhörlich an den Fundamenten der Junta zu nagen. Allabendlich, um 21h40 griechischer Zeit, gleich nach dem Rundfunksignal und der Ankündigung des Senders, auf dieser Frequenz höre man „Die Stimme der Bundesrepublik Deutschland“. In Griechenland wurde sie bald „Die Stimme des Widerstandes“ genannt.

Karolos Papoulias besaß ein, man könnte fast sagen, angeborenes Ethos des Widerstandes gegen das Unrecht. Ein moralisches und politisches Ehrgefühl oder ganz schlicht die Haltung eines freien Bürgers, im Sinne eines *zóon politikón* (das Wort ist an dieser Stelle keineswegs aus der politischen Laufbahn des Freundes, sondern aus dem Begriff der *Polis* bzw. der aristotelischen Definition des Menschen hergeleitet), d.h. eines auf Gemeinschaft angelegten, vernunftbegabten (*lógon échon*) Wesens. So zu sein war für ihn etwas Natürliches, etwas Einfaches, Leichtes, das menschliche Nähe erzeugte und Vertrauen erweckte. Er stand da „*aufrecht und heiter*“ - so Katerina Sakellaropoulou, Staatspräsidentin der Hellenischen Republik, in ihrer Trauerrede am 29. 12. 2021. Doch mag die Episode mit den „Nagetieren“ für seine Art, über den Dingen zu stehen, bezeichnend sein, nichts desto weniger war er oft tief betroffen, wenn uns aus Griechenland eine weitere

Τον Κάρολο Παπούλια τον χαρακτήριζε μια πηγαία έφεση δικαίου, ένα ηθικό και πολιτικό φιλότιμο. Ή απλά μια στάση ελεύθερου πολίτη υπό την έννοια του *ζώον πολιτικόν λόγον έχον* (η λέξη *πολιτικόν* δεν προκύπτει εδώ από την πολιτική σταδιοδρομία του, παρά από την έννοια «πόλις») σύμφωνα με τον αριστοτελικό προσδιορισμό του ανθρώπου, ως πλάσματος κοινωνικού και έμπνευου. Στον Κάρολο, η οντότητα αυτή ήταν, θα λέγαμε, σχεδόν έμφυτη και δημιουργούσε μιαν ανθρώπινη οικειότητα και εμπιστοσύνη απέναντι του. «*Ευθυτενής και εύχαρις*» ακολουθούσε την πορεία του, όπως το διατύπωσε η Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κατερίνα Σακελλαροπούλου στον επικήδειο λόγο της στις 29.12.2021. Μπορεί το επεισόδιο με τα «τρωκτικά» να είναι χαρακτηριστικό για τον τρόπο του, να είναι υπεράνω των καταστάσεων, αλλά ήταν βαθιά ευάλωτος, κυρίως όταν κατέφθαναν από την Ελλάδα ειδήσεις για βιαιότητες και δολοφονίες. Ή για τις μηχανορραφίες του καθεστώτος εις βάρος των συμφερόντων της χώρας και επιβλαβείς για την ειρήνη στην περιοχή – που στο τέλος οδήγησαν στην τουρκική εισβολή στην Κύπρο.

Για τον Κάρολο η «Πόλις» ήταν παντού. Εκεί που υπήρχε ένα πολιτειακό και κυβερνητικό σύστημα, στο οποίο κάθε θεμιτή αντιπολιτευτική κριτική μπορούσε να οδηγήσει στη βελτίωση του. Αυτή ήταν η πραγματικότητά μας στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Ζούσαμε σε ένα κράτος εδραιωμένο, σε μια πολιτικά και κοινωνικά σταθερή δημοκρατία, ενώ το 1968, όπως και σε άλλες χώρες της Ευρώπης και στις ΗΠΑ, ξεσπάει το φοιτητικό κίνημα του ΄68, μια πολιτισμική επανάσταση, απαρχή σημαντικών μεταρρυθμίσεων σε πολλούς τομείς της κοινωνίας. Προβλέποντας αυτό ακριβώς, ο Κάρολος συνέπραξε με το κίνημα. Επί πλέον ήταν πεπεισμένος πως το κίνημα του ΄68 αναπτέρωνε σημαντικά τον αγώνα κατά της χούντας. Ο κόσμος της αλληλεγγύης ήταν και δικός του κόσμος. Όσο για την αλληλεγγύη του γερμανικού πληθυσμού με τις ελληνικές δημοκρατικές δυνάμεις, αυτή υπήρξε ευρύτατη και προερχόταν από όλα τα κοινωνικά στρώματα, από τις φοιτητικές οργανώσεις και τα συνδικάτα, τα κόμματα – ιδιαίτερα το Σοσιαλδημοκρατικό–, τα εκκλησιαστικά δόγματα, τους κυβερνητικούς κύκλους και το μεγαλύτερο μέρος των μέσων ενημέρωσης . Οι ελληνογερμανικές σχέσεις διέπονταν, ουσιαστικά για πρώτη φορά μετά τα τραύματα του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, από ένα αίσθημα αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Αν και δεν μπορεί κανείς να πει, όπως έγραφε κάποτε ο Σολωμός, «το χάσμα π΄ άνοιξε ο σεισμός / ευθύς εγέμισ΄ άνθη»[5], δεδομένου ότι οι αναμενόμενες από τον πληθυσμό «επανορθώσεις» και οικονομικές αποζημιώσεις, που οι ελληνικές κυβερνήσεις ανεξάρτητα από την κομματική τους βάση δεν έπαψαν επί δεκαετίες να απαιτούν, δεν βρήκαν ποτέ ευήκοα ώτα.

Nachricht über Misshandlungen oder Mord erreichte. Oder über die die Interessen des Landes und den geopolitischen Frieden in der Region schädigenden Machenschaften des Regimes, die zur türkischen Invasion auf Zypern führten.

Für Karolos war die „Polis“ überall. Dort, wo ein Regierungssystem etabliert war, das sich auch und gerade durch oppositionelle Kritik weiterentwickeln ließ. Das war unsere Wirklichkeit in der Bundesrepublik Deutschland. Wir lebten in einem Staat mit einer politisch und sozial stabilisierten Demokratie, in der wie auch in anderen Ländern Europas und in den USA 1968 die Studentenbewegung entstand. Eine Kulturrevolution, die die Gesellschaft entschieden und dauerhaft veränderte. In Voraussicht *darauf* hat Karolos sich in ihr engagiert. Hinzu kam seine Überzeugung, dass die 68er Bewegung der Widerstandsbewegung gegen die Junta großen Auftrieb gab. Das war auch seine Welt, die der Solidarität. Auch jener Solidarität, die die griechischen demokratischen Kräfte durch die deutsche Bevölkerung erfuhren. Sie war groß und ging durch alle Schichten, von den Studentenorganisationen und Gewerkschaften, den Parteien - besonders der SPD - und den Kirchen bis in Regierungskreise und weitgehend die Medien.
Eine Zeit des Vertrauens war angebrochen, eigentlich zum ersten Mal nach den Traumata des Zweiten Weltkrieges. Auch wenn die Kluft, welche das Beben geöffnet hatte, sich nicht sogleich mit Blüten füllte, wie der Dichter Dionysios Solomos in vergangenen Zeiten schrieb.[5] Denn die von der Bevölkerung erwarteten und von den griechischen Regierungen jeder Couleur seit Jahrzehnten erhobenen Forderungen nach „Wiedergutmachung“ und Reparationszahlungen sind auch damals stets zurückgewiesen worden.

Karolos Papoulias hatte den Krieg erlebt. Er ist 1929 in Ioannina geboren, einer an einem See im Herzen von Epirus, einer wenig bekannten Region im Nordwesten Griechenlands gelegenen, von bis zu 2.500m hohen Bergen, Tannenwäldern und Flüssen umgebenen Stadt. Er ist elf Jahre alt, als die griechische Armee 1940 die italienischen Invasoren im Pindosgebirge und an der Albanischen Front zurückschlägt. 1941 wird Griechenland von den Achsenmächten besetzt, es folgt eine der härtesten Besatzungen[6] in Europa (April 1941 – Oktober 1944). Sie ist durch Massaker der Wehrmacht an der Zivilbevölkerung, die Zerstörung von Dutzenden von Dörfern und die Vernichtung der großen jüdischen Gemeinde in Thessaloniki und in anderen Städten gekennzeichnet. Inzwischen hatte sich der bewaffnete Widerstand gegen die Besatzer im ganzen Land formiert, der 1943 gerade im Epirus besonders aktiv war. Karolos bietet den Partisanen seine Dienste an. Er ist ein junger Gymnasiast von vierzehn Jahren, fast noch ein Kind, als er diesen ersten bemerkenswerten Schritt auf seinem Lebensweg tut. Während des Krieges war es auch nicht unüblich, dass Jugendliche - als solche weniger

Ο Κάρολος Παπούλιας έζησε ο ίδιος τον πόλεμο. Γεννημένος στα Ιωάννινα, την παραλίμνιο πόλη καταμεσής στην Ήπειρο, μια, στους ξένους, λιγότερο γνωστή περιοχή της χώρας με ψηλά βουνά, έλατα και ποτάμια. Όταν το 1940 ο ελληνικός στρατός αντικρούει τους ιταλούς εισβολείς στην Πίνδο και στο αλβανικό μέτωπο, είναι 11 χρονών. Το 1941, οι δυνάμεις του Άξονα εισβάλλουν στην Ελλάδα, η κατοχή (Απρίλιος 1941 - Οκτώβριος 1944)[6], είναι από τις πιο απάνθρωπες στην Ευρώπη. Σφαγιασμοί άοπλου πληθυσμού, χωριά παρανάλωμα του πυρός, εξολόθρευση της μεγάλης εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη και αλλού. Η ένοπλη αντίσταση των Ελλήνων έχει στο μεταξύ φουντώσει. Το 1943 ο Κάρολος προσχωρεί στο Αντάρτικο. Είναι μαθητής γυμνασίου 14 χρονών, παιδί σχεδόν ακόμα, όταν κάνει αυτό το πρώτο δυναμικό βήμα της ζωής του. Την περίοδο του πολέμου δεν ήταν και τόσο ασυνήθιστο τα νέα παιδιά – ως λιγότερο ύποπτα από τους ενήλικους – να συμμετέχουν σε δραστηριότητες, ανάλογες με την ηλικία τους.

Ο Κάρολος σπούδασε στην Αθήνα νομικά και συνέχισε στην Κολωνία τις σπουδές του. Εδώ ζούσε με την οικογένεια του, την γυναίκα του Μαρία Πάνου και τις τρεις κόρες τους. Το παιδί της αντίστασης ενάντια στους Ναζιστές βρήκε, όταν ως αντιστασιακός έγινε στην Γερμανία καταδιώχθηκε από την χούντα ως αντιστασιακός την πλήρη προστασία των Γερμανών. Το ότι επέλεξε προηγουμένως να πατήσει γερμανικό έδαφος οφείλεται στη λογική και την οξύνοια του. Δεν έκανε ποτέ το λάθος να ταυτίσει τους Γερμανούς με τους Ναζιστές.

Στις ατέρμονες συζητήσεις μας στους χώρους της Σύνταξης και σε ιδιωτικές συναντήσεις απέδιδε πάντα μεγάλη σημασία στις σχέσεις της Γερμανίας με την Ελλάδα. Τότε ήδη είχε τον στόχο, στον οποίο έμεινε πιστός ως βουλευτής, υπουργός, Πρόεδρος Δημοκρατίας. Ο ίδιος αναφέρεται αργότερα στις «*προσπάθειες (...) που κατέβαλα στην πολιτική μου σταδιοδρομία ως προς τις ελληνογερμανικές σχέσεις*»[7].

Τα δίσεκτα χρόνια πέρασαν. Η αντιποίηση αρχής των συνταγματαρχών ήταν «μικρής» διάρκειας. Μερικοί από μας επέτρεψαν στην Ελλάδα, άλλοι έμειναν στη Γερμανία. Για άλλους πάλι οι δύο χώρες ήταν δύο πατρίδες, έτσι για τον Κάρολο Παπούλια και την οικογένειά του. Σε μεγάλη ηλικία συνοψίζει: «*Ήρθα στην Κολωνία στην αρχή της δεκαετίας του ΄60 για να φέρω εις πέρας τις νομικές μου σπουδές με διδακτορικό δίπλωμα. Ήρθα σε μια πόλη με έντονα ακόμα τα σημάδια του παγκόσμιου πολέμου. ΄Ηρθα στη Γερμανία ως φοιτητής και επέστρεψα στην Ελλάδα αφήνοντας ένα κομμάτι του εαυτού μου εδώ. Οι κόρες μου μεγάλωσαν και ρίζωσαν εδώ, οι εγγονές μου ζουν εδώ, όπως πολλά παιδιά της λεγόμενης τρίτης γενιάς, με την αγάπη και για τις δύο τους πατρίδες στην καρδιά τους*»[8]. Οι σχέσεις όμως των δύο χωρών δοκιμάστηκαν και πάλι τα χρόνια της παγκόσμιας

Berlin, September 2014

verdächtigt – durch ihrem Alter angemessene Aktionen Hilfe leisteten.

Karolos wurde später Jurist, nach den Jahren an der Athener Universität beendete er sein Studium in Köln. Hier lebte er mit seiner Familie, seiner Frau Maria Panou, und seinen drei Töchtern. Der damalige Junge im Widerstand gegen die Nationalsozialisten erfuhr jetzt, als er Widerstand gegen die Junta leistete und zu ihrer Zielscheibe wurde, ernsthaften Schutz von den Deutschen. Dass ihm dieser Aufenthalt auf deutschen Boden möglich wurde, verdankt er seiner eigenen Urteilskraft. Er hat nie den Fehler begangen, die Deutschen mit den „Nazis" gleichzusetzen. Bei den nicht enden wollenden Gesprächen, die wir in der Redaktion oder bei privaten Treffen führten, machte er immer deutlich, was ihm die politischen und kulturellen Beziehungen Deutschlands zu seinem Land wert waren. Schon damals setzte er sich für das ein, was er in seinem späteren Leben als Abgeordneter, Minister und Staatspräsident konsequent verfolgen sollte. Er selbst spricht von „*all meinen Bemühungen (…), die ich im Laufe meines politischen Werdegangs für die deutsch-griechischen Beziehungen unternommen habe*"[7].

Die schwierigen Jahre waren vorbei. Die Amtsanmaßung der Obristen war von „kurzer" Dauer. Einige von uns kehrten nach Griechenland zurück, andere blieben in Deutschland. Für viele waren beide Länder die Heimat. Auch für Karolos Papoulias und seine Familie. Im hohen Alter spricht er davon: „*Anfang der 60er Jahre kam ich nach Köln, um meine rechtswissenschaftlichen Studien mit der Promotion abzuschließen. Ich kam in eine Stadt, die noch deutlich von den Folgen des Weltkrieges gezeichnet war. Ich kam als Student, kehrte nach Griechenland zurück, und ließ einen Teil von mir hier. Meine Töchter sind hier aufgewachsen und haben Wurzeln geschlagen, meine Enkelinnen leben, wie viele andere Kinder der sogenannten dritten Generation, mit der Liebe für beide Heimatländer in ihrem Herzen.*" Doch die Beziehungen zwischen beiden Ländern erreichten erneut einen Tiefstand, als in den 2010er Jahren die Wirtschaftskrise die Welt erschütterte. In Deutschland und in Griechenland führten

οικονομικής κρίσης, τη δεκαετία του 2010, που οδήγησαν στη Γερμανία και στην Ελλάδα στην αναβίωση παλαιών αλλά ανυποχώρητων προκαταλήψεων και σε μιαν απαράδεκτη επιθετικότητα στα μέσα ενημέρωσης, ακόμα και σε επίσημο πολιτικό επίπεδο. Μια «σκληρή δοκιμασία».

Στην ίδια χρονική περίοδο εντούτοις συμβαίνει κάτι το απρόσμενο. Μετά από τέσσερις δεκαετίες από τον πόλεμο και την κατοχή, ένας γερμανός Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ζητά επίσημα, εν ονόματι του γερμανικού λαού, από τους Έλληνες συγγνώμη. Ο Joachim Gauck. Η συνάντηση του με τον Κάρολο Παπούλια στις 4 Μαρτίου του 2014 απαθανατίζεται σε δύο κείμενα – ντοκουμέντα που διέπονται από το ίδιο πνεύμα και μας επιτρέπουν την ανασκόπηση ενός ιστορικού γεγονότος για τις δύο χώρες.

Στον Κάρολο Παπούλια, πρώην Πρόεδρο της Δημοκρατίας, απονέμεται στο Βερολίνο την 1η Νοεμβρίου του 2019 το τιμητικό δαχτυλίδι της Ένωσης Γερμανο-Ελληνικών Εταιρειών. Τον εγκωμιαστικό λόγο απευθύνει προς τον έλληνα ομόλογό του ο τότε Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας Joachim Gauck. Ο ενενηντάχρονος Κάρολος Παπούλιας δεν είναι παρών. Η κόρη του Άννα διαβάζει τον ευχαριστήριο λόγο του πατέρα της, ο οποίος μεταξύ άλλων. εκφράζει την ακράδαντη πίστη του ότι *«για να υπάρξει πρόοδος απαραίτητη είναι βαθιά γνώση της ιστορίας»* τονίζοντας «... πως μ΄ αυτό δεν εννοώ μόνον από την πλευρά των θυμάτων». Μιλάει για ενοχή και για την αντιμετώπισή της, για την κοινή ευρωπαϊκή προοπτική. Στο τέλος αναφέρεται στον Joachim Gauck:

*«Ως δεκατετράχρονος πήρα μέρος στην αντίσταση κατά των δυνάμεων της γερμανικής κατοχής της χώρας μου. Ως πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας στάθηκα δίπλα στον συνάδελφό μου στο προεδρικό αξίωμα Joachim Gauck στο μαρτυρικό χωριά της Ηπείρου Λυγγιάδες, όταν εκείνος ζήτησε εν ονόματι του γερμανικού λαού συγγνώμη για τα εγκλήματα του Εθνικοσοσιαλισμού των γερμανών και για τα δεινά που υπέφερε ο ελληνικός λαός»*.

Μια συμβολική πράξη είναι στην ουσία πολιτική; Σίγουρα ναι. Εφόσον φέρνει στην επιφάνεια μιαν έννοια που αν δεν βασίζεται στην πραγματικότητα ή σε μιαν αναγκαιότητα θα ήταν άνευ αντικειμένου. Και στην περίπτωσή μας αναιρεί την αντίθεση πολιτικής και ήθους. Η αναγνώριση και παραδοχή μιας ενοχής αποτελεί προϋπόθεση της συμφιλίωσης. Και ο Joachim Gauck περιήλθε «τόπους, όπου οι Γερμανοί επετέλεσαν φρικιαστικά εγκλήματα» - αυτή είναι η διατύπωση του. Καταθέτει στέφανο στο ηπειρωτικό χωριό Λυγγιάδες. Ο Κάρολος Παπούλιας τον συνόδεψε, στάθηκε δίπλα του, «ήρθε μαζί μου και μου έτεινε το χέρι».

alte, zähe Vorurteile zu unannehmbaren Aggressionen in den Medien und auf offiziösem Niveau, wie auch zu Unannehmlichkeiten auf offizieller Ebene. Es war eine „harte Probe".

Gerade in dieser Zeit kam es zu einem, für beide Länder, historischem Augenblick: erst vier Jahrzehnte nach dem Krieg und der Besatzung bat ein deutscher Staatpräsident die Griechen um Vergebung. Joachim Gauck. Seine Begegnung am 4.3.2014 mit Karolos Papoulias lebt in ihrer beider Erinnerung einige Jahre später in zwei Texten wieder auf, die im gleichen Geist verfasst, als Dokumente der Versöhnung einen Rückblick erlauben.

Am 1.11.2019 wird Karolos Papoulias, Staatspräsident a.D., in Berlin der Ehrenring des Verbandes der Deutsch-Griechischen Gesellschaften verliehen. Die Laudatio hält der Bundespräsident a.D. Joachim Gauck. Karolos Papoulias, nunmehr neunzigjährig, ist in Athen geblieben. Seine jüngste Tochter Anna trägt seine Dankesrede vor. Er spricht u.a. von seiner festen Überzeugung, dass *„eine tiefe Kenntnis der Geschichte notwendig ist, um zum Fortschritt zu gelangen."* Und er betont: *„…ich spreche dabei nicht nur aus der Sicht der Opfer."* Er redet von Schuld und deren Aufarbeitung, von der gemeinsamen europäischen Perspektive und bezieht sich am Ende auf seinen Amtskollegen Joachim Gauck:

*„Als 14jähriger Jugendlicher nahm ich am Widerstand gegen die deutsche Besatzungsherrschaft in meinem Land teil. Als Präsident der Hellenischen Republik stand ich neben meinem deutschen Amtskollegen Joachim Gauck im epirotischen Märtyrerdorf Lingiades, als er im Namen des deutschen Volkes für die durch den Nationalsozialismus begangenen Verbrechen und das erlittene Leid beim griechischen Volk um Vergebung bat"*.

Ist ein symbolischer Akt ein Politikum? Mit Sicherheit, da er einen Begriff in die Welt setzt, dessen Sinn ohne eine reelle Grundlage oder Notwendigkeit obsolet wäre. Und der in dem vorliegenden Fall die übliche Antithese von Politik und Moral aufhebt. Die Bekenntnis einer Schuld *ist* die Voraussetzung einer Versöhnung. Und Joachim Gauck fuhr an Orte, „an denen Deutsche abscheuliche Verbrechen begangen haben", so in seiner Laudatio[8]. Er legte den Ehrenkranz vor dem Mahnmal der Opfer im kleinen epirotischen Ort Lingiades nieder. Karolos Papoulias begleitete ihn, stand neben ihm. „Er ist mit mir gegangen und hat mir die Hand gereicht."

Berlin 2019 - Joachim Gauck ruft uns zu: „Achtet und sucht die Wahrheit. Sie ist eine Schwester der Versöhnung". Ich denke an Karolos und seine Worte, die Geschichte, unsere Kinder, die sie miterlebten.

Βερολίνο 2019 – Ο Joachim Gauck μας παροτρύνει: «Να σέβεστε και να αναζητάτε πάντα την αλήθεια. Είναι αδερφή της συμφιλίωσης».

Σκέπτομαι τον Κάρολο και τα λόγια του, την Ιστορία, σκέφτομαι τα παιδιά που την έζησαν μαζί μας.

Αθήνα 2010 - τέσσερις δεκαετίες σχεδόν από την πτώση της δικτατορίας, ο Κάρολος Παπούλιας απαντά στην ερώτηση αν το παρόν στη χώρα του ανταποκρίνεται σ΄ αυτό που είχαμε φανταστεί και ελπίσει: «Τότε υπήρχε μια δικτατορία και αγωνιζόσουνα εναντίον της δικτατορίας ... υπάρχει διαφορά από μια δημοκρατία που υπάρχει τώρα ... που κάνεις κριτική στις ελλείψεις της, αλλά επιμένεις να σκέπτεσαι ότι πρέπει να βελτιώσεις τη δημοκρατία. Κι όχι να ανατρέψεις μια δικτατορία. Αυτή είναι η ποιοτική διαφορά των αγώνων σήμερα»[9]. Ο Κάρολος Παπούλιας παρέμεινε ως το τέλος της ζωής του αγωνιστής.

Γιατί η δημοκρατία είναι μόνο ευνοϊκή προϋπόθεση της ελευθερίας.

Willy-Brand-Haus, Berlin 2000 © Foto Dimitrios Kalantzis

Athen 2010 - fast vier Jahrzehnte nach dem Fall der Diktatur, gefragt, ob die Gegenwart in seinem Land dem entspricht, was wir uns damals vorgestellt und erhofft hatten, antwortete Karolos Papoulias: „*Damals gab es eine Diktatur und man kämpfte gegen eine Diktatur … Es gibt einen Unterschied zu heute, wo es eine Demokratie gibt, deren Schwächen man kritisiert, aber beharrlich überlegt, wie man die Demokratie verbessern kann. Man hat keine Diktatur zu stürzen. Das ist der qualitative Unterschied im Kämpfen heute.*“[9] Karolos Papoulias ist bis zu seinem Lebensende ein Kämpfer geblieben.

Denn die Demokratie ist nur eine gute Voraussetzung der Freiheit.

1. Μανώλης Αναγνωστάκης, *Ο Στόχος, 2 Στο παιδί μου. Στην ανθολογία αντικαθεστωτικών κειμένων Δεκαοχτώ Κείμενα*. Αθήνα, Κέδρος 1970. Σ. 122.
2. Ηρώ Λάμπρου, *Όρθρος Μηδέν*. Στην ανθολογία αντικαθεστωτικών κειμένων *Νέα Κείμενα* 2 (141-167), Αθήνα, Κέδρος 1971. Σ. 151.
3. Τίμων Κουλμάσης, *Λόγος και Αντίσταση*, 2010.
4. Συνέντευξη στην ως άνω ταινία.
5. Διονύσιος Σολωμός, *Εις το θάνατο Κυρίας Αγγλίδας*, 1850, Άπαντα 1, Athen, Ίκαρος, 2012.
6. Chryssoula Kambas, *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg. Griechische und deutsche Erinnerungskultur*. In der Reihe: *Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur*, Bd. 1. , Böhlau, Köln, Wien, Weimar, 2015. Zus. mit M. Mitsou. (Χρυσούλα Καμπά, Η Κατοχή της Ελλάδας στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, Böhlau, Κολωνία, Βιέννη, Βαϊμάρη, 2015. Συνεργασία Μαριλίζα Μητσού).
7. Αυτή και η επόμενη παραπομπή: στον ευχαριστήριο λόγο του πρώην Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας Κάρολου Παπούλια κατά την απονομή του τιμητικού δαχτυλιδιού της Ένωσης Γερμανο-Ελληνικών Εταιριών., 1.11.2019.
8. Αυτή και η επόμενη παραπομπή: στον εγκωμιαστικό λόγο του πρώην Προέδρου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, 1.11.2019.
9. βλ. υπ. 3.

1. Manolis Anagnostakis, *Das Ziel, An mein Kind*. Übers.: Danae Coulmas und Georg Walther Heyer. In: *Die Exekution des Mythos fand am frühen Morgen statt. Neue Texte aus Griechenland*. Hg.: Danae Coulmas. S. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt, 1973. S. 91-92. 2. Auflage: Romiosini, Köln, 1984. 3. Auflage: *Die Exekution des Mythos. Eine Anthologie mit Texten des Widerstands aus der Zeit der Griechischen Militärdiktatur 1967-1974*, Freie Universität Berlin, Centrum Modernes Griechenland, Berlin, 2017.
2. Iro Lambrou, ebda. Übers.: Danae Coulmas und Nonna Nielsen-Stokkeby. S. 122-129.
3. Timon Koulmasis, *Wort und Widerstand*, 2010.
4. Interview im genannten Film.
5. Dionysios Solomós, *Vom Beben geöffnet, füllte / die Kluft sich sogleich mit Blüten. Aus: Zum Tode einer Englischen Dame,* 1850 (Εις το θάνατο Κυρίας Αγγλίδας, 1850, Άπαντα 1, Athen, Ίκαρος, 2012).
6. Chryssoula Kambas, *Die Okkupation Griechenlands im Zweiten Weltkrieg. Griechische und deutsche Erinnerungskultur*. In der Reihe: *Griechenland in Europa. Kultur – Geschichte – Literatur*, Bd. 1., Böhlau, Köln, Wien, Weimar, 2015. Zus. mit M. Mitsou.
7. Dieses und das nächste Zitat: aus der Dankesrede des griechischen Staatpräsidenten a.D. Karolos Papoulias anlässlich der Verleihung des Ehrenringes des Verbandes der Deutsch-Griechischen Gesellschaft, am 1.11.2019.
8. Dieses und das nächste Zitat: aus der Laudatio des Bundespräsidenten a.D. Joachim Gauck, 1.11.2019.
9. s. Anm. 3

# Ο πρώην ομοσπονδιακός πρόεδρος Joachim Gauck για τον Κάρολο Παπούλια

Βερολίνο, Μάιος 2022

Ο Κάρολος Παπούλιας ήταν ένας ιδιαίτερος πολιτικός άνδρας, του οποίου το έργο δεκαετιών αναγνωρίστηκε πολύ πέρα από τα σύνορα της πατρίδας του - και ήταν πάντα συνδεδεμένο με έναν ιδιαίτερο τρόπο με τη Γερμανία, τόσο στις κακές όσο και στις καλές εποχές.

Η είδηση του θανάτου του στις 26 Δεκεμβρίου 2021 με λύπησε πολύ και για έναν ακόμη λόγο: ως άτομο, ως πολιτικός και ως Πρόεδρος της Δημοκρατίας –παρόλο που προερχόταν από την αντίσταση κατά της γερμανικής κατοχής της Ελλάδας– ο Κάρολος Παπούλιας προσέγγισε με αμέτρητους τρόπους τη Γερμανία. Για μένα, ως Γερμανό που γεννήθηκα κατά τη διάρκεια του πολέμου, δεν ήταν υπόθεση ρουτίνας όταν το 2019, στα πλαίσια της απονομής του Δαχτυλιδιού της Τιμής της ένωσης των ελληνογερμανικών σωματείων, τίμησα και εξέφρασα την ευγνωμοσύνη μου σε έναν Έλληνα που αγωνίστηκε στα νιάτα του ενάντια στη γερμανική κατοχή και τον εθνικοσοσιαλισμό.

Η ζωή του Κάρολου Παπούλια αντανακλά τις διαφορετικές φάσεις, τις ρήξεις, τις αντιφάσεις των σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, αλλά και τις θετικές, εμπνευσμένες φάσεις και εκείνες που δίνουν αφορμή για ελπίδα. Κάποιοι από τους σταθμούς που περιέχονται στη βιογραφία του μου προκάλεσαν μερικές σκέψεις: γεννήθηκε το 1929, οι κυβερνήσεις της Δεύτερης Δημοκρατίας βρίσκονταν σε συχνή εναλλαγή. Η χώρα που ο Κάρολος Παπούλιας κάποτε περιέγραψε ως αργοπορημένη δημοκρατία βίωνε εσωτερικές και εξωτερικές συγκρούσεις. Και η Γερμανία, μετά από μια περίοδο ορισμένης σταθερότητας, σημαδεύτηκε το 1929 από γεγονότα που αποδυνάμωσαν τη δημοκρατία και συνέβαλαν ακόμη και στην καταδίκη της: άρχισε η Μεγάλη Ύφεση, τα ποσοστά ανεργίας ανέβηκαν, εντάθηκε η αντιπαράθεση των πολιτικών άκρων, πέθανε ο επί σειρά ετών υπουργός Εξωτερικών Γκούσταβ Στρέσεμαν. Λίγους μήνες αργότερα, το 1930, το NSDAP έγινε η δεύτερη ισχυρότερη δύναμη και μπήκε στη Γερμανική Βουλή με ένστολους βουλευτές. Τρία χρόνια αργότερα ο Χίτλερ έγινε καγκελάριος. Όχι με πραξικόπημα, αλλά με την υποστήριξη των πλειοψηφιών του γερμανικού κοινοβουλίου. Τον Οκτώβριο του 1940, ο 11χρονος Κάρολος Παπούλιας έγινε μάρτυρας της εισβολής

# Bundespräsident a.D. Joachim Gauck über Karolos Papoulias

Berlin, im Mai 2022

Karolos Papoulias war ein besonderer Staatsmann, dessen jahrzehntelanges Wirken Anerkennung weit über die Grenzen seines Vaterlandes gefunden hat – und das immer wieder auf besondere Weise mit Deutschland verbunden war, in schlimmen Zeiten wie an guten Tagen.

Die Nachricht von seinem Tod am 26. Dezember 2021 hat mich auch deshalb besonders traurig gemacht, weil Karolos Papoulias als Privatperson, als Politiker und als Staatspräsident so unendlich viele Schritte auf Deutschland zugegangen ist - obwohl er aus dem Widerstand gegen die deutsche Besatzung Griechenlands kam. Für mich als Deutschen, der im Krieg geboren wurde, war es 2019 keine Routine, einen Griechen, der in seiner Jugend im Widerstand gegen deutsche Besatzung und gegen den Nationalsozialismus kämpfte, im Rahmen der Verleihung des Ehrenrings der Vereinigung der Deutsch-Griechischen Gesellschaften zu ehren und ihm Dank zu sagen.

Karolos Papoulias‘ Lebensweg spiegelt die unterschiedlichen Phasen, die Brüche, die Widersprüche der Beziehungen zwischen Griechenland und Deutschland, aber eben auch die positiven, inspirierenden Phasen und jenen, die Grund zur Hoffnung geben. Seine Biografie enthält einige Stationen, über die ich mir Gedanken gemacht habe: 1929 wird er geboren, die Regierungen der zweiten Republik wechselten sich häufig ab. Das Land, das Karolos Papoulias einmal als eine verspätete Demokratie geschildert hat, erlebte innere und äußere Konflikte. Und in Deutschland war das Jahr 1929 nach einer Phase gewisser Stabilität geprägt von Ereignissen, die die Republik schwächten und gar zu ihrem Verhängnis beitrugen: die Weltwirtschaftskrise begann, die Arbeitslosenzahlen stiegen, die Konfrontation der politischen Extreme nahm zu, der langjährige Außenminister Gustav Stresemann verstarb. Wenige Monate später, 1930, wurde die NSDAP zweitstärkste Kraft und zog mit uniformierten Abgeordneten in den Reichstag ein. Drei Jahre später wird Hitler Reichskanzler. Nicht durch einen Putsch, sondern gestützt auf Mehrheiten im deutschen Parlament. Im Oktober 1940 erlebt der 11-jährige Karolos Papoulias den Einmarsch

"Mythos Olympia", Ausstellungseröffnung Martin-Gropius-Bau, Berlin 2013
Fotos Archiv Karolos Papoulias

των στρατευμάτων της φασιστικής Ιταλίας και λίγους μήνες αργότερα της γερμανικής κατοχής της Ελλάδας. Εντάχθηκε ενεργά στην αριστερή αντίσταση.

Το 2014, βρεθήκαμε μαζί σε μέρη της Ελλάδας όπου οι Γερμανοί διέπραξαν αποτρόπαια εγκλήματα, για παράδειγμα στα Ιωάννινα ή στους Λιγκιάδες, ένα μικρό μέρος όπου 83 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους από τις φλόγες και τις σφαίρες. Φρικτές δολοφονίες που διαπράχθηκαν από Γερμανούς. Το νεότερο θύμα ήταν δύο μηνών, ενώ το γηραιότερο 100 ετών. Ο Πρόεδρος Παπούλιας δεν άφησε τον Γερμανό Πρόεδρο να περπατήσει μόνος του το δύσκολο μονοπάτι προς αυτά τα μέρη. Περπάτησε μαζί μου και μου άπλωσε το χέρι του - και αυτό σε μια εποχή, το 2014, που οι σχέσεις μεταξύ των χωρών μας ήταν σίγουρα τεταμένες.

Εκείνη την εποχή ήταν σημαντικό για μένα να πω:
«Συγκινεί την καρδιά μου το γεγονός ότι εσείς, Πρόεδρε Παπούλια, ταξιδέψατε εδώ μαζί μου. Σας είμαι βαθιά ευγνώμων γι' αυτό. Για μένα, το γεγονός ότι μπορούμε επίσης να αντιμετωπίσουμε μαζί το δύσκολο κομμάτι του παρελθόντος μας, είναι ένα από τα μεγάλα θαύματα που προκύπτουν μέσω της συμφιλίωσης. Εσείς, κ. Πρόεδρε, έχετε αναλάβει μια πολύ προσωπική δέσμευση για αυτή τη συμφιλίωση. Εσείς ο ίδιος είστε ο υποστηρικτής αυτής της συμφιλίωσης.

Ως νεαρός άνδρας πολεμήσατε κατά των γερμανών κατακτητών. Υποφέρατε, υπέφερε η οικογένειά σας, οι φίλοι και οι σύντροφοί σας. Χάσατε κοντινούς ανθρώπους. Και όμως, σήμερα σ' αυτόν εδώ τον τόπο, απλώσατε ξανά το χέρι σας στους Γερμανούς και σε μένα - ως εκπρόσωπο της χώρας μου. Εσείς, κ. Πρόεδρε, δείχνετε ότι η συμφιλίωση είναι δυνατή ακόμη και μετά από τόσο βαθιά λύπη.»

Ο Κάρολος Παπούλιας δεν ανακοίνωσε απλά μια συμφιλίωση, αλλά τη διαμόρφωσε και την έζησε και στην προσωπική του ζωή. Ήρθε ως φοιτητής στη χώρα που είχε καταλάβει την πατρίδα του δύο δεκαετίες νωρίτερα - και εκείνη την εποχή, το 1961, επεδείκνυε ελάχιστο ενδιαφέρον για την αναμέτρηση

von Truppen des faschistischen Italiens, wenige Monate später die deutsche Besetzung Griechenlands. Aktiv schließt er sich dem linken Widerstand an.

Im Jahr 2014 waren wir gemeinsam an Orten Griechenlands, an denen Deutsche abscheuliche Verbrechen begangen haben, etwa in Ioannina oder in Lingiades, einem kleinen Ort, an dem 83 Menschen durch Flammen und Kugeln zu Tode kamen. Entsetzliche Morde, begangen von Deutschen. Das jüngste Opfer war zwei Monate, das älteste 100 Jahre alt. Staatspräsident Papoulias hat den deutschen Bundespräsidenten den schweren Weg an diese Orte nicht alleine gehen lassen. Er ist mit mir gegangen und hat mir die Hand gereicht – und dies in einer Zeit, 2014, als die Beziehungen zwischen unseren Ländern durchaus angespannt waren.

Damals war es mir wichtig zu sagen:
"Es bewegt mein Herz, dass Sie, Herr Staatspräsident Papoulias, mit mir hierher gereist sind. Ich bin Ihnen dafür zutiefst dankbar. Dass wir uns gemeinsam auch dem schwierigen Teil unserer Vergangenheit stellen können, ist für mich eines der großen Wunder, die durch Versöhnung entstehen. Für diese Versöhnung haben Sie, Herr Präsident, sich ganz persönlich eingesetzt. Für diese Versöhnung stehen Sie selbst.

Als junger Mann haben Sie gegen die deutschen Besatzer gekämpft. Sie haben gelitten, Ihre Familie, Freunde und Weggefährten haben gelitten. Sie haben Menschen verloren, die Ihnen nahe standen. Und doch haben Sie den Deutschen die Hand gereicht, und mir – als Repräsentanten meines Landes – heute an diesem Ort erneut. Sie, Herr Präsident, zeigen, dass Versöhnung selbst nach tiefem Leid möglich ist." Karolos Papoulias hat Versöhnung nicht nur angemahnt, er hat sie gestaltet und gelebt, auch im Persönlichen. Er kam als Student in das Land, das seine Heimat zwei Jahrzehnte vorher besetzt hatte – und damals, 1961, doch nur wenig

Lingiades, März 2014 // Λιγκιάδες, Μάρτιος 2014

με το παρελθόν και συγκλονιστικά λίγη ενσυναίσθηση για τα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού και του πολέμου, ο οποίος περιλάμβανε σαφώς και την κατοχή της Ελλάδας. Έζησε στην Κολωνία, όπου βίωσε και το στρατιωτικό πραξικόπημα των συνταγματαρχών το 1967. Ο επιβλέπων καθηγητής της διδακτορικής του διατριβής, Gerhard Kegel, καθώς φοβόταν για την ασφάλειά του λόγω των δραστηριοτήτων των ελληνικών μυστικών υπηρεσιών κατά των μελών της αντιπολίτευσης, του έδωσε το κλειδί του εξοχικού του σπιτιού στο Άιφελ. Η γη, που κάποτε είχε φέρει τόσο μεγάλη αδικία και δολοφονία στη χώρα του, έγινε καταφύγιο γι' αυτόν σε περιόδους νέας αδικίας στην πατρίδα του.

Έγραψε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα «Η νομή στο γερμανικό και το ελληνικό δίκαιο», αλλά συναισθηματικά πιο σημαντικό και διαμορφωτικό από το ακαδημαϊκό του έργο ήταν μάλλον όλο το αντιπολιτευτικό έργο που συντόνισε και ξεκίνησε από την Κολωνία. Ίδρυσε την «Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση (ΣΔΕ)» στη Γερμανία, που συνέπεσε με το απόγειο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας υπό τον καγκελάριο Βίλι Μπραντ.

Το γεγονός ότι ένας αριστερός μετανάστης, ένας μαχητής της αντίστασης κατά του Χίτλερ, έγινε επικεφαλής της κυβέρνησης της Δυτικής Γερμανίας, μιλώντας για το παρελθόν της Γερμανίας και επιδιώκοντας τη συμφιλίωση - αυτό πρέπει να ενθάρρυνε εκείνη την εποχή και τον Παπούλια, όταν και η δική του χώρα βρισκόταν υπό καθεστώς ανελευθερίας.

Ο Κάρολος Παπούλιας παρέμεινε στην Κολωνία μέχρι το καλοκαίρι του 1974, ως επιστήμονας, ως οικογενειάρχης, ως δημοσιογράφος της Deutsche Welle. Και τότε βίωσε αυτό που εγώ ο ίδιος συνδέω με το φθινόπωρο του 1989: την απελευθέρωση.

Αμέσως μετά την πτώση των συνταγματαρχών επέστρεψε στη χώρα του, όπου δεν επικρατούσαν πλέον η λιγοθυμία και η καταπίεση, αλλά η δημοκρατική ανάπτυξη είχε για πρώτη φορά μια πραγματική ευκαιρία. Ίσως μοιραζόμαστε κάπως το συναίσθημα των ετών 1974 και 1989.

Interesse zeigte an Aufarbeitung und erschreckend wenig Empathie für die Opfer des Nationalsozialismus und des Krieges, zu dem eben in besonderer Weise auch die Besetzung Griechenlands gehörte. Er lebte in Köln und dort erlebte er auch den Militärputsch der Obristen des Jahres 1967. Weil sein Doktorvater, Professor Gerhard Kegel, angesichts griechischer Geheimdienstaktivitäten gegen Oppositionelle um seine Sicherheit fürchtete, gab er ihm einen Schlüssel zu seinem Landhaus in der Eifel. Das Land, das einst so großes Unrecht und ein so schlimmes Mordgeschehen über sein Land gebracht hatte, wurde Ihm Zuflucht in Zeiten neuen Unrechts in der Heimat.

Er promovierte rechtsvergleichend über „Besitz im deutschen und griechischen Recht", aber emotional wichtiger und prägender als die wissenschaftliche Arbeit war wohl eher all das, was er an Oppositionsarbeit von Köln aus koordinierte und anstieß. Er gründete die „Sozialistische Demokratische Union (SDU)" in Deutschland, übrigens zu den Hochzeiten der deutschen Sozialdemokratie unter Bundeskanzler Willy Brandt.

Dass in Westdeutschland ein linker Emigrant, ein Widerstandskämpfer gegen Hitler, Regierungschef wurde, der Deutschlands Vergangenheit ansprach und Versöhnung suchte – das muss ihm damals, als sein Land selber in Unfreiheit blieb, Ermutigung gewesen sein.

Karolos Papoulias blieb bis zum Sommer 1974 in Köln, als Wissenschaftler, als Familienvater, als Journalist der Deutschen Welle. Und dann erlebte er, was ich für mich selber mit dem Herbst 1989 verbinde: Befreiung.

Unmittelbar nach dem Sturz der Obristen kehrte er heim in sein Land, in dem nicht mehr Ohnmacht und Unterdrückung herrschten, sondern die demokratische Entwicklung erstmals eine echte Chance bekommen hatte. Vielleicht teilen wir manches Gefühl der Jahre 1974 und 1989.

Und ganz sicher teilten wir eine Erfahrung, die viele machen, die Befreiung erleben, nämlich: Befreiung ist schön, ist Euphorie, ist Glück, ist eigentlich ein perfekter Zustand. Freiheit hingegen ist verbunden mit Risiken, Mühsal, mit Rückschlägen, mit Kompromissen, mit Zwischenschritten, mit Enttäuschungen, oftmals mit Angst. Und dennoch gibt es keine Alternative dazu, die einmal errungene Freiheit zu gestalten, selbst um den Preis des Unperfekten. Menschen können an diesem Widerspruch verzweifeln. "Dafür haben wir nicht gekämpft! Dafür sind wir nicht auf die Straße gegangen!" – Diese Frustration der Befreiten im Angesicht ihrer Freiheit hat Karolos Papoulias sicher in Griechenland so erlebt wie ich in Ostdeutschland.

Και σίγουρα μοιραστήκαμε μια εμπειρία κοινή μεταξύ όσων βιώνουν την απελευθέρωση, δηλαδή: η απελευθέρωση είναι ωραία, είναι ευφορία, είναι ευτυχία, είναι στην πραγματικότητα μια τέλεια κατάσταση. Η ελευθερία, από την άλλη, συνδέεται με κινδύνους, δυσκολίες, με αναποδιές, συμβιβασμούς, ενδιάμεσα βήματα, απογοητεύσεις, πολλές φορές και με φόβο. Και όμως, δεν υπάρχει άλλη λύση από το να διαμορφώσουμε την ελευθερία που μόλις έχει αποκτηθεί, ακόμη κι όταν το τίμημα είναι μια ατελής ελευθερία. Αυτή η αντίφαση μπορεί να οδηγήσει τους ανθρώπους ως την απελπισία. «Δεν είναι αυτό για το οποίο αγωνιστήκαμε! Δεν είναι αυτό για το οποίο βγήκαμε στους δρόμους!» - Ο Κάρολος Παπούλιας πρέπει να βίωσε αυτή την απογοήτευση των απελευθερωμένων μπροστά στην ελευθερία τους στην Ελλάδα, όπως εγώ στην Ανατολική Γερμανία.

Γιατί είναι αλήθεια: ακόμη και στην ελευθερία υπάρχουν ελλείψεις και λόγοι για να ασκείται κριτική. Αλλά αυτό που μας ενώνει και τους δύο με αμέτρητους ενεργούς ανθρώπους είναι ότι γνωρίζουμε ότι ο πυρήνας της ελευθερίας βρίσκεται στην ανάληψη ευθύνης. Και αυτό σημαίνει να διαμορφώνουμε τον κόσμο που παραλαμβάνουμε. Επιτρέπεται να φιλοδοξούμε να το βελτιώσουμε. Αλλά η ψευδαίσθηση της επίτευξης της τελειότητας οδηγεί σε απογοήτευση, συχνά σε ιδεολογία και σπάνια σε πρόοδο.

Ο ίδιος ο Κάρολος Παπούλιας έχει ακολουθήσει τον δρόμο που ακολουθούν οι δημοκρατικά αποφασισμένοι άνθρωποι: ανέπτυξε ιδέες και προγράμματα, μάζεψε συμμάχους και έθεσε και προτάσεις και τον εαυτό του προς ψήφιση. Τόσο ως μέλος του ελληνικού κοινοβουλίου, στο ΠΑΣΟΚ, αλλά και σε πολυάριθμους κύκλους σχετικούς με την ελληνογερμανική φιλία. Ως υπουργός Εξωτερικών βοήθησε στη διαμόρφωση της πορείας της Ελλάδας προς την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, πάντοτε πρόθυμος και ικανός να εκπροσωπήσει ξεκάθαρα εθνικά συμφέροντα, χωρίς να χάσει την επαφή με το πνεύμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Έκανε επίσης προσπάθειες για την ειρήνευση των σχέσεων με τους γείτονες με θετικά αποτελέσματα: προσπάθησε σε πολλά σημεία να εξομαλύνει και να αναπτύξει τις δύσκολες σχέσεις με την Αλβανία, την Τουρκία και τη Βουλγαρία.

Και ξανά και ξανά τον απασχόλησαν οι ιδιαίτερες σχέσεις με τη Γερμανία και τους Γερμανούς. Ιδιαίτερα ως κάποιος που γνωρίζει τους Γερμανούς και καλλιεργεί προσωπικές σχέσεις και φιλίες, μπόρεσε να παρουσιάσει ανοιχτά τις ελληνικές θέσεις και απόψεις και να ζητήσει λύσεις. Το βίωσα αυτό ως συνάδελφος και υποψιάζομαι ότι αν είχαμε συναντηθεί ως υπουργοί, θα τον είχα βρει ως επίμονο διαπραγματευτικό εταίρο. Ωστόσο, συναντηθήκαμε μόνο αργά στη ζωή και σε θέσεις όπου δεν χρειάστηκε να διαπραγματευτούμε και να συγκρουστούμε γύρω από λεπτομέρειες. Ως πρόεδροι δεν χρειαζόταν να καλύψουμε τις διαφορές μας, αλλά μπορούσαμε να επικεντρωθούμε σε ό,τι ήταν σπουδαίο και

Τέλη του '60 στην Κολωνία // Ende der 1960er Jahre - Archiv Timon Coulmassis

Denn es stimmt ja: Selbst in der Freiheit gibt es Mängel und Grund, Kritik zu üben. Aber das, was uns beide verbindet mit unzähligen aktiven Menschen ist: Wir wissen, dass der Kern der Freiheit darin liegt, Verantwortung anzunehmen. Und dies heißt eben, die Welt, so wie wir sie vorfinden, zu gestalten. Man darf den Anspruch haben, sie zu verbessern. Aber die Illusion, Perfektion zu erreichen, führt zu Frustration, oftmals zu Ideologie und selten zum Erreichen eines Fortschritts.

Karolos Papoulias selber ist den Weg gegangen, den demokratisch engagierte Menschen gehen: Er hat Ideen und Konzepte entwickelt, Verbündete gesammelt und Vorschläge und seine Person zur Wahl gestellt. Als Abgeordneter des griechischen Parlaments, in der PASOK und auch in zahlreichen Runden der griechisch-deutschen Freundschaft. Als Außenminister hat er Griechenlands Weg in die Europäische Gemeinschaft mitgestaltet, durchaus willens und in der Lage, sehr klare nationale Interessen zu vertreten, ohne den Geist der europäischen Einigung aus den Augen zu verlieren. Auch um Befriedung der Verhältnisse zu den Nachbarn hat er sich bemüht und Verdienste erworben: die schwierigen Beziehungen zu Albanien, Türkei und Bulgarien hat er versucht, an vielen Stellen zu normalisieren und zu entwickeln.

Und immer wieder ging es Ihm um die besonderen Beziehungen zu Deutschland und den Deutschen. Gerade als jemand, der die Deutschen kennt und persönliche Beziehungen und Freundschaften pflegt, konnte er griechische Positionen und Sichtweisen offen darstellen und um Lösungen werben. Ich habe das als Amtskollege erlebt und ich ahne, dass ich, wenn wir uns als Minister getroffen hätten, in ihm einen hartnäckigen Verhandlungspartner erlebt hätte. Begegnet sind wir uns aber erst in späten Jahren und in Positionen, in denen Verhandlungen und Streitigkeiten im Detail nicht nötig waren. Wir mussten als Präsidenten Differenzen nicht verdecken, aber konnten doch das Große und Geglückte in den Blick nehmen. Auch dafür bin ich dankbar.

επιτυχημένο. Είμαι ευγνώμων και γι' αυτό.

Αυτό που επίσης εξετάσαμε μαζί ήταν το ζήτημα του μέλλοντος των ελληνογερμανικών σχέσεων. Ως Ομοσπονδιακός Πρόεδρος, υποστήριξα τη δημιουργία ενός γερμανοελληνικού μελλοντικού ταμείου. Συνδυάζει και τα δύο: την αναμέτρηση με το παρελθόν με σκοπό την ανάπτυξη των σχέσεων σήμερα, για παράδειγμα στην επιστήμη και τη διοίκηση. Η συμφωνία για τη δημιουργία ενός γερμανοελληνικού γραφείου νεολαίας υπογράφηκε το 2019. Μακάρι να συνδέσει τους νέους των χωρών μας και να δώσει πολλά ερεθίσματα για συνεργασία, ανταλλαγές, διάλογο και κοινό μέλλον - αυτή παραμένει η ευχή μου και ξέρω ότι ήταν και του Προέδρου Παπούλια!
Η ζωή του Κάρολου Παπούλια αποτελεί σύμβολο των όσων διαμόρφωσαν τις ελληνογερμανικές σχέσεις μέχρι σήμερα. Η Γερμανία έχει λόγους να είναι ευγνώμων για ό,τι έχει επιτύχει για τη σύνδεση των χωρών μας επί δεκαετίες. Δεν θα ξεχάσω ποτέ τον τρόπο με τον οποίο με προϋπάντησε ως συνάδελφο - και είμαι ευγνώμων για τη γενναιοδωρία του, για την ανοικτότητά του, αλλά και για τη διορατικότητά του. Έχει κερδίσει μεγάλο σεβασμό στη Γερμανία για το γεγονός ότι ως Πρόεδρος έδωσε στους πολίτες της πατρίδας προσανατολισμό και στήριξη σε μια πολύ δύσκολη στιγμή.

Κατά τη διάρκεια της κοινής μας επίσκεψης στους Λυγκιάδες εξέφρασα εκείνη την εικόνα του παρελθόντος με την οποία με συνέδεσε τόσο στενά ο Πρόεδρος Παπούλιας - και η οποία είναι σίγουρα σημαντική σήμερα, σε καιρούς που οι δημοκράτες αντιμετωπίζουν νέες προκλήσεις.

*«Όταν αναπολούμε τις αναμνήσεις μας, δεν είναι επειδή είμαστε κολλημένοι στο παρελθόν. Ούτε επειδή είμαστε ακόμα υπό τη γοητεία του. Αλλά κοιτάζουμε στο παρελθόν για να ακούσουμε το μήνυμά του για το παρόν και το μέλλον: ποτέ μην ξεχνάτε ότι μπορείτε να επιλέξετε μεταξύ του κακού και του καλού. Προστατέψτε και διαφυλάξτε την ειρήνη. Αφήστε όλους τους ανθρώπους να έχουν την αξιοπρέπεια και τα δικαιώματά τους. Και τέλος: να σέβεστε και να αναζητάτε την αλήθεια. Είναι αδελφή της συμφιλίωσης.»*

Υποκλίνομαι στη μνήμη ενός μεγάλου πολιτικού άνδρα.

---

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΪΟΣ

Was wir ebenfalls gemeinsam in den Blick genommen haben, ist die Frage nach der Zukunft der griechisch-deutschen Beziehungen. Als Bundespräsident habe ich mich eingesetzt für die Errichtung eines Deutsch-Griechischen Zukunftsfonds. Er verbindet beides: Die Aufarbeitung der Vergangenheit mit dem Blick auf das, was an Beziehungen etwa in Wissenschaft und Verwaltung heute wächst. Das Abkommen zur Gründung eines Deutsch-Griechischen Jugendwerkes wurde 2019 unterzeichnet. Möge es junge Menschen aus unseren Ländern verbinden und viele Anstöße geben für Kooperationen, Austausch, Dialog und eine gemeinsame Zukunft – das bleibt mein Wunsch und ich weiß, es war auch der von Präsident Papoulias!

Karolos Papoulias steht mit seinem Lebensweg bildlich für das, was die deutsch-griechischen Beziehungen bis heute prägt. Deutschland hat Grund, dankbar zu sein für das, was er geleistet hat in der Verbindung unserer Länder über Jahrzehnte hinweg. Die Art und Weise, wie er mir als Amtskollege begegnet ist, werde ich nicht vergessen - und ich bin dankbar für seine Großherzigkeit, für seine Offenheit, auch für seine Weitsicht. Dass er als Präsident den Bürgerinnen und Bürgern seines Vaterlandes Orientierung und Halt gegeben hat in einer sehr schweren Zeit, das hat in Deutschland große Achtung gefunden.

Bei unserem gemeinsamen Besuch in Lingiades habe ich den Blick auf die Vergangenheit zum Ausdruck gebracht, der Präsident Papoulias mich so eng verbunden hat – und der gewiss auch heute wichtig ist, in Zeiten, in denen Demokraten vor neuen Herausforderungen stehen.

*"Wenn wir Erinnerungswege beschreiten, dann nicht, weil wir auf die Vergangenheit fixiert wären. Auch nicht, weil wir noch in ihrem Bann stehen. Aber wir schauen auf die Vergangenheit, um ihre Botschaft für die Gegenwart und Zukunft zu vernehmen: Vergesst niemals, dass Ihr wählen könnt zwischen Böse und Gut. Schützt und schätzt den Frieden. Lasst allen Menschen ihre Würde und ihre Rechte. Und schließlich: Achtet und sucht die Wahrheit. Sie ist eine Schwester der Versöhnung."*

Ich verneige mich im Gedenken an einen großen Staatsmann.

Συλλογή ιστορικών φωτογραφιών του PAAA, Nr. 4114 (1926). // Historische Bildsammlung des PAAA, Nr. 4114 (1926).

# Ευάγγελος Δούβλης

## Ο δραγουμάνος των Γερμανών στην κατεστραμμένη Σμύρνη του 1922

**Andrea Schellinger**

Όπως είναι γνωστό, η Γερμανία και η Τουρκία ήταν «αδέλφια στα όπλα» κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Συμμάχους στις 13 Νοεμβρίου 1918, οι γερμανοτουρκικές σχέσεις διακόπηκαν μέχρι το 1925. Η Σουηδία ως προστάτιδα δύναμη, ανέλαβε μέσω της πρεσβείας της την εκπροσώπηση των γερμανικών συμφερόντων στην οθωμανική μητρόπολη καθώς και στο εμπορικό και οικονομικό κέντρο της Σμύρνης. Μετά την εσπευσμένη αποχώρηση του γερμανικού προξενικού προσωπικού στις 24 Νοεμβρίου 1918, παρέμεινε εκεί μόνον ο δραγουμάνος Ευάγγελος Δούβλης ως εκπρόσωπος των γερμανικών συμφερόντων με έδρα το σουηδικό προξενείο. Ο υπηρεσιακός του φάκελος[1] δείχνει ότι τότε ήταν ήδη τριάντα χρόνια στην υπηρεσία της Γερμανίας. Την 1η Νοεμβρίου του 1888, σε ηλικία μόλις είκοσι ετών, προσελήφθη στο Αυτοκρατορικό Γενικό Προξενείο της Σμύρνης ως «βοηθός γραφέας» και αργότερα ως «βοηθός δραγουμάνος».

# Evangelos Doublis

## Dragoman der Deutschen im zerstörten Smyrna 1922

**Andrea Schellinger**

Deutschland und die Türkei waren im 1. Weltkrieg bekanntlich „Waffenbrüder“. Mit der Besetzung von Konstantinopel durch die Alliierten am 13.11.1918 wurden die deutsch-türkischen Beziehungen bis 1925 unterbrochen. Die Schwedische Gesandtschaft übernahm als Schutzmacht die Vertretung deutscher Interessen in der osmanischen Metropole sowie im Handels- und Wirtschaftszentrum Smyrna (Izmir). Dort war nach der hastigen Abreise des deutschen Konsulatspersonals am 24.11.1918 als Interessenvertreter mit Sitz im Schwedischen Konsulat einzig der Dragoman Evangelos Doublis übriggeblieben. Aus der Personalakte[1] erfährt man, dass er damals schon ganze 30 Jahre in deutschen Diensten stand: Am 1.11.1888 war er, gerade zwanzigjährig, im Kaiserlichen Generalkonsulat Smyrna als „Hilfsschreiber“, später „Hilfsdragoman“ eingestellt worden.

Ο Ευάγγελος Δούβλης[2] γεννήθηκε στο νησί της Τήνου την 1η Ιουνίου 1868. Ήταν παιδί ενός εμπόρου, γιου Ηπειρώτη αγρότη, και της κόρης ενός καπετάνιου από τη Σμύρνη. Πρέπει να μετακόμισε από το Βασίλειο της Ελλάδος στην οικονομική μητρόπολη της Σμύρνης μόλις το 1877, διότι αναφέρεται ότι ήταν μαθητής του «Δημοτικού Σχολείου Αρρένων» στη Σύρα, δηλαδή στο κυκλαδίτικο νησί της Σύρου. Το 1878-1884 συνέχιζε τη σχολική του εκπαίδευση στο Γυμνάσιο της Σμύρνης, απ' όπου πήρε και το απολυτήριο. Για δύο χρόνια γράφτηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1885-1887). Σύμφωνα με το δελτίο προσωπικού του προξενείου και τις γραπτές δηλώσεις του ιδίου, μιλούσε γερμανικά, γαλλικά και τουρκικά, εκτός από τα ελληνικά. Στις 22 Μαρτίου 1893 ορκίστηκε ως υπάλληλος του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Το 1899 απέκτησε την υπηκοότητα του κρατιδίου της Βρέμης και συνεπώς και αυτήν του Γερμανικού Ράιχ[3].

**Οι «Δραγουμάνοι» και ο ρόλος τους στις διπλωματικές αντιπροσωπείες της Δύσης στη Μέση Ανατολή**

Στην ιστοσελίδα του γερμανικού Γενικού Προξενείου Σμύρνης, ο Ευάγγελος Δούβλης μνημονεύεται ακόμη ως «εξαιρετικά άξιος από πολλές απόψεις».[4] Για να κατανοήσουμε καλύτερα το πρόσωπο και τον ρόλο του, επιτρέψτε μου να πω λίγα λόγια για τους «δραγουμάνους».

Ο όρος είναι ίσως πιο γνωστός σε σχέση με τους επίσημους μεταφραστές και διερμηνείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχίες. Το σημαντικό αξίωμα του επίσημου δραγουμάνου, το κατείχαν κατά κανόνα Φαναριώτες. Δεν επρόκειτο για απλούς μεταφραστές, αλλά για έμπιστους του σουλτάνου και της Αυλής του, οι οποίοι έπαιζαν οπωσδήποτε και έναν άτυπο συμβουλευτικό ρόλο σε διπλωματικά και πολιτικά θέματα ασκώντας έτσι και κάποια επιρροή. Οι Δραγουμάνοι έπρεπε να γνωρίζουν άριστα τα αραβικά, τα τουρκικά και τουλάχιστον δύο ευρωπαϊκές γλώσσες.

Με την άνοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ωστόσο, οι δραγουμάνοι παρέδιδαν σταδιακά το διπλωματικό τους έργο στους πρεσβευτές και τους προξένους, αλλά οι ίδιοι παρέμειναν σημαντικοί σύμβουλοι και μεσολαβητές μεταξύ των πολιτισμών. Μέχρι και τον 19ο αιώνα, ο όρος «δραγουμάνος» χαρακτήριζε έναν διερμηνέα ειδικευμένο στην επικοινωνία μεταξύ των εθνικών αρχών και των πρεσβειών ή των προξενείων στην Ανατολή.

Αρχικά, η υπηρεσία διερμηνείας των ευρωπαϊκών αντιπροσωπειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βασιζόταν

Geboren wurde Evangelos Doublis am 1.6.1868 auf der Insel Tinos als Kind eines epirotischen Bauernsohns und Kaufmanns sowie einer Kapitänstochter aus Smyrna. Erst 1877 muss er aus dem Königreich Griechenland in die Wirtschaftsmetropole Smyrna übergesiedelt sein, denn für seine Grundschuljahre ist die „Knabenschule in Syra", d.h. auf der Kykladeninsel Syros verzeichnet. 1878-1884 absolvierte er „erfolgreich" das Gymnasium in Smyrna. Für zwei Jahre schrieb er sich an der Juristischen Fakultät der Universität Athen ein (1885-1887). Laut Personalbogen des Konsulats und schriftlichen Selbstaussagen sprach er außer Griechisch auch Deutsch, Französisch und Türkisch. Am 22.3.1893 wurde er für den Auswärtigen Dienst vereidigt. 1899 erwarb er die „bremische" und damit die deutsche Staatsangehörigkeit.[2]

**„Dragomane" und ihre Rolle bei den diplomatischen Vertretungen des Okzidents im Nahen Osten**

Auf der Internetseite des Generalkonsulats Smyrna erinnert man sich noch heute an Evangelos Doublis als „in vielfacher Weise hochverdient".[3] Um seine Person und Rolle einzuordnen, seien mir ein paar Worte über „Dragomane" gestattet.

Am geläufigsten ist der Begriff wohl für die offiziellen Übersetzer und Dolmetscher des Osmanischen Reichs in Konstantinopel und seinen Provinzen. Damals war der Dragoman ein wichtiges Amt, das in der Regel von Phanarioten versehen wurde. Es handelte sich dabei nicht um einfache Sprachtransporteure, vielmehr um Vertraute des Sultans und seines Hofs, die durchaus auch eine informell beratende Rolle bei diplomatischen und politischen Themen hielten und damit Einfluss ausübten. Dragomane mussten Arabisch, Türkisch und mindestens zwei europäische Sprachen beherrschen.

Durch den Aufstieg des Osmanischen Reichs traten die Dragomane allerdings ihre diplomatische Arbeit sukzessive an Botschafter und Konsuln ab, blieben jedoch weiterhin wichtige Vermittler zwischen den Kulturen in Beraterfunktion. Noch im 19. Jahrhundert verwendete man den Begriff „Dragoman", um einen Dolmetscher speziell für den Verkehr zwischen den Landesbehörden und den Gesandtschaften bzw. Konsulaten im Orient zu bezeichnen.

Zunächst entwickelte sich das Dolmetscherwesen der europäischen Vertretungen im Osmanischen Reich aus dem vor Ort vorhandenen Dragomanatsdienst. Bis Ende

στους κατά τόπους κύκλους που παραδοσιακά προσέφεραν υπηρεσίες δραγουμάνων. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, η Γερμανία είχε χρησιμοποιήσει μέλη λεβαντίνικων οικογενειών δραγουμάνων. Σε πολλές περιπτώσεις, ως έμμισθοι διερμηνείς των πρεσβευτών και των προξένων, ανέλαβαν de facto τα καθήκοντα των εντολέων τους.

Το 1902 καταργήθηκε η διάκριση μεταξύ διερμηνέα και δραγουμάνου. Το 1920, με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η δραγουμανία ως θεσμός έπαψε να υπάρχει.

**Μόνος στο πόστο**

Μετά την ανακωχή του Μούδρου (30/10/1918) και την επακόλουθη αναχώρηση του αποσπασμένου προξενικού προσωπικού, επικράτησε στη Σμύρνη ένα είδος κατάστασης έκτακτης ανάγκης. Επίσημα, η σουηδική προξενική αντιπροσωπεία ανέλαβε την προστασία των γερμανικών συμφερόντων. Ντε φάκτο όμως και σε επίπεδο εργασίας, ήταν μάλλον ο Δούβλης που φρόντιζε τα γερμανικά συμφέροντα «με επιδεξιότητα, ενεργητικότητα και επιτυχία». Το μαρτυρεί, εν πάση περιπτώσει, μια οκτασέλιδη δακτυλογραφημένη ετήσια έκθεση για το 1921, με ημερομηνία και υπογραφή του στις 22 Ιανουαρίου 1922: «Έχω την τιμή να αναφέρω ευπειθώς στο Υπουργείο των Εξωτερικών τις δραστηριότητές μου εδώ κατά τη διάρκεια του έτους 1921», και λίγες παραγράφους παρακάτω: «Αυτή τη στιγμή συναλλάσσομαι απευθείας με τις εδώ αρχές χωρίς τη μεσολάβηση του Σουηδού Προξένου.»

Αναφέρονται περισσότερες από 650 συναλλαγές, κυρίως οικονομικές και εμπορικές πληροφορίες σχετικά με τοπικές επιχειρήσεις, καθώς και παράπονα, θέματα ταμειακής διαχείρισης, επίσης ερωτήματα από Γερμανούς πολίτες του Ράιχ ή προξενική αλληλογραφία, πιστοποιητικά μετοίκησης και επικυρώσεις, καθώς και υποστήριξη της τοπικής γερμανικής παροικίας (περίπου 65 άτομα). Ο Δούβλης ασχολείτο συχνά με την είσπραξη απαιτήσεων για λογαριασμό Γερμανών πιστωτών και τη διαμεσολάβηση μεταξύ των εμπλεκομένων. Επιπλέον, υπήρξαν συνεννοήσεις με την ιταλική στρατιωτική διοίκηση σε σχέση με διάφορες γερμανικές αρχαιολογικές ανασκαφές, για παράδειγμα στην Πέργαμο, την Πριήνη, τη Μίλητο και τα Δίδυμα, τοποθεσίες που βρίσκονταν εκτός της κατεχόμενης από την Ελλάδα επαρχίας (Vilâyet) του Αϊδινίου. Συνέχισε να διατηρεί επαφές με την τοπική ελληνική διοίκηση και τα μέλη του προξενικού σώματος.

Ο Δούβλης διαμαρτυρήθηκε με πικρία για τη στάση του Σουηδού εκπροσώπου στη Σμύρνη απέναντι στα γερμανικά συμφέροντα και τις ανάγκες προστασίας τους, περιγράφοντας

des 19. Jahrhunderts griff Deutschland auf Mitglieder levantinischer Dragomanen-Familien zurück. Vielfach übernahmen sie als angestellte Dolmetscher der Botschafter und Konsuln de facto deren Aufgaben.

1902 hob man die Unterscheidung zwischen Dolmetscher und Dragoman auf. 1920 endete mit der Auflösung des Osmanischen Reichs das Dragomanat als Status und Laufbahnprofil.

**Allein auf Posten**

Nach dem Waffenstillstand von Moudros (30.10.1918) und der damit einhergehenden Abreise des entsandten Konsulatspersonals herrschte auch in Smyrna eine Art Ausnahmezustand. Formaliter übernahm die Schwedische Gesandtschaft die Rolle der Schutzmacht. De facto und auf Arbeitsebene war es wohl Doublis, der sich „mit Geschick, Energie und Erfolg“ der deutschen Interessen annahm. Davon jedenfalls zeugt ein 8-seitiger maschinenschriftlicher Jahresbericht 1921, datiert und von ihm gezeichnet am 22.1.1922: „Dem AA beehre ich mich über meine Tätigkeit hier, während des Jahres 1921, gehorsamst Bericht zu erstatten“, und ein paar Abschnitte später: „Ich verkehre zurzeit mit den hiesigen Behörden unmittelbar, ohne Vermittlung des Schwedischen Konsuls.“

Berichtet wird von über 650 Vorgängen, darunter hauptsächlich Wirtschafts- und Handelsauskünfte über lokale Firmen sowie Reklamationen, Kassenthemen, auch Anfragen von deutschen Reichsbürgern oder Konsulatskorrespondenz, Umzugsatteste und Beglaubigungen sowie die Unterstützung der lokalen deutschen Kolonie (ca. 65 Personen). Häufig war Doublis damit befasst, Forderungen deutscher Gläubiger einzutreiben und zwischen den Parteien zu vermitteln. Dazu kamen Rück- und Absprachen mit dem italienischen Militärkommando im Zusammenhang mit verschiedenen deutschen archäologischen Grabungen, etwa in Pergamon, Priene, Milet und Didyma, alles Orte, die außerhalb der von Griechen besetzten Provinz (Vilâyet) Aidini lagen. Mit der lokalen griechischen Verwaltung und den Mitgliedern des Konsularkorps setzte er die Kontaktpflege fort.

Über das Verhalten des schwedischen Vertreters in Smyrna deutschen Interessen und Schutzbelangen gegenüber beschwerte Doublis sich bitter und beschrieb Alfred van der Zee als klassischen Wendehals aus einer eingesessenen Levantinerfamilie[4] („Deutschfeindlichkeit“, „Intrigen“, „Schutzablehnung“!). „Inmitten eines deutschfeindlichen

τον Alfred van der Zee ως έναν κλασικό καιροσκόπο καταγώμενο από μια παραδοσιακή λεβαντίνικη οικογένεια[5] («εχθρότητα προς τους Γερμανούς», «ίντριγκες», «άρνηση προστασίας»!). «Εν μέσω ενός αντιγερμανικού επιτελείου από Γάλλους, Βέλγους και Λεβαντίνους», ο Δούβλης κατάφερε να καταφύγει στο παλιό κτίριο του γερμανικού προξενείου, το οποίο είχε γλυτώσει την επίταξη μόνο επειδή είχε ενοικιαστεί στους Ισπανούς. Με τη συγκατάθεσή τους, «λειτουργούσε» εκεί μέσα σε ένα δωμάτιο και ασχολείτο επιπλέον με την τακτοποίηση των φακέλων μετά τις αναταραχές του 1918 και με τη διασφάλιση των αρχείων του προξενείου. Η έκθεση λήγει με την εξής παρατήρηση: «Ζητώ από το Υπουργείο των Εξωτερικών να λάβει υπόψη του ότι το έργο που περιγράφεται λεπτομερέστερα παραπάνω το έφερα σε πέρας μόνος μου κατά τη διάρκεια του περασμένου έτους, χωρίς καμία βοήθεια και μερικές φορές, λόγω των εδώ πολιτικών αναταραχών, υπό τις πλέον δύσκολες συνθήκες.»

**Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1922**

Απρόσμενα ο Δούβλης γίνεται μάρτυρας της σύγχρονης ιστορίας. Ο υπηρεσιακός του φάκελος δείχνει ότι μόλις στις 21 Σεπτεμβρίου 1922 έστειλε τηλεγράφημα στο «Γερμανικό Τμήμα» της σουηδικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη για ένα αμερικανικό τορπιλοβόλο που βρισκόταν ανοιχτά της Σμύρνης. Ο Holstein, ο εκεί Γερμανός εκπρόσωπος, διά της ίδιας οδού ζητάει πέντε ημέρες αργότερα από τον Δούβλη να του στείλει μια αναφορά. Επίσης, του στέλνει 1500 τουρκικές λίρες και τον καθοδηγεί: «Θα παραμείνετε στο πόστο σας εκεί μέχρι νεωτέρας».

Στις 27 Σεπτεμβρίου 1922, ακολουθεί η πρώτη αναφορά του Δούβλη στα γαλλικά, απευθυνόμενη στον «Monsieur le Ministre», τον Σουηδό απεσταλμένο στην Κωνσταντινούπολη von Vallenberg, όπου αναφέρει ότι τα έγγραφα του Σουηδικού Προξενείου στη Σμύρνη είχαν καεί, όπως και τα προσωπικά αντικείμενα και η κατοικία του Δούβλη. Ο ίδιος βρισκόταν σε κατάσταση μεγάλης ανάγκης και ζητούσε επειγόντως ενίσχυση. Στις 13 Σεπτεμβρίου η πυρκαγιά είχε επεκταθεί μέχρι την προκυμαία. Ο Δούβλης μετέβη στο ισπανικό προξενείο, όπου βρισκόταν το γερμανικό τμήμα του σουηδικού προξενείου, με σκοπό τη διάσωση και την τακτοποίηση των εγγράφων. Ο Σουηδός πρόξενος Alfred van der Zee είχε αναχωρήσει από τη Σμύρνη το βράδυ πριν ξεσπάσει η πυρκαγιά, χωρίς να δώσει άλλες οδηγίες. Κάποια στιγμή, η φωτιά έφτασε και στο ισπανικό προξενείο, οπότε ο Δούβλης μετέφερε αρχεία και γραφομηχανές «στους ώμους μου» και τα αποθήκευσε αλλού. Η φωτιά εξαπλώθηκε ραγδαία, μέχρι που ολόκληρη η παραλιακή ζώνη αφανίστηκε από την πύρινη λαίλαπα. Στις 14 Σεπτεμβρίου,

Personals von Franzosen, Belgiern und Levantinern" gelang Doublis der räumliche Rückzug in die alte deutsche Kanzlei, die der Requirierung einzig durch Vermietung an die Spanier entgangen war. Mit deren Duldung „amtierte" er dort in einem Zimmer und befasste sich auch mit der Ordnung des Aktenwesens nach den Turbulenzen von 1918 sowie der Sicherung des Konsulatsarchivs. Der Bericht schließt mit der Bemerkung: „Ich bitte das AA berücksichtigen zu wollen, dass die oben näher bezeichnete Arbeit während des vergangenen Jahres von mir allein ohne jegliche Hilfe und zwar manchmal unter den schwierigsten Umständen infolge der hiesigen politischen Umwälzung vollzogen ist."

**September/Oktober 1922**

Unversehens wird Doublis zum Zeugen der Zeitgeschichte. Aus seiner Personalakte ergibt sich, dass er erst am 21.9.1922 ein Telegramm über ein vor Smyrna liegendes amerikanisches Torpedoboot an die „Deutsche Abteilung" der Schwedischen Gesandtschaft in Konstantinopel sendet. Holstein, der dortige deutsche Vertreter, bittet ihn fünf Tage später auf demselben Weg um einen Bericht, schickt ihm 1500 türkische Pfund und weist ihn an: „Sie haben bis auf Weiteres auf Ihrem dortigen Posten zu verbleiben."

Am 27.9.1922 folgt der erste Bericht („gez. Doublis") in französischer Sprache, gerichtet an „Monsieur le Ministre", den schwedischen Gesandten in Konstantinopel von Vallenberg: Die Unterlagen des Schwedischen Konsulats in Smyrna seien verbrannt, wie auch Doublis´ persönliche Effekte und sein Wohnhaus. Er stehe notleidend da und bitte um dringend erforderliche Mittel. Am 13.9. habe sich ein Brand in Richtung des Kais verbreitet. Daraufhin sei er ins spanische Konsulat gegangen, wo sich die deutsche Sektion des schwedischen Konsulats zwecks Rettung und Ordnung von Dokumenten befand. Der Schwedische Konsul Alfred van der Zee habe Smyrna am Abend vor dem Brand ohne weitere Information verlassen. Irgendwann habe das Feuer auch das spanische Konsulat erreicht, so dass er Dossiers und Schreibmaschinen „auf meinen Schultern" weggetragen und sie anderswo deponiert habe. Das Feuer habe sich rasend verbreitet, bis der ganze Kai in einer Flammenwelle verschwunden sei. Am 14.9. sei auch das gelagerte Material verbrannt. Sämtliche Konsulate seien dem Brand zum Opfer gefallen, außer dem rumänischen, wo er Zuflucht gefunden und nur gerettet habe, was er am Leib trage. Seine ältere Schwester habe er während dieser Ereignisse verloren: „Ich musste sie im nächstgelegenen Friedhof ohne Popen mit zwei türkischen

το αποθηκευμένο υλικό είχε καεί επίσης. Όλα τα προξενεία είχαν καταστραφεί, εκτός από το ρουμανικό, όπου ο Δούβλης είχε βρει καταφύγιο σώζοντας μόνο ό,τι φορούσε επάνω του. Έχασε τη μεγαλύτερη αδελφή του κατά τη διάρκεια αυτών των γεγονότων: «Αναγκάστηκα να την θάψω μόνος μου, χωρίς ιερέα, με δύο Τούρκους στρατιώτες στο πλησιέστερο νεκροταφείο.» Εκτός από τον van der Zee, έγραφε, οι άλλοι πρόξενοι που είχαν καταφύγει στα πολεμικά πλοία, είχαν επιστρέψει μετά τη φωτιά και είχαν εγκατασταθεί πρόχειρα. Περίμενε τώρα οδηγίες για το αν θα έπρεπε να μείνει ή να πάει στην Αθήνα και να τεθεί στη διάθεση της εκεί πρεσβείας. Οι τουρκικές αρχές «είχαν εγκατασταθεί». Γνώριζε τους περισσότερους από τους εκπροσώπους τους, καθώς διατηρούσε άριστες σχέσεις μαζί τους «πριν από την ελληνική κατοχή». Καταλήγει στην παράκληση η έκθεση αυτή να διαβιβαστεί στο Υπουργείο των Εξωτερικών στο Βερολίνο.

Η δεύτερη αναφορά ακολουθεί την 1η Οκτωβρίου 1922 προς τον «Γερμανό αντιπρόσωπο στη Βασιλική Σουηδική Αντιπροσωπεία, Σύμβουλο Πρεσβείας κ. Holstein». Παρά τη γενική αναστάτωση παραμένει σχολαστικός ακόμη και όσον αφορά τον εαυτό του: «Μέσω του Αμερικανικού Γενικού Προξενείου εδώ έλαβα ένα σφραγισμένο δέμα που περιείχε την επιστολή σας της 26ης του μηνός, καθώς και 1.500 τουρκικές λίρες. Θα δαπανήσω το ποσό σύμφωνα με τις οδηγίες. Έχω να λάβω ακόμη 300 τουρκικές λίρες από την αμοιβή μου για τον μήνα Σεπτέμβριο. Σχετικώς με την εκκαθάριση των λογαριασμών για το δεύτερο τρίμηνο του έτους, θα ήθελα ταπεινά να σας ζητήσω να με ενημερώσετε για το υπόλοιπο που υπήρχε την 1η Ιουλίου καθώς και την ημερομηνία του εμβάσματος των 1.000 λιρών του Ιουλίου. Δυστυχώς το βιβλίο ταμείου και οι αποδείξεις έχουν καεί μαζί με τα προξενικά έγγραφα.»

Επισυνάπτει «τον κατάλογο των πολιτών του Γερμανικού Ράιχ που διέμεναν εδώ κατά το ξέσπασμα των ταραχών, όπως μου το ζητήσατε» (λίστα με τα επώνυμα 20 οικογενειών με συνολικά 59 άτομα μέλη). [...] «Απ' ό,τι έμαθα, οι περισσότεροι από αυτούς έχασαν τα πάντα από την πυρκαγιά. Η γερμανική εκκλησία και το σπίτι του εφημέριου, καθώς και το ίδρυμα των Διακονισσών κάηκαν. Επισκέφθηκα τον Διευθυντή Εξωτερικών Υποθέσεων του Vilâyet Aidin και τον συμβουλεύτηκα σχετικά με την προστασία των Γερμανών που βρίσκονται εδώ. Με διαβεβαίωσε ότι οι συμπατριώτες μας δεν διατρέχουν κανέναν κίνδυνο και ότι είναι ελεύθεροι είτε να παραμείνουν εδώ είτε να φύγουν. Για όσους έχουν χάσει τα χαρτιά τους, θα εκδώσω πιστοποιητικά κατά περίπτωση – μετά από συνεννόηση με τους Τούρκους αξιωματούχους – τα οποία επικυρώνονται από τον διευθυντή στην τουρκική γλώσσα.»

Soldaten eigenhändig begraben." Außer van der Zee seien die anderen Konsuln, die sich auf Kriegsschiffe gerettet hätten, nach dem Brand zurückgekehrt und hätten sich notdürftig eingerichtet. Er erwartete nun Instruktionen, ob er bleiben oder nach Athen zur Disposition der dortigen Gesandtschaft gehen solle. Die türkischen Behörden seien „installiert". Er kenne die meisten Vertreter, da er „vor der griechischen Besatzung" exzellente Beziehungen zu ihnen gepflegt habe. Man möge, schließt er, diesen Bericht an das AA in Berlin weiterleiten.

Der zweite Bericht folgt am 1. Oktober 1922 an den „Deutschen Vertreter bei der Kgl. Schwedischen Gesandtschaft, Herrn Gesandtschaftsrat Holstein". Trotz des äußeren Wirrwars bleibt er akribisch, auch in eigener Sache: „Durch das hiesige Amerikanische Generalkonsulat habe ich ein versiegeltes Päckchen enthaltend ihr Schreiben vom 26.d.Mts. und 1500 türk. Pfund erhalten; ich werde diesen Betrag weisungsgemäß verwenden. Auf meine Vergütung für den Monat September habe ich noch 300 türk. Pfund zu beanspruchen; behufe Überreichung der fälligen Abrechnung des 2. Vierteljahres bitte ich ergebenst mir den am 1. Juli d. Js. festgestellten Bestand sowie das Datum der überwiesenen 1000 (im Juli) mitteilen zu wollen. Leider sind die Abrechnungen, das Kassenbuch und die Belege mit den Konsulatsakten verbrannt worden."

In der Anlage (Namensliste von 20 Familien mit insgesamt 59 Personen) übersendet er „das gewünschte Verzeichnis der zurzeit des Ausbruchs der Unruhen hier ansässig gewesenen Deutschen Reichsangehörigen. […] Soviel ich in Erfahrung gebracht habe, haben die meisten Alles in dem Brande verloren. Die Deutsche Kirche nebst dem Pfarrhaus, sowie die Diakonissen-Anstalt sind niedergebrannt worden. Ich habe den Direktor der Auswärtigen Angelegenheiten des Vilâyet Aidin aufgesucht und über den Schutz der hier befindlichen Deutschen Rücksprache genommen; er hat mich versichert, dass unsere Landsleute keine Gefahr laufen und stehe denselben frei entweder hier zu verbleiben oder abzureisen. Für diejenigen, welche ihre Legitimationspapiere verloren haben, stelle ich – nach Verabredung mit den türk. Beamten – von Fall zu Fall Bescheinigungen aus, die vom Direktor türkisch bestätigt werden."

Im 3. Bericht vom 21. Oktober 1922 weiß er mehr: „Zur Zeit des Rückzugs der griechischen Truppen befanden sich nur wenige deutsche Familien in Smyrna. […] Mit wenigen Ausnahmen sind die hiesigen Deutschen schwer geschädigt und befinden sich in einer ziemlich schwierigen

Στην 3η έκθεση της 21ης Οκτωβρίου 1922 γνωρίζει περισσότερα: «Κατά την αποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων υπήρχαν μόνο λίγες γερμανικές οικογένειες στη Σμύρνη. [...] Με λίγες εξαιρέσεις, οι ντόπιοι Γερμανοί έχουν υποστεί σοβαρές ζημιές και βρίσκονται σε αρκετά δύσκολη οικονομική κατάσταση». Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή 17 περιπτώσεων «που αφορούν την τύχη των συγκεκριμένων οικογενειών». Σχετικά με το ζήτημα της προστασίας των γερμανικών συμφερόντων σε αυτή την κατάσταση, δίνει την ακόλουθη σύσταση: «Από τότε που ο Σουηδός πρόξενος έφυγε από τη Σμύρνη τη νύχτα της 13ης του μηνός χωρίς να με ενημερώσει εκ των προτέρων, έχουμε μείνει χωρίς προστασία. Επομένως, είναι επείγουσα ανάγκη σε αυτές τις κρίσιμες και επικίνδυνες στιγμές να ανατεθεί το συντομότερο δυνατό σε άλλο προξενείο η προστασία των εδώ Γερμανών». Στη συνέχεια εκφράζεται πιο ξεκάθαρα: «Κατά τη γνώμη μου, ο διορισμός άλλου προσώπου ως εκπροσώπου αποκλείεται, καθώς δεν θα αναγνωριστεί από τις τοπικές αρχές. Κατά την εκτίμησή μου, αναγνωρίζουν τους εντοπίους προξένους μόνο για τους τύπους, ενώ δηλώνουν σαφώς ότι δεν επιθυμούν την παρέμβασή τους σε κανένα θέμα. Όποιος θέλει κάτι, πρέπει να απευθυνθεί απευθείας στις αρχές. Οι αναφορές που διαβιβάστηκαν μέσω των προξενείων δεν ελήφθησαν υπόψη».

Αν και οι περιορισμοί για τους Γερμανούς καταργήθηκαν στην ντε φάκτο περιοχή κυριαρχίας του Κεμάλ, ο Holstein προς το παρόν δίσταζε να αλλάξει το status quo ως προς την επίσημη προστασία των γερμανικών συμφερόντων. Σε κάθε περίπτωση όμως, κανείς δεν ήθελε να προκαλέσει τη δυσπιστία της Αντάντ, η οποία εξακολουθούσε εκείνη την εποχή να έχει το πάνω χέρι στην Κωνσταντινούπολη. Ο Holstein δεν ήταν σίγουρος, σύμφωνα με επιστολή του της 6ης Οκτωβρίου 1922, ότι η επιρροή του Κεμάλ θα επικρατούσε τελικά. Έτσι δόθηκε η εντολή να ενημερωθεί ο Βαλής της Σμύρνης «ότι ο κ. Δούβλης, Γερμανός βοηθός δραγουμάνος του νεοδιορισθέντος Σουηδού επίτιμου προξένου [...] θα παραμείνει προς το παρόν στη θέση του». Ο Ολλανδός την καταγωγή, Νορβηγός επίτιμος πρόξενος Antoine Issaverdens, ήταν πλέον ο νέος επίσημος προϊστάμενος του Δούβλη.

Ποια γερμανικά συμφέροντα έπρεπε όμως να προστατευθούν; «Δεν είναι δυνατόν να περιμένουμε μια ταχεία αναβίωση του εμπορίου εδώ στο ορατό μέλλον [...]. Επιπλέον, είναι προφανές από τον κατάλογο που σας δόθηκε, ότι πολλά σημαντικά προϊόντα της γερμανικής βιομηχανίας δεν επιτρέπεται πλέον να εισάγονται καθόλου. Τα είδη που κυκλοφορούν σήμερα επιβαρύνονται με υψηλό εισαγωγικό δασμό, περίπου 30% της αξίας. Λόγω της εκδίωξης των Ελλήνων και των Αρμενίων, πολλές εισαγωγικές εταιρείες έχουν κλείσει και οι αγοραστές των γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων έχουν φύγει».

wirtschaftlichen Lage." Es folgt eine Kurzbeschreibung von 17 Fällen „zum Los der einzelnen Familien". Zur Frage des deutschen Interessenschutzes in dieser Situation gibt er folgende Empfehlung: „Da der schwedische Konsul in der Nacht vom 13. D. Mts. ohne mich vorher zu benachrichtigen, Smyrna verlassen hat, sind wir ohne Schutz geblieben. Es ist daher dringend geboten in diesen kritischen und gefahrvollen Momenten baldigst ein anderes Konsulat hier mit dem Schutz der Deutschen zu betrauen." Später äußert er sich unverblümter: „Eine andere Person als Vertreter zu bestellen, wird m.E. nicht in Betracht kommen, da sie bei den hiesigen Behörden nicht anerkannt werden wird. Dieselben erkennen nach meiner Wahrnehmung die hiesigen Konsuln nur offiziös an und geben deutlich zu erkennen, dass sie deren Intervention ganz gleich in welcher Sache nicht wünschen. Jeder, der etwas wünscht, soll sich unmittelbar an die Behörden wenden. Eingaben, welche durch Konsulate weitergegeben wurden, fanden keine Berücksichtigung."

Zwar fielen im faktischen Herrschaftsbereich Kemals die Beschränkungen für Deutsche weg, doch zögerte Holstein, vorläufig am Status quo für den amtlichen Schutz deutscher Interessen etwas zu ändern. Man wollte auf keinen Fall das Misstrauen der Entente wecken, die zum damaligen Zeitpunkt in Konstantinopel weiterhin das Sagen hatte. Es sei nicht sicher, so in seinem Brief vom 6.10.1922, ob Kemals Einfluss letztlich überwiegen würde. So erfolgte die Weisung, dem Vali von Smyrna mitzuteilen, „dass Herr Doublis, Deutscher Hilfsdragoman beim neu ernannten Schwedischen Honorarkonsul […] 'vorläufig' auch noch weiter attachiert bleibt." Der Neue, der Niederländer und norwegische Honorarkonsul Antoine Issaverdens, war nun Doublis´ offizieller Vorgesetzter.

Doch welche deutschen Interessen galt es noch zu schützen? „An ein baldiges Aufleben der Handelsgeschäfte ist hier in absehbarer Zeit nicht zu denken […]. Außerdem ist aus der Ihnen überreichten Liste ersichtlich, dass viele wichtige Artikel der deutschen Industrie überhaupt nicht mehr eingeführt werden dürfen. Die zur Zeit freigegebenen Artikel sind mit einem hohen Einfuhrzoll belastet, etwa 30% des Wertes. Durch die Ausweisung der Griechen und Armenier sind viele Importfirmen eingegangen und die Abnehmer und Kunden der deutschen Industriewaren fortgegangen."

Nach der Zerstörung der Stadt, seines Hausstands und dem Tod seiner älteren Schwester bittet Doublis mit Schreiben vom 26.11.1922 um Versetzung an die Athener Vertretung:

Μετά την καταστροφή της πόλης, του σπιτιού του και το θάνατο της μεγαλύτερης αδελφής του, ο Δούβλης ζήτησε τη μετάθεσή του στην πρεσβεία της Αθήνας με επιστολή του της 26ης Νοεμβρίου 1922: «Με όλο το σεβασμό ζητώ από το Υπουργείο των Εξωτερικών να διατάξει τη μετάθεσή μου στην Αθήνα». Μέσα σε 48 ώρες, σύμφωνα με τον ίδιο, περισσότερα από 25.000 κτίρια – όλες οι εκκλησίες, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τα προξενεία, οι τράπεζες, τα ταχυδρομεία, τα ξενοδοχεία, οι λέσχες και οι επαγγελματικοί χώροι – είχαν γίνει στάχτη, ώστε η θέση του εκεί να μην έχει πια κανένα νόημα. «Έχω βιώσει δύσκολες στιγμές και μετά από τα χτυπήματα της μοίρας η υγεία μου έχει κλονιστεί [...] Είμαι σταθερά πεπεισμένος ότι χάρη στη γλωσσομάθειά μου (που συμπεριλαμβάνει τα ελληνικά προφορικά και γραπτά) και στην πολυετή εμπειρία μου στην προξενική υπηρεσία, θα καταφέρω να προσφέρω σημαντικές υπηρεσίες στην πρεσβεία της Αθήνας». Όμως η ανάκλησή του, σύμφωνα με την εισήγηση του Τμήματος ΙΙΙ του Υπουργείου των Εξωτερικών από τις 27.1.1923, αναβάλλεται «μέχρις ότου είναι δυνατόν να προβλεφθεί πότε μπορεί να αποκατασταθεί η προξενική εκπροσώπηση στην Τουρκία. Με την επικείμενη λήξη της Διάσκεψης της Λωζάνης, αυτή η στιγμή δεν θα αργήσει.»

Η αναβολή αυτή προκάλεσε μεγάλη στενοχώρια στον Δούβλη. Στις 23 Αυγούστου 1923 έγραψε και πάλι στο Υπουργείο Εξωτερικών: «Η διαρκής ανάμνηση των τραγικών γεγονότων του Σεπτεμβρίου του προηγούμενου έτους πιέζει σαν άλγος το στήθος μου και δεν με αφήνει να ησυχάσω μέρα και νύχτα». Ζητά και πάλι την «ιδιαίτερα ευνοϊκή εξέταση» του αιτήματός του. Με διάταγμα της 26ης Νοεμβρίου 1923 μετατίθεται στην Αθήνα. Με την αδελφή που του έχει απομείνει, εγκαταλείπει την πρώην πολυπολιτισμική εμπορική μητρόπολη στις αρχές του Ιανουαρίου 1924 και παρουσιάζεται στην πρεσβεία της Αθήνας στις 5 Ιανουαρίου 1924.

Τον Ιούνιο του 1924 υποβάλλει αίτηση για «τακτοποίηση σε οργανική θέση», θέλοντας να είναι τουλάχιστον ισότιμος ως προς τον τίτλο με τους συναδέλφους του στις άλλες πρεσβείες της Αθήνας ως «δραγουμάνος γραμματέας». Ο διορισμός του ως προξενικού γραμματέα γίνεται την 1η Μαρτίου 1925. Με ημερομηνία 19 Μαρτίου 1925, σημειώνεται στον φάκελό του: «του επιτρέπεται να συνεχίσει να αποκαλείται Dragoman». Συνταξιοδοτείται μετά από 45 χρόνια υπηρεσίας από την 15η Ιουνίου 1933, αλλά συνεχίζει παρ' όλα αυτά να εργάζεται για την πρεσβεία: «Διεξάγω την ελληνική αλληλογραφία με τις ελληνικές αρχές και τους ιδιώτες, επίσης τη γαλλική αλληλογραφία (ρηματικές διακοινώσεις) με το ελληνικό Βασιλικό Υπουργείο Εξωτερικών και το Υπουργείο Εργασίας

„Das Auswärtige Amt beehre ich mich gehorsamst zu bitten, meine Versetzung nach Athen hochgeneigtest anordnen zu wollen." Innerhalb von 48 Stunden seien mehr als 25000 Gebäude – sämtliche Kirchen, Schulen, Krankenhäuser, Konsulate, Banken, Posten (sic!), Hotels, Clubhäuser und Geschäftslokale – eingeäschert worden, so dass seine „Stelle hier ohne Bedeutung" sei: „Ich habe Schweres erlebt und nach den Schicksalsschlägen ist meine Gesundheit erschüttert worden […] Ich bin festüberzeugt, dass ich dank meiner Sprachkenntnisse (auch Griechisch in Wort und Schrift) und meiner vieljährigen Erfahrungen im Konsulatsdienst der Gesandtschaft in Athen bedeutende Dienste erweisen werde." Doch seine Abberufung, so die Empfehlung der Abteilung III des AA vom 27.1.1923, wird verzögert, „bis übersehen werden kann, wann eine Konsularvertretung in der Türkei wieder eingerichtet werden kann. Bei dem bevorstehenden Ende der Konferenz von Lausanne dürfte dieser Zeitpunkt nicht mehr fern sein."

Dieser Aufschub machte Doublis schwer zu schaffen. Am 23.8.1923 schreibt er erneut an das AA: „Die fortwährende Erinnerung der tragischen Ereignisse im September v. Js. drücken wie ein Alp meine Brust und lassen mir Tag und Nacht keine Ruhe." Er bittet erneut um „hochgeneigte wohlwollende Berücksichtigung" seines Gesuchs. Per Erlass vom 26.11.23 wird er nach Athen versetzt. Mit der verbliebenen Schwester verlässt er Anfang Januar 1924 die ehemals multikulturelle Handelsmetropole und meldet sich am 5.1.1924 bei der Athener Botschaft.

Im Juni 1924 beantragt er eine „planmäßige Anstellung", will zumindest im Titel den Kollegen der anderen Athener Gesandtschaften als „Dragoman-Sekretär" gleichgestellt sein. Seine Ernennung zum Konsulatssekretär fällt auf den 1.3.1925. Mit Datum vom 19.3.1925 ist in der Personalakte mit Verweis auf ein Aktenzeichen vermerkt: „ist ermächtigt, sich weiterhin als Dragoman zu bezeichnen." Nach 45 Dienstjahren ab dem 15.6.1933 im Ruhestand, arbeitet er gleichwohl weiter für die Gesandtschaft: „Ich führe den griechischen Schriftwechsel mit den griechischen Behörden und Privatpersonen; ebenfalls die französische Korrespondenz (Verbalnoten) mit dem Kgl. Griechischen Außenministerium und beim Arbeitsministerium die Erteilung von Aufenthaltsgenehmigungen und Arbeitserlaubnissen", so in einem Gesuch vom 20.9.1940, ihm die Rente monatlich, nicht jährlich auszuzahlen; noch immer zeichnet er als „Dragoman" und „Konsulatssekretär".

για την έκδοση αδειών παραμονής και εργασίας.» Αυτά τα αναφέρει σε μια αίτηση της 20ης Σεπτεμβρίου 1940, στην οποία ζητά η σύνταξή του να του καταβληθεί σε μηνιαίες δόσεις και όχι σε ετήσιες. Ακόμα υπογράφει ως «Δραγουμάνος» και ως «Προξενικός Γραμματέας».

Στις 14 Ιουνίου 1933 δεν γλυτώνει από το να συμπληρώσει το «Ερωτηματολόγιο για την εφαρμογή του Νόμου για την Αποκατάσταση του Θεσμού της Δημόσιας Υπαλληλίας της 7ης Απριλίου 1933», με το οποίο οι Γερμανοί δημόσιοι υπάλληλοι έπρεπε να αποδείξουν ότι δεν ήταν εβραϊκής καταγωγής. Την 1η Ιουνίου 1939 του απονέμεται το «Χρυσό μετάλλιο τιμής του Φύρερ και Καγκελάριου του Ράιχ». Το τελευταίο έγγραφο του υπηρεσιακού φακέλου του χρονολογείται από τον Μάρτιο του 1941, ένα μήνα πριν από την εισβολή της Βέρμαχτ στην Ελλάδα. Ο Δούβλης ήταν τότε 73 ετών.

Ο Δούβλης ενσαρκώνει τον διαμεσολαβητικό ρόλο του δραγουμάνου της ύστερης περιόδου, που σήμερα έχει ξεπεραστεί από την ιστορία, έναν ρόλο που διαμόρφωνε την ταυτότητα του ατόμου, τόσο την κοινωνική όσο και την ψυχολογική. Αυτό τον βοήθησε να κρατήσει ψηλά το κεφάλι του και να διασώσει το κύρος του σε όλες τις αντίξοες συνθήκες.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΒΒΑΔΙΑ, MARTIN KNAPP

1. PAAAA, υπηρεσιακός φάκελος Ε. Δούβλη, P1002944 (και φάκελος οικονομικών συναλλαγών 002945)
2. Πίσω από το γραμμένο με λατινικούς χαρακτήρες «Doublis» μπορούν να κρύβονται τέσσερα επίθετα υπαρκτών ελληνικών οικογενειών: ΔΟΥΒΛΗΣ, ΔΟΥΜΠΛΗΣ και ΝΤΟΥΒΛΗΣ. Το επίθετο ΔΟΥΒΛΗ(Σ) υπάρχει 103 φορές στον τηλεφωνικό κατάλογο με επίκεντρο (εκτός της Αττικής) στα Ιωάννινα και στην Πρέβεζα, ΔΟΥΜΠΛΗ(Σ) 20 φορές με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη και ΝΤΟΥΒΛΗ(Σ) 115 φορές με επίκεντρο τα Τρίκαλα. Άρα, το πιο πιθανό είναι το ΔΟΥΒΛΗΣ, μια που ο πατέρας του ήταν Ηπειρώτης. Ως προς τον τονισμό, υπάρχουν το Δούβλης και το Δουβλής, αλλά καθώς φαίνεται υπερέχει αριθμητικά ο τύπος Δούβλης.
3. Υπάρχει ένας σχετικός φάκελος στο Κρατικό Αρχείο της Βρέμης (StAB 4,13/5-11).
4. Για την ιστορία του Γερμανικού Γενικού Προξενείου Σμύρνης: https://tuerkei.diplo.de/blob/1680746/f4d0c322269f8d0557ae1b46b504a-cae/geschichte--izmir-data.pdf (στα γερμανικά, τελευταία επίσκεψη στις 17 Ιουλίου 2022)
5. Στην ιστοσελίδα geneanet.org βρίσκονται 96 καταχωρήσεις μελών αυτής της ολλανδολεβεντίνικης οικογένειας, όλοι γεννημένοι στη Σμύρνη. Ο Alfred ήταν πρόξενος της Δανίας και της Σουηδίας στη Σμύρνη.

Πηγές:
Marc Hanisch: Curt Prüfer – Orientalist, Dragoman und Oppenheims „man on the spot“, in: W. Loth/M. Hanisch (.), Erster Weltkrieg und Dschihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients, München, Oldenbourg 2014, 167-191.
Lena Skalweit: Dolmetscher und ihre Ausbildung im Zeitalter der europäischen Expansion. Osmanisches Reich und Afrika, Berlin: Frank & Timme, 2018.

Am 14. Juni 1933 wird ihm nicht erspart, den „Fragebogen zur Durchführung des Gesetzes zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums vom 7. April 1933“ auszufüllen, am 1.6.1939 verleiht man ihm das „Goldene Ehrenzeichen des Führers und Reichskanzlers“. Das letzte Dokument in der Personalakte ist im März 1941 datiert, einen Monat vor dem Einmarsch der Wehrmacht in Griechenland. Doublis ist zu diesem Zeitpunkt 73 Jahre alt.

Doublis verkörpert den inzwischen von der Geschichte verschluckten Mittlertyp des Dragomanen in der Spätphase, eine die gesellschaftliche und individualpsychologische Identität prägende Rolle. Sie half ihm, über Verwerfungen hinweg den Kopf hochzuhalten und das Gesicht zu wahren.

1. PAAA, Personalakte Doublis (Angaben), P1002944 (und „Geldakte“ 002945).
2. Vgl. entsprechenden Vorgang im Bremer Staatsarchiv (StAB 4,13/5-11).
3. „Zur Geschichte des Generalkonsulats Izmir“, https://tuerkei.diplo.de/blob/1680746/f4d0c322269f8d0557ae1b46b504acae/geschichte--izmir-data.pdf (letzter Zugriff: 04.01.2022)
4. In geneanet.org finden sich 96 Einträge auf den Namen dieser niederländischen Levantiner-Familie, allesamt mit Smyrna als Geburtsort. Alfred fungierte als Konsul für Dänemark und Schweden in Smyrna.

Quellen:
Marc Hanisch: Curt Prüfer – Orientalist, Dragoman und Oppenheims „man on the spot“, in: W. Loth/M. Hanisch (Hg.), Erster Weltkrieg und Dschihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients, München, Oldenburg 2014, 167-191.
Lena Skalweit: Dolmetscher und ihre Ausbildung im Zeitalter der europäischen Expansion. Osmanisches Reich und Afrika, Berlin: Frank&Timme, 2018.

# Ο ζωγράφος Άρης Καλαϊτζής συζητά με τον Γιώργο Λάιο

**Γιώργος Λάιος:** Σπάνια έχει κανείς τη δυνατότητα να μοιράζεται τις σκέψεις του για το έργο ενός καλλιτέχνη με τον ίδιο τον δημιουργό. Γι' αυτό χαίρομαι ιδιαίτερα γι' αυτή την ευκαιρία και λέω να βουτήξουμε κατευθείαν στα βαθιά.

Τουλάχιστον από την εποχή του γερμανικού ιδεαλισμού υπάρχει μια ευκρινής διάκριση μεταξύ αυτού που έχει δημιουργηθεί από τη φύση κι εκείνου που είναι προϊόν του πνεύματος. Πολιτισμός εναντίον φύσης, θα μπορούσε να πει κανείς. Έχω την εντύπωση ότι σε κάποιες από τις εικόνες του επιχειρείται μια προσπάθεια να αρθεί αυτή η φαινομενικά αγεφύρωτη διαφορά. Αν αυτή η υπόθεση δεν είναι ήδη αρκετά παρατραβηγμένη, θα μπορούσα να προσθέσω ότι μπορεί κανείς σ' αυτή να αναγνωρίσει και έναν μετασχηματισμό της: ένα παιχνίδι μεταξύ ταυτότητας και πολιτισμού ή, χωρίς διάθεση να το περιορίσω σ' αυτό: το ζήτημα της ενσωμάτωσης. Επιτρέπεται άραγε, καθώς κανείς παρατηρεί ένα έργο τέχνης, να λαμβάνει υπόψη του και τον δημιουργό του;

# Der Künstler Aris Kalaizis im Dialog mit Giorgos Laios

**Georgios Laios:** Selten erhält man die Möglichkeit eigene Gedanken über das Werk eines prominenten Künstlers, mit dem Künstler selbst zu besprechen. Deshalb freue ich mich sehr auf unser Gespräch und möchte gleich ins kalte Wasser springen!

Mindestens seit dem deutschen Idealismus besteht die klare Unterscheidung zwischen dem, was von der Natur geschaffen ist, und dem, was als Produkt einer Tätigkeit des Geistes betrachtet wird. Zivilisation versus Natur könnte man sagen. In mir entsteht aber der Eindruck, dass in manchen deiner Bilder ein Versuch unternommen wird, diesen vermeintlich unüberbrückbaren Unterschied teilweise aufzuheben. Wenn diese Behauptung nicht zu weit gegangen ist, dann könne man hinzufügen, dass da noch eine weitere Transformation zu erkennen ist: das Zusammenspiel von Identitäten und Kulturen oder auch, ohne dass es darauf reduziert wird, die Baustelle der Integration. Darf man eigentlich bei der Betrachtung der Kunst auch an den Künstler denken?

**Άρης Καλαϊτζής:** Επίτρεψέ μου να πω, ότι είναι δική μου η χαρά, καθώς, έχει τύχει να συζητήσω ξανά με ανθρώπους από τον χώρο της φιλολογίας και πάντοτε είχα κάτι να κερδίσω από την επαφή αυτή.

Για να επιστρέψω στην ερώτησή σου: σαφώς επιτρέπεται να λαμβάνει κανείς υπόψη του τον καλλιτέχνη. Το υπέροχο στην τέχνη είναι ότι δεν έχει όρια κι ότι πιο πολύ διευρύνει παρά περιορίζει. Έτσι, όπως ο θεατής μπορεί να σκέφτεται τον δημιουργό, έτσι κι εγώ όταν ζωγραφίζω έχω στο μυαλό μου τον ένα ή τον άλλο κριτικό θεατή. Υπάρχει μια μεγάλη διαφορά μεταξύ του αν κανείς ζωγραφίζει για τον οποιονδήποτε ή αν το κάνει για εκείνον με τον οποίο υπάρχει μια πνευματική συγγένεια. Ο Ζαν Πωλ το εκφράζει αυτό πολύ ωραία: τα μυθιστορήματα δεν είναι παρά μεγάλα γράμματα σε φίλους. Θα πρόσθετα: σε άγνωστους ακόμη φίλους.

**Γιώργος Λάιος:** Έχω την αίσθηση ότι αναφέρεσαι στην έλλειψη ορίων σαν προϋπόθεση της τέχνης, κι όμως στην ερμηνευτική πράξη του θαρραλέου θεατή, το έργο τέχνης παρουσιάζεται πάντοτε σαν μια συγκεκριμένη περιοχή. Το να γράφει-κανείς-σε-κάποιον αποτελεί αιτία ή στόχο τελικά;

**Άρης Καλαϊτζής:** Η αιτία της δουλειάς μου είμαι πάντοτε εγώ. Ο στόχος της είναι η πλήρης ταύτιση της εικόνας που φαντάστηκα με την υλική της αποτύπωση. Διότι, σε τί χρησιμεύουν τα καλύτερα των οραμάτων, όταν δε μπορεί κανείς να τα υλοποιήσει κατάλληλα; Ο υψηλότερος στόχος μου είναι λοιπόν να αρθώ στο ύψος της επιθυμητής εικόνας. Αν λοιπόν μετά την ολοκλήρωση ενός καινούριου έργου καταφέρω να οδηγήσω τον θαρραλέο θεατή, όπως λες, ή τον ώριμο θεατή, όπως θα έλεγα εγώ, σε ένα άγνωστο, όμορφο τοπίο, τότε έχω εκπληρώσει τον στόχο μου. Μόνο τότε.

**Γιώργος Λάιος:** Υπό αυτή την έννοια είναι αυτό το ταξίδι με τον κριτικό θεατή, όπως είπες, που αποτελεί τον στόχο της τέχνης… πολύ ενδιαφέρον. Και πως προκύπτει η νοητική παράσταση της εικόνας την οποία προσπαθείς με τη ζωγραφική σου να δικαιώσεις;

**Άρης Καλαϊτζής:** Μπορείς κι αυτό να το φανταστείς ως ένα ταξίδι, όπου αρχικά συναντάω όλους τους πίνακες που έχω ήδη ζωγραφίσει, χωρίς όμως να θέλω να παραμείνω εκεί, γιατί δε μ' αρέσει να επαναλαμβάνομαι. Ωστόσο βρίσκονται όλοι τους στη συνείδηση και το υποσυνείδητό μου. Οπότε συνεχίζω το ταξίδι μου για ένα μέρος στο οποίο δεν έχω ξαναβρεθεί.

Συνήθως δεν χρειάζεται να ταξιδέψω πολύ μακριά, παρότι καμιά φορά συμβαίνει κι αυτό. Ωστόσο, όταν οξύνεται η αντίληψη ερεθίζονται οι αισθήσεις μου, τα μάτια μου μπορούν να βλέπουν τόπους, που περνάνε απαρατήρητοι στην καθημερινότητα. Μόλις βρω έναν τέτοιο τόπο τον μπολιάζω με τη φαντασία μου και τον εμπλουτίζω με διάφορα στοιχεία. Κι αν μετά από αυτό το μπόλιασμα αισθανθώ χαρά, έναν παιδικό παλμό, κάτι σαν ένα

**Aris Kalaizis:** Lass mich zunächst sagen, dass die Freude auf meiner Seite liegt. Das Vergnügen mit einem Philologen zu reden, teile ich nun zum dritten Mal und ich freue mich darauf, auch weil ich aus den beiden vorangegangenen Gesprächen immer mit Gewinn gegangen bin.

Klar darf man auch an den Künstler denken, um auf deine Frage zu kommen. Das Wunderbare in Bezug zur Kunst ist doch, dass sie grenzenlos, weniger einengend, als erweiternd sein kann.
Und so wie ein Betrachter an den Künstler denken darf, denke auch ich beim Malen an diesen oder jenen kritischen Betrachter. Es ist doch ein qualitativer Unterschied, ob man für Lieschen Müller malt oder für einen Bruder im Geiste. Jean Paul sagt es sehr schön. Romane sind dickere Briefe an Freunde. Ich würde hinzufügen an Freunde, die man noch nicht kennt.

**Georgios Laios:** Ich habe das Gefühl, dass du die Grenzenlosigkeit als Voraussetzung der Kunst ansprichst, dennoch ist das Kunstwerk in der Interpretation des mutigen Betrachters immer als ein gewisses Territorium wahrzunehmen. Ist denn dieses Für-jemand-schreiben als Grund oder als Ziel zu verstehen?

**Aris Kalaizis:** Der Grund meiner Arbeit bin immer ich. Das Ziel der Arbeit ist, dass sich meine Vorstellung von einem neuen Bild mit der tatsächlichen Umsetzung annähernd deckt. Denn was nützen die besten Visionen, wenn sie nicht entsprechend umgesetzt werden. Oberstes Ziel ist es also zunächst, meinem Wunschbild gerecht zu werden. Und wenn es nach Fertigstellung eines neuen Bildes gelingt, den „mutigen" wie du sagst oder mündigen Betrachter, wie ich sagen würde, auf eine Reise in unbekannte Gefilde zu entführen, ist meine Mission erfüllt. Ja, tatsächlich erst dann.

**Georgios Laios:** Dann ist diese gemeinsame Reise mit dem kritischen Betrachter, wie du vorhin gesagt hast, in diesem Sinne als Ziel (τέλος) der Kunst zu verstehen…sehr interessant. Und wie entsteht diese Vorstellung vom Bild, der du beim Malen gerecht werden möchtest?

**Aris Kalaizis:** Das kannst du dir auch wie eine Reise vorstellen. Auf diesem Trip begegnen mir zunächst all jene durch mich gemalten Bilder, an die ich aber nicht andocken möchte, denn ich mag mich nicht wiederholen. Obendrein sind sie alle ohnehin in meinem Bewusstsein und Unbewusstsein vorhanden. Also setze ich meine Reise nach einem Ort, an dem ich noch nicht war, fort.

Es kommt vor, aber im Grunde genommen muss ich selten weit reisen, denn mit geschärfter Wahrnehmung, einer gereizten Sensibilität können meine Augen Orte wahrnehmen, die ich im Alltag oft übersehen habe. Ist ein Ort gefunden, impfe ich ihn mit meiner Phantasie, reichere ihn mit diesem und jenem an. Und wenn nach dieser Impfung ein Gefühl von Freude, ein kindlicher

εύρηκα, τότε η φωτιά έχει φουντώσει και μπορώ να ξεκινήσω να ζωγραφίζω τον καινούριο πίνακα.

**Γιώργος Λάιος:** Άρα η ζωγραφική ξεκινάει πριν τη ζωγραφική… Παρά το ταξίδι σε καινούριους τόπους, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει στους πίνακές σου μοτίβα που επανέρχονται. Πρόκειται για πράγματα που βρίσκεις ξανά σ' αυτό το νέο μέρος ή για πράγματα που φέρεις μαζί σου εκεί;

**Άρης Καλαϊτζής:** Το δεύτερο. Εμπλουτίζω τον καινούριο τόπο με θέματα από τον υλικό μου κόσμο. Και προστίθενται διαρκώς καινούρια αντικείμενα σ' αυτόν. Μερικές φορές, ωστόσο, κι εδώ έχεις δίκιο, χρησιμοποιώ παλιά θέματα, όπως μια άδειά αίθουσα κινηματογράφου, ρίζες, φούστες tutu, αιωρούμενους ανθρώπους και διάφορα άλλα. Αυτά τα αντικείμενα έχουν για μένα μια συγκεκριμένη μορφή και φυσικά κάτι σημαίνουν. Τα χρησιμοποιώ ως μεταφορές.

**Γιώργος Λάιος:** Μεταφορές;

**Άρης Καλαϊτζής:** Ναι, χρειάζομαι μεταφορές, όπως χρειάζεται κανείς τον αέρα για να αναπνέει. Χωρίς τη μεταφορική σκέψη η ζωγραφική θα μου έμοιαζε σαν μια άψυχη επιστήμη, όπου ο θεατής απλώς λαμβάνει στο τέλος ένα είδος έτοιμου προϊόντος. Απ' τις μεταφορές μπορεί να προκύψει η μεγαλύτερη ποικιλία. Η μεταφορά είναι κρίσιμο συστατικό κάθε τέχνης. Επίσης, δε μ' αρέσει καθόλου όταν ένα βιβλίο, ένας πίνακας ή μια θεατρική παράσταση προσπαθούν να με χειραγωγήσουν.

Καμιά φορά, πάλι, εμφανίζεται στους πίνακές μου ένα καινούριο θέμα και δεν έχω ιδέα από που προέκυψε. Τότε διαπιστώνω ότι δεν ελέγχω πλήρως την κατάσταση κι ότι το παράλογο διεκδικεί τον χώρο που του ανήκει. Κι εσύ Γιώργο, δεν έρχεσαι ποτέ σε επαφή με αυτό, του οποίου τα όρια είναι θολά, όπου το μόνο ικανό να γνωσθεί μοιάζει μ' ένα αχνό φωσάκι; Επιτρέπεται να ρωτήσω σε ποιο βαθμό, ποια είναι η σχέση σου με τη μεταφορική λειτουργία;

**Γιώργος Λάιος:** Για μένα είναι σημαντική η δευτερογενής επεξεργασία της αντίληψης, που αποτελεί τον μετασχηματισμό, την εσωτερική μεταμόρφωση αυτού που βρίσκεται «εκεί έξω». Γι' αυτό και εκτιμώ τόσο τον συμβολισμό και τις μεταφορές στη δική σου τέχνη, γιατί χάρη σ' αυτά, είμαι σε θέση να ξαναγνωρίζω μέσα μου, αυτό που είναι φαινομενικά ασαφές. Έτσι δεν είναι πια θολό, αλλά γίνεται κομμάτι μου. Κι έτσι για μένα, όταν παρατηρώ την τέχνη σου, η ρίζα ενός δέντρου μέσα σ' ένα σαλόνι αντιπροσωπεύει τα συναισθήματα που αναπτύσσονται στις μέρες μας όταν άνθρωποι από όλον τον πλανήτη μεταναστεύουν απ' το ένα μέρος στο άλλο. Ταξιδεύω λοιπόν από τον πίνακά σου στη δική μου πραγματικότητα κι αυτό κάνει για μένα την τέχνη σου τόσο ωραία, ότι μου επιτρέπει να ζήσω πολλές πραγματικότητες σε έναν μόνο κόσμο. Για να αντιστρέψω αυτή τη σκέψη: σε αλλάζουν οι πίνακές σου καθώς τους ζωγραφίζεις;

Impuls im Sinne von heureka (εύρηκα) entsteht, ist das Feuer entfacht, und ich sollte mit dem Malen am neuen Bild beginnen.

**Georgios Laios:** Das Malen beginnt also, bereits vor dem Malen… Man kann trotz der Reise an einen anderen Ort wiederkehrende Motive in deinen Bildern erkennen. Handelt es sich dabei um Motive, die man dort findet, oder um Dinge, die man mit sich in den neuen Ort mit einbringt?

**Aris Kalaizis:** Letzteres. Ich reichere die Orte mit Sujets meiner Dingwelt an. Und es kommen neue Dinge hinzu. Manchmal jedoch und da hast du ganz recht, verwende ich alte Sujets wie leere Kinosäle, Wurzeln, Tütüs, schwebende Menschen - was auch immer. Diese Dinge haben für mich eine gewisse Form, natürlich auch eine Bedeutung. In meinen Bildern tauchen sie als Metaphern auf.

**Georgios Laios:** Metaphern?

**Aris Kalaizis:** Ja, ich brauche Metaphern wie die Luft zu atmen. Ohne das Denken in Metaphern, käme mir die Malerei wie eine leblose Wissenschaft vor, wo der Betrachter eine Art Fertigprodukt vorgelegt bekommt. Metaphern können das Vielfältigste ergeben. Ich glaube auch, dass für jede Kunst das Beinhalten von Metaphern essentiell ist. Ich mag auch einfach nicht, wenn ein Buch, ein Gemälde oder ein Theaterstück mich agitieren möchten.

Aber manchmal taucht in meinen Gemälden ein Sujet auf und ich weiß nicht, woher es kommt. Dann merke ich, dass ich nur bedingt Herr im eigenen Hause bin und das Irrationale seinen gebührenden Platz beansprucht. Giorgo, als Philologe betrittst du bestimmt oft die Sphäre des nur unscharf Umrandeten, wo das Erahnbare lediglich durchzuschimmern scheint? Darf ich dich fragen, inwieweit dich das metaphorische Verhandeln berührt?

**Georgios Laios:** Für mich ist die Verarbeitung einer Wahrnehmung entscheidend. Die bedeutet für mich die Transformation, die innere Umwandlung dessen, was „draußen" ist. Und so schätze ich die Symbolik und die Metaphern in deiner Kunst sehr, denn sie erlauben mir, das Verschwommene in mir wiederzuerkennen. Dann ist es nicht mehr so vage, dann ist es ein Teil von mir. So ist es für mich beim Wahrnehmen deiner Kunst, als würde eine Baumwurzel in einem Wohnzimmer die Art und Weise beschreiben, wie Menschen überall auf der Welt heutzutage aus- und einwandern und was für Gefühle dabei entstehen. Ich reise also aus deinem Bild heraus in meine Realität, und das macht für mich deine Kunst so schön, dass sie erlaubt, aus einer Welt viele Realitäten zu erleben. Um diese Überlegung auf den Kopf zu stellen: Verändern dich deine Bilder, während du sie malst?

**Άρης Καλαϊτζής:** Μια ωραία απάντηση και μια πολύ καλή ερώτηση. Δεν μπορώ να πω ακριβώς πότε συμβαίνει η αλλαγή. Μπορώ να πω, ωστόσο, ότι συμβαίνει. Κι αυτό το βλέπω κυρίως κοιτάζοντας τη ζωή μου, τις μεταβολές των θεμάτων της ζωής μου, ίσως τον διαρκώς μεταβαλλόμενο κύκλο των φίλων και φυσικά τους πίνακές μου. Κι έτσι διαπιστώνω ότι σήμερα θα έκανα πολλά πράγματα αλλιώς – τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο. Το πνεύμα παραμένει ίδιο, αλλά οι πίνακές μου γίνονται κομψότεροι και ωριμότεροι. Κι αυτό δεν είναι φυσικά άσχετο με την ηλικιακή πρόοδο, την εμπειρία και την αδιάκοπη εργασία, μια που αυτή αποτελεί συχνά την προϋπόθεση της αλλαγής και τελικά της εξέλιξης. Κι αυτό είναι το ζητούμενο: οι αλλαγές έχουν νόημα όταν οδηγούν σε εξέλιξη. Και το να έχει κανείς αυτά τα βιώματα, τα οποία είναι βέβαια όμορφα, συνδέεται συχνά και με πόνο, γιατί μια παλιά ιδέα, μια παλιά σκέψη εγκαταλείπεται για μια καινούρια κι είναι επίπονη η απώλεια. Για να επιστρέψω στην ερώτησή σου: ελπίζω στην αλλαγή και ως εκ τούτου θεωρώ ότι βρίσκομαι πιο κοντά στην αρχή από ό,τι στο τέλος. Και νιώθω σίγουρα μια κρυφή χαρά για εικόνες που ακόμη δεν έχω σκεφτεί.

**Γιώργος Λάιος:** Πιστεύω ότι όλοι ελπίζουμε στις εικόνες που ακόμη δεν έχεις σκεφτεί, γιατί έτσι θα προκύψουν νέα βιώματα για τις αισθήσεις και νέα θέματα για τις συζητήσεις μας! Σ' ευχαριστώ γι' αυτή τη γεμάτη έμπνευση συζήτηση!

---

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΪΟΣ

**Aris Kalaizis:** Eine schöne Antwort und eine sehr gute Frage. Ich kann nicht genau sagen, wann Veränderung eintritt. Ich weiß nur, dass sie stattfindet. Und das sehe ich vor allem im Rückblick auf mein Leben, im Wandel meiner Lebensthemen, vielleicht auch auf den sich ändernden Freundeskreis und natürlich im Rückblick auf meine Bilder. Und da fällt mir auf, dass ich heute vieles anders machen würde – formal wie inhaltlich. Ich spüre zwar einen ähnlichen Geist, merke jedoch, dass die Bilder feiner und reifer werden. Und das hängt sicherlich auch mit dem Älterwerden, der Erfahrung und der kontinuierlichen Arbeit zusammen, denn Kontinuität bildet ja oft die Voraussetzung für Veränderung und letztlich Entwicklung. Das ist auch der springende Punkt: Veränderungen machen viel Sinn, wenn sie zu Entwicklungen führen. Und diese Prozesse zu erleben, ist zwar letztendlich schön, aber oft auch mit Schmerz verbunden, weil eine alte Idee, ein älteres Denken zugunsten eines neueren Denkens verlassen wurde und dieser Verlust doch immer schmerzhaft ist. Um auf deine Frage zu antworten: Ich hoffe auf Veränderung, und weil es so ist, sehe ich mich immer noch eher am Anfang als am Ende. Es gibt in mir klammheimlich eine Freude auf Bilder, die heute noch gar nicht gedacht werden.

**Georgios Laios:** Ich glaube, wir hoffen alle auf die Bilder, an die du noch nicht gedacht hast, denn so werden sich für unsere Sinne neue Erlebnisse und für unsere Gespräche neue Themen ergeben. Ich bedanke mich für dieses sehr inspirierende Gespräch!

**www.kalaizis.de**

# Το ελληνικό εθνικό τραύμα του 1922

## Η αναπαράστασή του σε γερμανικές μεταφράσεις ελληνικών λογοτεχνικών κειμένων

Birgit Hildebrand

**Ιστορικό**

Η ήττα του ελληνικού στρατού στην Ανατολία, γνωστή στα ελληνικά ως «Μικρασιατική Καταστροφή», κατέρριψε οριστικά τη *Μεγάλη Ιδέα*, την ιδέα δηλαδή μιας Μεγάλης Ελλάδας στα όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Αφότου ο έλληνας πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936) είχε καταφέρει να προσαρτήσει την Ήπειρο, την Κρήτη και τη νότια Μακεδονία στην Ελλάδα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), και με τη νίκη της Αντάντ - μέλος της οποίας ήταν και η Ελλάδα - στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ιδέα φάνηκε υλοποιήσιμη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν υπό διάλυση. Τον Αύγουστο του 1920, η Συνθήκη των Σεβρών έθεσε τα κατοικούμενα από Έλληνες τμήματα των δυτικών ακτών της Μικράς Ασίας πέριξ των παραλίων της Σμύρνης υπό ελληνική διοίκηση, αρχικά για μια περίοδο πέντε ετών. Στη συνέχεια, ένα δημοψήφισμα επρόκειτο να αποφασίσει για μια ενδεχόμενη προσάρτησή τους στην Ελλάδα. Παράλληλα, ο Μουσταφά Κεμάλ, ως ηγέτης του τουρκικού αντιστασιακού κινήματος, δεν αναγνώριζε τη Συνθήκη των Σεβρών, καθώς αυτή αμφισβητούσε την ύπαρξη ενός κυρίαρχου τουρκικού κράτους. Ο Βενιζέλος έχασε σταδιακά την υποστήριξη των δυτικών δυνάμεων και τελικά καταψηφίστηκε στις βουλευτικές εκλογές του 1920· ο ελληνικός στρατός στη Μικρά Ασία, μετά τις αρχικές του επιτυχίες, απωθήθηκε και τελικά συνετρίβη- επρόκειτο κατά κύριο λόγο για άτακτη υποχώρηση, το στράτευμα εγκαταλήφθηκε και ο ελληνικός άμαχος πληθυσμός που τράπηκε σε φυγή, αφέθηκε στην τύχη του. Στη Σμύρνη σημειώθηκαν βίαιοι διωγμοί εναντίον Αρμενίων και Ελλήνων και στα μέσα Σεπτεμβρίου 1922 κάηκε σχεδόν ολόκληρη η πόλη, με αποτέλεσμα το θάνατο αμέτρητων κατοίκων. Οι έλληνες άνδρες μεταξύ 18 και 45

# Das griechische Nationaltrauma von 1922

## Seine Darstellung in deutschen Übersetzungen griechischer literarischer Texte

Birgit Hildebrand

**Hintergrund**

Mit der im griechischen Sprachraum als „Kleinasiatische Katastrophe“ bezeichneten Niederlage der griechischen Armee in Anatolien zerplatzte endgültig die *Megali Idea*, die Idee von einem Großgriechenland in den Grenzen des Byzantinischen Reiches. Nachdem es dem griechischen Ministerpräsidenten Eleftherios Venizelos (1864-1936) in den Balkankriegen (1912-13) gelungen war, Epirus, Kreta und Südmakedonien an Griechenland anzugliedern, schien das Ziel durch den Sieg der Entente – der Griechenland angehörte - im Ersten Weltkrieg zum Greifen nahe. Das Osmanische Reich war in Auflösung. Der Vertrag von Sèvres stellte im August 1920 die griechisch besiedelten Teile der Westküste Kleinasiens um die Küstenstadt Smyrna zunächst für fünf Jahre unter griechische Verwaltung. Anschließend sollte ein Volksentscheid über einen Anschluss an Griechenland bestimmen. Mustafa Kemal als Anführer der türkischen Widerstandsbewegung erkannte den Vertrag von Sèvres nicht an, weil er die Existenz eines souveränen türkischen Staates in Frage stellte. Venizelos verlor nach und nach die Unterstützung der Westmächte und wurde bei den Parlamentswahlen 1920 abgewählt. Das griechische Militär in Kleinasien wurde nach ersten Erfolgen zurückgedrängt und schließlich vernichtend geschlagen; der Rückzug verlief großenteils ungeordnet, die Armee wurde evakuiert und die flüchtende griechische Zivilbevölkerung ihrem Schicksal überlassen. In Smyrna kam es zu heftigen Ausschreitungen gegen Armenier und Griechen, Mitte September 1922 brannte fast die gesamte Stadt ab, unzählige Einwohner kamen dabei um. Griechische Männer zwischen 18 und 45 wurden als Kriegsgefangene betrachtet und in Arbeitslager geschickt, die nur wenige überlebten. Der Rest der Flüchtenden wurde

ετών θεωρήθηκαν αιχμάλωτοι πολέμου και στάλθηκαν σε στρατόπεδα εργασίας, από τα οποία επέζησαν μόνο λίγοι. Οι υπόλοιποι ξέφυγαν κυρίως με πλοία. Τελικά, το 1923, η Συνθήκη της Λωζάννης, η οποία αντικατέστησε τη Συνθήκη των Σεβρών, ρύθμισε το ζήτημα της ανταλλαγής χριστιανικών και μουσουλμανικών πληθυσμών μεταξύ της Τουρκίας και της Ελλάδας.

Η ιστορικός και συγγραφέας Λένα Διβάνη συνοψίζει επιγραμματικά το αποτέλεσμα σε ένα κείμενό της για τη Διδώ Σωτηρίου[1]: «*1.200.000 κατεστραμμένοι άνθρωποι έφτασαν με πλοία, βάρκες, με τα πόδια ή κολυμπώντας σε μια εξίσου κατεστραμμένη και χρεοκοπημένη Ελλάδα, η οποία αγωνίστηκε να ενσωματώσει τους αφιχθέντες. Η μητέρα πατρίδα αποδείχθηκε μητριά.*»

Τελικά, όμως, αυτή η σκληρή αναταραχή, που κόστισε τόσες ζωές και έκανε εκατομμύρια ανθρώπους να εκτοπιστούν, οδήγησε στη σημερινή Ελλάδα, περισσότερο εθνικά ομογενή και αρκετά πιο πυκνοκατοικημένη και με πιο ανεπτυγμένο αστικό πολιτισμό.

**Λογοτεχνικά κείμενα**

Τρία είναι τα λογοτεχνικά κείμενα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συλλογική μνήμη των Ελλήνων σε σχέση με τη μικρασιατική καταστροφή, και είναι χαρακτηριστικό ότι όλα αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στα βιώματα -ανδρών- μαρτύρων και είναι διατυπωμένα σε πρώτο πρόσωπο: το μυθιστόρημα του Στρατή Δούκα «*Ιστορία ενός αιχμαλώτου*» (1929)[2], το μυθιστόρημα του Ηλία Βενέζη «*Το Νούμερο 31328*» (1931)[3], και το μυθιστόρημα της Διδώς Σωτηρίου «*Ματωμένα χώματα*» (1962)[4]. Οι γερμανικές μεταφράσεις των Δούκα και Σωτηρίου επανεκδόθηκαν πριν από μερικά χρόνια από την Edition Romiosini και είναι εύκολα προσβάσιμες.

Στην πολυεθνική και πολυθρησκευτική κοινωνία της Ανατολίας, Έλληνες και Τούρκοι ζούσαν σχετικά χωριστά αλλά σε ειρηνική γειτονία και με αμοιβαίο σεβασμό. Με τη συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας, αυτό αρχίζει να αλλάζει. Από το 1915 και μετά, οι μη μουσουλμάνοι Έλληνες και Αρμένιοι στρατολογήθηκαν με τη βία στα διαβόητα τουρκικά τάγματα εργασίας (Amele taburu), όπου οι άνδρες ζούσαν υπό τις χειρότερες συνθήκες και πάντα στα πρόθυρα της πείνας. Πολλοί προσπάθησαν με κάποιο τρόπο να περάσουν στην παρανομία ή να εξαγοράσουν τη διαφυγή τους μέσω δωροδοκίας, εξαθλιώνοντας έτσι τις οικογένειές τους και αφήνοντάς τους στο έλεος των εκβιασμών. Η αμοιβαία δυσπιστία και η εχθρότητα μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων αυξήθηκαν. Αυτή η εξέλιξη αποτελεί το φόντο

meist auf Schiffen fortgebracht. 1923 wurde schließlich im Vertrag von Lausanne, der den Vertrag von Sèvres ersetzte, zwischen der Türkei und Griechenland der Austausch der christlichen und muslimischen Bevölkerung festgelegt.

Die Historikerin und Schriftstellerin Lena Divani resümiert das Ergebnis in einem Text über Dido Sotiriou[1] kurz und bündig: „*1.200.000 ruinierte Menschen kamen mit Schiffen, Booten, zu Fuß oder schwimmend im ebenso ruinierten und bankrotten Griechenland an, welches sich schwertat, die Ankömmlinge zu integrieren. Das Mutterland erwies sich als Stiefmutter.*“

Doch letztlich resultierte aus diesem grausamen Umbruch, der so viele Tote gekostet und Millionen Menschen zu Heimatvertriebenen gemacht hat, das heutige Griechenland, ethnisch wesentlich stärker homogenisiert, auch deutlich dichter besiedelt und mit einer stärker ausgebildeten urbanen Kultur.

**Literarische Texte**

Es sind vor allem drei literarische Texte, die für das kollektive Gedächtnis der Griechen in Bezug auf die kleinasiatische Katastrophe eine große Rolle gespielt haben, und bezeichnend ist, dass sie alle direkt oder vermittelt auf die Erlebnisse von – männlichen – Zeitzeugen zurückgehen und in der ersten Person formuliert sind: Stratis Doukas‘ Novelle „*Geschichte eines Kriegsgefangenen*“ (1929)[2], Elias Venesis‘ Roman „*Nummer 31328*“ (1931)[3], und Dido Sotirious Roman „*Lebewohl, Anatolien*“ (1962)[4]. Die deutschen Übersetzungen von Doukas und Sotiriou sind vor wenigen Jahren in der Edition Romiosini neu herausgegeben worden und leicht zugänglich.

In der multiethnischen und multireligiösen Gesellschaft Anatoliens hatten Griechen und Türken zwar relativ getrennt, aber in friedlicher Nachbarschaft und gegenseitigem Respekt gelebt. Als das Osmanische Reich an der Seite Deutschlands

αυτών των βιβλίων.
Διαβάζοντας, γίνεται ξανά και ξανά σαφές ότι οι αρχέγονες σκηνές του πολέμου έχουν μια θλιβερή επικαιρότητα, και επίσης νομίζει κανείς ότι βλέπει σημερινές εικόνες...

**Στρατής Δούκας**

Η *«Ιστορία ενός αιχμαλώτου»* είναι χρονολογικά το πρώτο λογοτεχνικό αφήγημα γι' αυτή τη δύσκολη εποχή. Βασίζεται, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Στρατής Δούκας σε μια «προϊστορία», στην προφορική αφήγηση ενός πρόσφυγα στο καφενείο ενός προσφυγικού χωριού κοντά στην Κατερίνη στο οποίο ο νεαρός συγγραφέας είχε μεταβεί εν είδει δημοσιογραφική αποστολή για να ενημερωθεί για τα προβλήματα των νεοεγκατεστημένων, χωρίς να έχει ιδέα για την περιπέτεια που τον περίμενε. Με την πάροδο του χρόνου επεξεργάστηκε υφολογικά τις σημειώσεις του για την ιστορία αρκετές φορές, μέχρι που η νουβέλα βρήκε την τελική της μορφή.

Ο Δούκας (1895 - 1983), ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Ανατολία, κοντά στο Αϊβαλί, είχε συμμετάσχει στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο μετά τις σπουδές νομικής στην Αθήνα. Ως δημιουργός και δημοσιογράφος έπαιξε ενεργό ρόλο στην ελληνική πολιτιστική ζωή.

Πρόκειται για την εξαιρετική ιστορία μιας απόδρασης υπό την πλαστή ταυτότητα του «εχθρού» την περίοδο κορύφωσης του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο πλευρών: ο αιμόφυρτος νεαρός χριστιανός ήρωας ελληνικής καταγωγής συλλαμβάνεται στο λιμάνι της Σμύρνης από κεμαλικά στρατεύματα και οδηγείται στην ενδοχώρα μαζί με περίπου δύο χιλιάδες άλλους Έλληνες της Ανατολίας, σε μια αναγκαστική πορεία που πολλοί δεν επιβιώνουν· ακολουθούν επιθέσεις από τον υποδαυλιζόμενο μουσουλμανικό πληθυσμό. Οι κρατούμενοι αναγκάζονται να γδυθούν, υποφέρουν την κλοπή των τελευταίων τους υπαρχόντων και υποβάλλονται σε καταναγκαστική εργασία. Λίγο καιρό αργότερα, μαζί με έναν σύντροφό του καταφέρνουν να δραπετεύσουν και να επιστρέψουν στο χωριό τους, το οποίο βρίσκουν εντελώς κατεστραμμένο, και επιβιώνουν οριακά κρυμμένοι σε σπηλιές. Με βαριά καρδιά, αποφασίζουν να προσποιηθούν ότι είναι μουσουλμάνοι -μιλούν και οι δύο τουρκικά- και να αναζητήσουν χωριστά δουλειά. Πρόκειται για ένα επικίνδυνο παιχνίδι, το οποίο αισθάνονται μάλιστα σαν προδοσία, ενώ ο σύντροφός του δεν θα επιβιώσει τελικά. Ο αφηγητής προσποιείται τον βοσκό, τον Μπεχτσέτ, σε έναν φιλικό, αξιοσέβαστο τούρκο Μπέη, ο οποίος είναι πολύ ευχαριστημένος μαζί του και του φέρεται καλά, θέλοντας μάλιστα να τον πάρει στην οικογένειά του. Ο ψεύτικος Μπεχτσέτ βασανίζεται από τύψεις και μετά από λίγους μήνες βρίσκει αφορμή για ένα ταξίδι στην Προύσα. Ο Μπέης τον

am 1. Weltkrieg teilnimmt, beginnt sich dies zu verändern. Ab 1915 werden die nichtmuslimischen Griechen und Armenier zwangsweise in die berüchtigten türkischen Arbeitsbataillone (Amele taburu) rekrutiert, wo die Männer unter schlimmsten Bedingungen und immer an der Hungergrenze leben. Viele versuchten, irgendwie unterzutauchen oder sich durch Bestechung freizukaufen, darüber verarmten ihre Familien und waren der Erpressung ausgeliefert. Zwischen Griechen und Türken wuchsen gegenseitiges Misstrauen und Feindseligkeiten. Diese Entwicklung bildet den Hintergrund dieser Bücher.

Beim Lesen wird einem immer wieder deutlich, dass die Urszenen des Krieges eine traurige Aktualität besitzen, und man meint auch, heutige Bilder vor Augen zu haben…

**Stratis Doukas**

Die *„Geschichte eines Kriegsgefangenen“* ist chronologisch die erste literarische Narration über diese schwierige Zeit. Sie beruht, wie Stratis Doukas selbst in einer „Vorgeschichte“ mitteilt, auf der mündlichen Erzählung eines Flüchtlings im Kafenion eines Flüchtlingsdorfs in der Nähe von Katerini, das der junge Autor in journalistischem Auftrag bereist hatte, um etwas von den Problemen der Neuangesiedelten zu erfahren, nicht darauf gefasst, auf welches Abenteuer er dabei stoßen würde. Seine Aufzeichnungen der Geschichte hat er im Lauf der Zeit mehrfach stilistisch bearbeitet, bis die Novelle ihre endgültige Form fand.

Doukas (1895 – 1983), selbst in Anatolien bei Ayvalik geboren und aufgewachsen, hatte nach einem Jurastudium in Athen am Ersten Weltkrieg teilgenommen. Als Kulturschaffender und Publizist spielte er eine aktive Rolle im kulturellen Leben Griechenlands.

Es handelt sich um die außergewöhnliche Geschichte einer Flucht unter der falschen Identität des „Feindes“ auf einem Höhepunkt der Gegnerschaft beider Parteien: Der blutjunge griechischstämmige christliche Held wird am Hafen von Smyrna durch kemalistische Truppen gefangengenommen und mit etwa zweitausend anderen anatolischen Griechen in einem Gewaltmarsch ins Landesinnere gebracht, den viele nicht überleben; es kommt zu Übergriffen der aufgehetzten muslimischen Bevölkerung. Die Gefangenen müssen sich ausziehen, werden der letzten Habe beraubt und zur Zwangsarbeit abgestellt. Mit einem Kameraden gelingt ihm wenig später die Flucht, sie schlagen sich bis zu ihrem Heimatdorf durch, das sie völlig verwüstet vorfinden, und fristen ihr Leben notdürftig in Höhlen versteckt. Schweren Herzens beschließen sie, sich als Muslime auszugeben

βοηθάει με τα χαρτιά, εκείνος φτάνει στη Σμύρνη με το τρένο, πάντα υπό το φόβο της αποκάλυψης, και επιβιβάζεται σε πλοίο για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο - αφού τελικά γίνεται ξανά Έλληνας - τον αφήνει στη Λέσβο. Στη Χίο βρίσκει τελικά ξανά την οικογένειά του και φτάνει μαζί τους στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Η νουβέλα είναι γραμμένη στην απλή, λαϊκή γλώσσα και εντός της προοπτικής και του διανοητικού κόσμου του πρωταγωνιστή και επικεντρώνοντας καθαρά στην ανθρώπινη μοίρα, χωρίς μια ευρύτερη ιστορική τοποθέτηση στα πολιτικά γεγονότα, χωρίς να υποστηρίζει ή να καταδικάζει κάποια πλευρά. Όλος ο πληθυσμός υποφέρει από την απώλεια της ειρήνης. Ωστόσο, την έμφαση σε μια τελικώς κοινή μοίρα μπορεί κανείς να τη δει και στο πλαίσιο μιας γενικότερης τάσης στην ελληνική λογοτεχνία στις αρχές της δεκαετίας του 1920: ο Στρατής Δούκας, στον απόηχο του μοντερνισμού, όπως και κάποιοι άλλοι σύγχρονοί του, αναζήτησε τα αρχέγονα στοιχεία ενός αυθεντικού λαϊκού σχεδίου, ακόμη και στο εικαστικό του έργο, και εστίασε κυρίως στον άνθρωπο αντί για την εθνική ταυτότητα.

**Ηλίας Βενέζης**

Ηλίας Βενέζης είναι το συγγραφικό ψευδώνυμο του Ηλία Μέλλιου, ο οποίος, όπως και ο Δούκας, γεννήθηκε το 1904 στο σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες κατοικούμενο Αϊβαλί και έζησε, μέχρι το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1914, στο κτήμα του παππού του Δημήτριου Βενέζη. Τη ζωή του στα Κιμεντένια Όρη ο συγγραφέας την περιέγραψε σε πρώτο πρόσωπο, από την οπτική γωνία ενός παιδικού αφηγητή, στο βιβλίο «*Αιολική Γη*»[5], μια αφήγηση εμποτισμένη με μύθους της φύσης, η οποία κατά εντυπωσιακό τρόπο κυκλοφόρησε εν μέσω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1943. Ο Βενέζης πέρασε τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο με την οικογένειά του στη Λέσβο και επέστρεψε στο Αϊβαλί όταν τα ελληνικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Μικρά Ασία. Τον Σεπτέμβριο, σε ηλικία 18 ετών, αμέσως μετά την αποφοίτησή του από το λύκειο, συνελήφθη από τους Τούρκους και ρίχτηκε στα τάγματα εργασίας για πάνω από ένα χρόνο. Ήταν ένας από τους λίγους που επέζησαν και, στη βάση της προβλεπόμενης ανταλλαγής πληθυσμών, επανενώθηκε με την οικογένειά του στη Λέσβο, όπου εργάστηκε μεταξύ άλλων ως τραπεζοϋπάλληλος.

Το πρώτο βιβλίο του Βενέζη, «*Το Νούμερο 31328*», που κυκλοφόρησε λίγα μόλις χρόνια μετά από τα βιώματα, φέρει τον υπότιτλο «*Το βιβλίο της σκλαβιάς*» στο πρωτότυπο ελληνικό και την αφιέρωση «*Στη τυραγνισμένη μητέρα μου, σ' όλες τις μητέρες αυτού του κόσμου*», γεγονός που υποδηλώνει ήδη από την αρχή την οικουμενική σημασία της θεματικής. Εδώ δεν μπορεί κανείς να μιλήσει στην πραγματικότητα

– sie sprechen beide auch Türkisch – und getrennt nach Arbeit zu suchen. Es ist ein gefährliches Spiel, es kommt ihnen auch vor wie Verrat, und der Gefährte wird es nicht überleben. Der Erzähler verdingt sich als Hirte Behcet bei einem freundlichen, ehrbaren türkischen Bey, der mit ihm sehr zufrieden ist und ihn gut behandelt, ihn sogar in die Familie aufnehmen möchte. Der falsche Behcet wird von Gewissensbissen gequält und findet nach einigen Monaten einen Vorwand für eine Reise nach Prussa. Der Bey hilft ihm mit den Papieren, er gelangt, immer in Angst vor Entdeckung, mit dem Zug nach Smyrna und besteigt ein Schiff nach Konstantinopel, das ihn – endlich wieder zum Griechen geworden - auf Lesbos absetzt. In Chios findet er schließlich seine Familie wieder und gelangt mit ihr aufs griechische Festland.

Die Novelle ist in der schlichten, volkstümlichen Sprache des Protagonisten gehalten und bleibt in dessen Perspektive und Gedankenwelt bei dem rein menschlichen Schicksal, ohne umfassendere historische Einordnung in ein politisches Geschehen, ohne explizite Parteinahme und Verurteilung einer Seite. Unter dem Verlust des Friedens leiden alle in der Zivilbevölkerung. Man kann diese Betonung eines letztlich gemeinsamen Schicksals aber auch im Zusammenhang mit einer allgemeineren Tendenz der griechischen Literatur zu Beginn der 1920er Jahre sehen: Stratis Doukas suchte im Zuge des Modernismus wie einige weitere seiner Zeitgenossen, auch in seinem bildnerischen Werk, nach den Urelementen einer authentischen volkstümlichen Gestaltung und konzentrierte sich hauptsächlich auf den Menschen und nicht auf die ethnische Identität.

**Ilias Venesis**

Ilias Venesis ist der Autorenname von Ilias Mellios, der 1904 wie Doukas in dem fast nur von Griechen bewohnten Ayvalik geboren wurde und bis zum Ausbruch des Ersten Weltkriegs 1914 auf dem Landgut seines Großvaters Dimitrios Venesis lebte. Dieses Leben in den Kimendenia-Bergen hat der Autor in dem Buch „*Äolische Erde*“[5] aus der Sicht eines kindlichen Ich-Erzählers dargestellt, eine von Naturmythen durchzogene Schilderung, die erstaunlicherweise mitten im Zweiten Weltkrieg 1943 herauskam. Venesis verbrachte die Zeit des Ersten Weltkriegs mit der Familie auf Lesbos und kehrte nach Ayvalik zurück, als die griechischen Truppen in Kleinasien gelandet waren. Im September wurde er 18jährig unmittelbar nach Abschluss des Gymnasiums von Türken gefangen genommen und über ein Jahr lang in Arbeitsbataillone verschleppt. Er war einer der wenigen, die überlebten und infolge des vertraglich festgelegten Bevölkerungsaustauschs wieder zu seiner Familie nach Lesbos kam, wo er u.a. als Bankbeamter arbeitete.

για μυθιστόρημα, πρόκειται για την σε είκοσι κεφάλαια αυτοβιογραφική καταγραφή των δεινών του στο τάγμα εργασίας, για μια απλή αναφορά χωρίς πρόσθετα σχόλια, με ακριβείς περιγραφές, αλλά και χωρίς μίσος και οργή, ένα χρονικό του πόνου που δεν περιορίζεται στα θύματα. Στον πρόλογο ο Βενέζης γράφει: «*τίποτα δεν υπάρχει πιο βαθύ και πιο ιερό από ένα σώμα που βασανίζεται*».

Η θλιβερή ιστορία αρχίζει με τα λακωνικά λόγια: «*Ο εχτρός είχε κατεβεί στην πόλη μας, το Αϊβαλί. Και στο λιμάνι είχαν αράξει βαπόρια με αμερικάνικες παντιέρες. Διαταγή: Το σάπιο εμπόρευμα —τα παιδάκια κ' οι γυναίκες— θα μπαρκέρναν για την Ελλάδα. Μα οι άντρες, από δεκαοχτώ ίσαμε σαράντα πέντε χρονώ, θα φεύγαν για το εσωτερικό, σκλάβοι στα εργατικά τάγματα*». Έτσι, ο άνθρωπος μετατρέπεται σε εμπόρευμα με τον πόλεμο: «*Ήμουν δεκαοκτώ χρονώ. Δεν ήμουν εμπόρευμα για την Ελλάδα, μήτε μια οκά· μήτε λίγο σάπιο πράμα / τίποτα.*»

Η απανθρωποποίηση, η αποπροσωποποίηση παίρνει τον δρόμο της: οι κρατούμενοι πρέπει να γδυθούν, να χάσουν και την εναπομείνασα αξιοπρέπειά τους, αυτή την έσχατη ελάχιστη περιουσία τους, η ταυτότητά τους αντικαθίσταται από έναν γραφειοκρατικό νούμερο. Αυτή η διαδικασία είναι γνωστή σε όσους από εμάς γεννήθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αλλά εδώ το νούμερο αποτελεί επίσης μια ασφάλεια για τον πρωταγωνιστή Ηλία, ότι δεν θα εξαφανιστεί από τον κόσμο αμνημόνευτος. Η σωτηρία ή ο χαμός προκύπτουν για τα μεμονωμένα υποκείμενα με τυχαίο τρόπο: η επιβίωση του ενός βασίζεται στην ατυχία του άλλου, και η ανθρωπιά παραμερίζεται. Σε αντίθεση με τον πρωταγωνιστή του Στρατή Δούκα, ο Ηλίας δεν μιλάει τουρκικά, πράγμα που φέρνει ανατριχίλα - τα μαθαίνει κακήν κακώς στο στρατόπεδο. Συνειδητοποιεί με φρίκη ότι ο συστηματικός βιασμός των κρατουμένων μπορεί να επηρεάσει και τους άνδρες - και οι κρατούμενοι ανακουφίζονται όταν οι στρατιώτες προτιμούν τις γυναίκες- σε τέτοιες συνθήκες μόνο για τον εαυτό του μπορεί να ανησυχήσει κανείς.

Σταδιακά, αναπτύσσονται πάλι μικρές διαπροσωπικές σχέσεις στον καταυλισμό. Ο Ηλίας προσλαμβάνεται από έναν νεαρό τούρκο γιατρό ως μεταφραστής γαλλικών οδηγιών σε φάρμακα, πράγμα που διανοίγει τον δρόμο προς την επικοινωνία. Ωστόσο, σχηματίζεται μια ιεραρχία στον καταυλισμό: οι Έλληνες που μιλούν τουρκικά γίνονται κουμανταδόροι και αρχίζουν να παρενοχλούν τους άλλους κρατούμενους. Αναδύονται μέτωπα εκμετάλλευσης, αλληλεγγύης και φιλίας, αναπτύσσονται διαφορετικές στρατηγικές επιβίωσης, βγαίνουν στην επιφάνεια πολλές ανθρώπινες ποιότητες. Οι τούρκοι φρουροί είναι πρώην λιποτάκτες. Με τη συμβουλή των κρατουμένων, ζητούν από τους ανωτέρους τους τα χαρτιά της απόλυσής τους, καθώς

Venesis' erstes Buch „*Nummer 31328*", das nur wenige Jahre nach seinen Erlebnissen herauskam, trägt im griechischen Original den Untertitel „*Das Buch der Sklaverei*" und die Widmung „*Meiner gequälten Mutter, allen Müttern dieser Welt*", was schon von vorneherein die Allgemeingültigkeit der Thematik anspricht. Man kann hier nicht wirklich von einem Roman sprechen, es sind die autobiographischen Aufzeichnungen der Leiden im Arbeitsbataillon in zwanzig Kapiteln, ein schlichter Bericht ohne zusätzliche Kommentare, mit genauen Beschreibungen, aber dennoch ohne Hass und Wut, eine Chronik des Schmerzes, der nicht nur auf die Opfer beschränkt bleibt. Im Vorwort schreibt Venesis: „*Es gibt nichts Tieferes und Heiligeres als einen geschundenen Körper.*"

Die Leidensgeschichte beginnt mit den lakonischen Worten: „*Der Feind hatte Ayvali, unsere Heimatstadt besetzt. Im Hafen ankerten Dampfer mit amerikanischen Flaggen. Befehl: Frauen und Kinder sollten als unbrauchbare Ware nach Griechenland verfrachtet werden. Aber die Männer von achtzehn bis fünfundvierzig sollten ins Landesinnere kommen, als Sklaven in den Arbeitsbataillonen*„. So wird der Mensch durch das Kriegsgeschehen zum Warenwert reduziert: „*Ich war gerade achtzehn Jahre alt, keine Fracht für Griechenland, nicht ein Kilo, nicht einmal ein Gramm „verdorbener" Ware – nichts.*"

Die Entmenschlichung, Entpersonalisierung nimmt ihren Lauf: Die Gefangenen müssen sich ausziehen, ein Verlust der letzten Würde, verlieren den letzten kleinen Besitz, die Identität wird durch eine bürokratische Nummer ersetzt. Das Vorgehen ist uns Nachgeborenen aus den Konzentrationslagern bekannt. Aber hier bildet die Nummer für den Protagonisten Ilias auch eine Sicherheit, dass er nicht völlig unregistriert aus der Welt verschwindet. Rettung oder Verderben ergeben sich für die Einzelnen nach dem Zufallsprinzip: Das Überleben des einen beruht auf dem Unglück des anderen, die Mitmenschlichkeit bleibt auf der Strecke. Anders als der Protagonist bei Stratis Doukas spricht Ilias nicht Türkisch, was einen weiteren Schrecken hat; er lernt es notdürftig im Lager. Ihm wird voll Entsetzen bewusst, dass es bei den systematischen Vergewaltigungen der Gefangenen auch Männer treffen kann – und die Gefangenen sind erleichtert, wenn die Soldaten die Frauen bevorzugen; man kann sich in dieser Lage nur noch um das eigene Schicksal kümmern.

Nach und nach entstehen im Lager wieder karge zwischenmenschliche Beziehungen. Elias wird von einem jungen türkischen Arzt als Übersetzer französischer Texte auf Medikamenten angestellt, dadurch ergibt sich eine Möglichkeit der Kommunikation. Doch es bildet sich auch eine Lagerhierarchie aus: Griechen, die Türkisch sprechen, werden

η θητεία τους έχει λήξει προ πολλού. Για αυτή την αυθάδεια, μαστιγώνονται και κατ' αυτό τον τρόπο βρίσκονται πια πιο κοντά στους «σκλάβους». Όταν τελικά φτάνουν στο στρατόπεδο τούρκοι αιχμάλωτοι πολέμου, στο πλαίσιο της ανταλλαγής πληθυσμών, και οι δύο εθνικές ομάδες επηρεάζονται ξαφνικά από τον ξεριζωμό και την απώλεια της πατρίδας τους- και εδώ, επίσης, γεννιέται συμπόνια και μάλιστα οι Έλληνες φροντίζουν τα παιδιά των τούρκων συγκρατούμενών τους.

Ο Βενέζης καταφέρνει πάντοτε να μαλακώνει τις περιγραφές του με ένα είδος πικρής ειρωνείας, ενώ ακόμη και σε αυτή την περίσταση εξακολουθεί να μη χάνει από το βλέμμα του τους παραλογισμούς της ζωής. Τις σημειώσεις τις επεξεργάστηκε πολλά χρόνια αργότερα, πράγμα που δεν του ήταν εύκολο. Η γερμανική μετάφραση του Roland Hampe είναι διαθέσιμη πια σχεδόν μόνο σε παλαιοβιβλιοπωλεία.

Ο Βενέζης ασχολείται επίσης με την τύχη των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και σε ένα τρίτο βιβλίο: «*Γαλήνη*» όπου περιγράφει την δυσχερή άφιξη μιας ομάδας προσφύγων σε έναν άγονο τότε κόλπο του Σαρωνικού, κοντά στις αλυκές της Αναβύσσου, και τις προσπάθειές τους να πατήσουν πόδι σε έναν τόπο στον οποίο κάθε άλλο παρά ευπρόσδεκτοι είναι.

**Διδώ Σωτηρίου**

Στη δεκαετία του 1960 η ελληνική κοινωνία άρχισε να επανεκτιμά τα ιστορικά γεγονότα της μικρασιατικής καταστροφής. Μέσα από τις εμπειρίες και τους αγώνες της αριστεράς στον Εμφύλιο, η βαρβαρότητα παρουσιάζεται υπό το φως της των γεγονότων της Μικρασίας ως η κοινή μοίρα Ελλήνων και Τούρκων: εξαιτίας της αντιπαλότητας ξένων δυνάμεων, τελικά αποτελούν και οι δύο εξίσου θύματα. Ένας βίαιος διχασμός, που εξυπηρετούσε συμφέροντα τρίτων, οδήγησε τα δύο έθνη, που για αιώνες ζούσαν ειρηνικά δίπλα-δίπλα στην ίδια γη, στην αποκτήνωση και τον αλληλοσπαραγμό.

Ενώ τα έργα του Βενέζη και του Δούκα αφομοιώνουν απευθείας πρωτογενείς μαρτυρίες, στις οποίες η επεξεργασία του άμεσου αυτοβιογραφικού βιώματος πραγματοποιήθηκε πριν μεσολαβήσει μεγάλη χρονική περίοδος, πίσω από το «*Ματωμένα Χώματα*» της Σωτηρίου κρύβεται η πολιτική άποψη της συγγραφέως πάνω στα πράγματα, από μια απόσταση σαράντα ετών, που εντάσσεται και στην ευρύτερη συζήτηση γύρω από την 40ή επέτειο της «Μικρασιατικής Καταστροφής». Η Σωτηρίου άρχισε να γράφει αργά, μόλις στα πενήντα της χρόνια. Ως συγγραφέας ήταν εξαρχής μια εξαιρετική περίπτωση μεταξύ των ανδρών συναδέλφων

Funktionshäftlinge und beginnen die anderen Gefangenen zu drangsalieren. Es entstehen Fronten der Ausbeutung und der Solidarität und Freundschaft, verschiedene Strategien des Überlebens entwickeln sich, menschliche Qualitäten werden sichtbar. Die türkischen Wächter sind ehemalige Deserteure. Auf Rat der Gefangenen fordern sie ihre Entlassungspapiere von den Vorgesetzten, da ihre Dienstzeit längst abgelaufen sei. Für diese Anmaßung werden sie ausgepeitscht, und damit rücken sie in die Nähe der „Sklaven". Als schließlich im Zug des Bevölkerungsaustauschs auch türkische Kriegsgefangene ins Lager kommen, sind plötzlich beide Volksgruppen von Entwurzelung und Heimatverlust betroffen, auch hier entsteht Mitgefühl, die Griechen kümmern sich sogar um die Kinder der türkischen Mitgefangenen.

Venesis gelingt es immer wieder, seine Schilderungen durch eine Art bitteren Spott abzumildern, er hat auch in dieser Lage noch ein Auge für die Absurditäten des Lebens. Er hat seine Aufzeichnungen erst Jahre später überarbeitet, was ihm nicht leichtfiel. Die deutsche Übersetzung von Roland Hampe ist nur noch antiquarisch zu bekommen.

Auch in einem dritten Buch beschäftigt sich Venesis mit dem Schicksal der Griechen aus Kleinasien: „*Friede in attischer Bucht*"[6] beschreibt die schwierige Ankunft einer Gruppe von Flüchtlingen in einer damals öden Bucht im Saronischen Golf in der Nähe der Salinen von Anavyssos und die Versuche, an einem Ort Fuß zu fassen, wo sie alles andere als willkommen sind.

**Dido Sotiriou**

In den 1960er Jahren begann die griechische Gesellschaft das historische Geschehen der Kleinasiatischen Katastrophe neu zu bewerten. Von den Erlebnissen der Linken und ihrer Kämpfe während des Bürgerkrieges, wird in den Darstellungen der kleinasiatischen Erfahrungen die Barbarei als gemeinsames Schicksal von Griechen und Türken gesehen: verantwortet durch die Rivalität ausländischer Mächte sind sie gleichermaßen in einer Opferrolle. Die beiden Ethnien, die jahrhundertelang friedlich nebeneinander auf derselben Erde gelebt hatten, waren durch eine gewaltsame Entzweiung, die den Interessen Dritter diente, gespalten, entmenschlicht und zu gegenseitiger Zerfleischung gebracht worden.

Während die Werke von Venesis und Doukas direkte Aussagen von Zeitzeugen verkörpern, in denen das unmittelbare autobiografische Erleben ohne größere zeitliche Distanz verarbeitet wurde, steht hinter Sotirious „*Lebewohl, Anatolien*" die politische Sicht der Autorin auf die Dinge mit einem Abstand von vierzig Jahren, der auch eingebettet ist

της. Ως γυναίκα δεν είχε καμιά ιδία εμπειρία στο πεδίο της μάχης ή στα στρατόπεδα. Το έργο της Σωτηρίου είναι μια μυθοπλαστική περιγραφή των εμπειριών ενός πραγματικού προσώπου, ενός πρόσφυγα από τη Μικρά Ασία που εργάστηκε για χρόνια ως λιμενεργάτης στον Πειραιά και συμμετείχε στην ελληνική αντίσταση κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου· ωστόσο προεκτείνει την αυθεντική μαρτυρία του μέσα από τις διηγήσεις άλλων προσώπων για να ανακατασκευάσει ή να φτιάξει το χρονικό ενός κόσμου, ίσως ακόμη κι ενός παραδείσου που χάθηκε για πάντα - εδώ επικεντρωμένο στο βλέμμα ενός πρωτοπρόσωπου άνδρα αφηγητή.

*«Αν υπάρχει αυτό που λένε παράδεισος, το χωριό μας, ο Κιρκιντζές, ήτανε ένα δείγμα του. Κοντά στο Θεό ζούσαμε, ψηλά, ανάμεσα σε κατάφυτα βουνά και ξαγναντεύαμε ολόκληρο τον καρπερό κάμπο της Έφεσος, που ήτανεδικός μας ίσαμε τη θάλασσα, ώρες δρόμο, όλο συκομπαχτσέδες και λιόδεντρα, καπνά, μπαμπάκια, στάρια, καλαμπόκια και σουσάμια. [...] Ο κάθε χωριανός ήτανε νοικοκύρης στη γή του. Είχε το δίπατο σπίτι του, είχε και τον εξοχικό κούλα του, με μποστάνια, καρυδιές, μυγδαλιές, μηλιές, αχλαδιές και κερασιές. Και δεν ξεχνούσε να φυτεύει κι ανθόκηπούς για το κέφι του. [...] Όταν μέστωνε το στάρι και το κριθάρι, τα χωράφια μας μοιάζανε με χρυσαφένιες θάλασσες, μα σαν τις ελιές μας καμαρωτές δε θ' αντάμωνες πουθενά. Ο καρπός τους άφθονος, κρουστός, γυαλιστερός, σωστές θραψερές αραπινίτσες.για τον τόπο μας μεγάλο έσοδο ήτανε το λάδι· [...] Ψιλόφλουδα, μεταξένια σύκα, ζαχαροπασπαλισμένα μ΄ολόχρυσο μελένιο χυμό, μ΄ όλη τη θέρμη και τη γλύκα της Ανατολής.»*

Η στοργική περιγραφή αντλείται από την ίδια της την εμπειρία: η Διδώ Σωτηρίου γεννήθηκε το 1909, σε μια πλούσια οικογένεια στο Αϊδίνιο της δυτικής Μικράς Ασίας, έζησε στη Σμύρνη από το 1919, δόθηκε σε πλούσιους συγγενείς μετά τη χρεοκοπία του πατέρα της και ήρθε ως πρόσφυγας πρώτα στον Πειραιά και μετά στην Αθήνα το 1922, όταν ήταν 13 ετών. Σπούδασε λογοτεχνία, ήταν πάντα πολιτικά ενεργή και έζησε μια χειραφετημένη ζωή ως γυναίκα. Η Σωτηρίου βλέπει γενικά την προέλευση της γραφής στη βιογραφία του συγγραφέα. *«Μιλάω για τα βάσανα της πατρίδας μου. Η δική μου ζωή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τις περιπέτειες του ελληνισμού στον 20ό αιώνα. Αυτή ήταν η μοίρα της γενιάς μας. Δύο από τα μυθιστορήματά μου προέκυψαν από τη μικρασιατική καταστροφή που βίωσα ως παιδί.» Και αλλού: «Είναι καθήκον μας να αφήσουμε τις εμπειρίες μας σε αυτή τη γενιά που ακολουθεί, τις αλήθειες μας, ώστε να βρουν το κλειδί, ώστε να ξέρουν πού και πως είναι ο δρόμος τους.»*

Το «*Ματωμένα Χώματα*» εκδόθηκε στην Αθήνα το 1962 in den Diskurs um den 40. Jahrestag der „Kleinasiatischen Katastrophe". Sotiriou hat erst spät zu schreiben begonnen, erst mit fünfzig Jahren. Als Schriftstellerin war sie von Vorneherein eine Ausnahmeerscheinung unter den männlichen Kollegen, als Frau hatte sie keine eigenen Erfahrungen auf dem Schlachtfeld oder im Lager. Sotirious Werk ist der fiktionalisierte Bericht der Erlebnisse einer realen Person, eines kleinasiatischen Flüchtlings, der jahrelang als Schauermann in Piräus arbeitete und während des Zweiten Weltkriegs am griechischen Widerstand teilgenommen hatte; doch sie erweitert dessen authentisches Zeugnis durch die Erzählungen weiterer Personen, um die Rekonstruktion bzw. die Chronik einer Welt, ja eines Paradieses zu schaffen, das für immer verloren ist – hier fokussiert im Blick eines männlichen Ich-Erzählers.

*„Wenn es so etwas wie ein Paradies gibt, dann war unser Dorf – Kirkica – ein Beispiel dafür. Wir lebten nahe bei Gott hoch oben zwischen den grünen bewachsenen Bergen, von wo wir das ganze fruchtbare Feld überblickten, das unser war, kilometerweit bis hinunter zum Meer, Ölbäume, Tabak, Baumwolle, Weizen, Mais und Sesam. (…) Jeder Bauer war Herr seines Grund und Bodens. Jeder hatte ein zweigeschossiges Haus, hatte auch draußen ein Anwesen mit Gemüsegärten, mit Nussbäumen, Mandel-, Apfel-, Birn- und Kirschbäumen. Und er vergaß auch nicht, zu seiner Freude einen Blumengarten anzulegen. (…) Wenn Weizen und Gerste reif waren, glichen unsere Felder goldfarbenen Meeren. Aber etwas Prächtigeres als unsere Olivenbäume fand man nirgendwo; sie trugen üppig, ihre Früchte waren fest, glänzend und schwarz! (…) Dünnhäutige, seidene Feigen, voll Zucker, mit goldenem Saft wie Honig, mit dem ganzen Feuer und der Süße Anatoliens."*

Die liebevolle Beschreibung speist sich aus dem eigenen Erleben: Dido Sotiriou ist 1909 in einer wohlhabenden Familie in Aydin in Westanatolien geboren, hat seit 1919 in Smyrna gelebt, wurde nach einer Insolvenz des Vaters zu reichen Verwandten gegeben und kam 1922, also mit 13 Jahren, als Flüchtling erst nach Piräus und dann nach Athen. Sie studierte Literatur, war immer politisch aktiv und lebte als Frau ein emanzipiertes Leben. Sotiriou sieht generell den Ursprung des Schreibens in der Biografie des Autors. *„Ich erzähle von den Leiden meiner Heimat. Mein eigenes Leben war untrennbar verbunden mit den Wechselfällen des Griechentums im 20. Jahrhundert. So war das Schicksal unserer Generation. Zwei meiner Romane resultierten aus der Kleinasiatischen Katastrophe, die ich als Kind erlebt hatte. Und an anderer Stelle: Es ist unsere Pflicht, dieser nachfolgenden Generation unsere Erfahrungen zu hinterlassen, unsere Wahrheiten, damit sie den Schlüssel findet, damit sie weiß, wo ihr Weg ist und wie ihr Weg ist."*

και, ως έργο-κλειδί για τη μεταπολεμική Ελλάδα, έχει ανατυπωθεί πολλές φορές έκτοτε. Το μυθιστόρημα περιγράφει την ειρηνική ζωή του νεαρού Μανώλη Αξιώτη που καταγόταν από μια ορθόδοξη αγροτική οικογένεια στο μικρό χωριό Τσιρκιντσέ - κοντά στην αρχαία Έφεσο - μέχρι που ο πατέρας του, λόγω της εξυπνάδας του και του ότι ήξερε γραφή και ανάγνωση τον στέλνει στη Σμύρνη για να βρει δουλειά σε μεγαλύτερους εμπόρους. Ο αποχωρισμός του από τον καλύτερό του φίλο, έναν τούρκο βοσκό, είναι σπαρακτικός. Μέσω του πρωταγωνιστή, ο αναγνώστης γίνεται μάρτυρας του διωγμού του χριστιανικού πληθυσμού. Ο Μανώλης στέλνεται σε ένα τάγμα εργασίας πέρα από την Άγκυρα, καταφέρνει να επιβιώσει οριακά στο δάσος ως καρβουνιάρης, όταν ο τύφος χτυπά το στρατόπεδο· οι άρρωστοι αφήνονται στην τύχη τους και πεθαίνουν σαν τις μύγες. Τελικά σώζεται από έναν ανθρωπιστή τούρκο στρατιωτικό γιατρό και έτσι επιστρέφει στο χωριό του. Όμως το 1919 ο ελληνικός στρατός αποβιβάζεται στη Σμύρνη, παίρνει τον έλεγχο της πόλης και των περιχώρων της, και τώρα ο Μανώλης επιστρατεύεται ως στρατιώτης και πρέπει να λάβει μέρος στον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1919 - 1922). Βιώνει ξανά τη βίαιη μετάλλαξη της ανθρωπινότητας σε βαρβαρότητα, ακόμη και στον ίδιο του τον εαυτό. Το 1922 έγινε μάρτυρας της πυρπόλησης της Σμύρνης και της σφαγής Ελλήνων και Αρμενίων. Αιχμαλωτίζεται από τα κεμαλικά στρατεύματα, καταφέρνει να διαφύγει και τελικά ανάμεσα στους Έλληνες πρόσφυγες ξανασυναντά όσους απέμειναν από την οικογένειά του και εντάσσεται στο μεγάλο κίνημα διαφυγής προς τα ελληνικά νησιά.

*«Εκεί, απέναντι στα μικρασιατικά παράλια, όπου αναβοσβήνουνε φωτάκια και μάτια… Εκεί, όπου οι ήρωες αφήσανε συγυρισμένα σπίτια, κλειδωμένα μαγαζιά, στέφανα στο εικονοστάσι, προγόνους στα κοιμητήρια, παιδιά, γονείς και αδέλφια… Εκεί απέναντι, ίσαμε χθες ήταν η πατρίδα τους...»*

*Τι με κοιτάς έτσι άγρια, αντάρτη του Κιόρ Μεμέτ; Εγώ σε σκότωσα και κλαίω γι'αυτό. Λογάριασε τι μου 'φαγες εσύ! Αδέρφια, φίλους, πατριώτες, τ'Αμελέ Ταμπούρια, ολόκληρη σφαγμένη γενιά! Τόσα φαρμάκια, τόση συφορά κι εμένα ο νους να γυρίσει θέλει πίσω στα παλιά! Να 'ταν, λέει, ψέμα όλα όσα περάσαμε, και να γυρίζαμε τώρα δα στη γη μας, στους μπαξέδες μας, στα δάση μας με τις καρδερίνες, τις κάργες και τα πετροκοτσύφια, στα περιβολάκια μας με τις μαντζουράνες και τις ανθισμένες κερασιες, στα πανηγύρια μας με τις όμορφες…*

*Αντάρτη του Κιόρ Μεμέτ, χαιρέτα μου τη γη όπου μας γέννησε, Σελάμ σοϊλέ… Ας μη μας κρατάει κάκια που την ποτίσαμε μ'αίμα. Καχρ ολσούν σεμπέπ ολανλάρ! Ανάθεμα στους αίτιους!»*

*„Lebewohl, Anatolien“* erschien 1962 in Athen und ist als ein Schlüsselwerk Nachkriegsgriechenlands bis heute vielfach wieder aufgelegt worden. Der Roman beschreibt das friedliche Leben des jungen Manolis Axiotis aus einer orthodoxen bäuerlichen Familie in dem kleinen Dorf Cirkince - in der Nähe des antiken Ephesus -, bis er aufgrund seiner Intelligenz und seiner Kenntnisse im Schreiben und Lesen vom Vater nach Smyrna geschickt wird, um bei größeren Händlern Arbeit zu finden. Die Trennung von seinem besten Freund, einem türkischen Hirtenjungen, ist herzzerreißend. Über den Protagonisten wird der Leser zum Zeugen der Verfolgung der christlichen Bevölkerung. Manolis kommt in ein Arbeitsbataillon hinter Ankara, kann als Köhler im Wald halbwegs überleben, doch dann bricht im Lager das Fleckfieber aus, die Kranken werden sich selbst überlassen und sterben wie die Fliegen. Ein menschlicher türkischer Militärarzt rettet ihn schließlich, er kann in sein Dorf zurückkehren. Doch 1919 landet das griechische Heer in Smyrna, übernimmt die Kontrolle über die Stadt und ihre Umgebung, und nun wird Manolis als Soldat eingezogen und muss am Griechisch-Türkischen Krieg (1919 – 1922) teilnehmen. Wieder erlebt er den Umschlag von Menschlichkeit in Barbarei, nicht zuletzt bei sich selbst. 1922 wird er Zeuge des Brandes von Smyrna und des Massakers an Griechen und Armeniern. Er wird von kemalistischen Truppen gefangengenommen, es gelingt ihm zu fliehen, und schließlich trifft er unter griechischen Flüchtlingen wieder auf die Reste seiner Familie und wird Teil der großen Fluchtbewegung auf die griechischen Inseln.

*„Gegenüber, an der kleinasiatischen Küste, leuchten Lichter auf und erlöschen, wie Augen, die sich öffnen und wieder schließen. Gegenüber ließen wir aufgeräumte Häuser zurück, unsere Ersparnisse, die Hochzeitskränze an der Ikonostase, die Vorfahren auf den Friedhöfen. Wir ließen Kinder und Eltern und Geschwister zurück, unbegrabene Tote, Lebende ohne Heim. Gespenstische Träume. Dort gegenüber, wo bis gestern unsere Heimat war! …*

*Was blickst du mich so wild an, Partisan des Kör Mehmet? Ich habe dich getötet und ich weine darüber. Rechne nach, was du mir weggenommen hast! Geschwister! Freunde, Landsleute, die amele taburu, eine ganze Generation niedergemetzelt! … Partisan des Kör Mehmet, grüß mir die Erde, die uns beide geboren hat …. Sie möge es uns nicht nachtragen, dass wir sie mit Blut getränkt haben. … Verflucht seien die Schuldigen!“*

Im Vergleich zu den Büchern von Doukas und Venesis umfasst Sotirious Roman ein wesentlich weiter gespanntes menschliches Panorama, die Familie des Protagonisten, die Händler in Smyrna, die Welt der Soldaten und Marodeure, die jungen Männer, die sich vor der Rekrutierung verstecken.

Σε σύγκριση με τα βιβλία του Δούκα και του Βενέζη, το μυθιστόρημα της Σωτηρίου περιλαμβάνει ένα πολύ ευρύτερο ανθρώπινο πανόραμα, την οικογένεια του πρωταγωνιστή, τους εμπόρους της Σμύρνης, τον κόσμο των στρατιωτών και των επιδρομέων, τους νέους που κρύβονται από τη στρατολόγηση. Υπάρχουν νεανικές ιστορίες αγάπης παρά την αντιπαλότητα Τούρκων - Ελλήνων, μια πόρνη βοηθάει κάποιον λιποτάκτη με ρουχισμό, ενώ υπάρχουν και διάφορες πολιτικές συζητήσεις για την κατάσταση. Η κοινωνική ζωή είναι διαρκώς στο μυαλό των αγωνιζόμενων. Οι ήρωες της Σωτηρίου θέλουν να ζήσουν, όχι απλώς να επιβιώσουν. Μια βαθιά αγάπη για τον άνθρωπο, η οποία μαρτυρά πολλή κατανόηση και για τις δύο πλευρές, διαπερνά το συναισθηματικά έντονο κείμενο. Αναρωτιέμαι μήπως παίζει ρόλο και η γυναικεία οπτική των πραγμάτων. Το «*Ματωμένα Χώματα*» εξακολουθεί να είναι δικαίως ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα νεοελληνικά έργα, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Τουρκία, όπου η συγγραφέας τιμήθηκε με το βραβείο ελληνοτουρκικής φιλίας. Έχουν κυκλοφορήσει μεταφράσεις του σε πολλές γλώσσες.

Ένα εντυπωσιακό χαρακτηριστικό και των τριών κειμένων που συζητήθηκαν είναι ότι, παρά τον αυξανόμενο ανταγωνισμό μεταξύ των εθνοτικών ομάδων, το βλέμμα προς τους απέναντι δεν χαρακτηρίζεται από αγεφύρωτη εχθρότητα και καθαρόαιμο εθνικισμό. Παρά το ότι ο καθένας υπεραμύνεται της θρησκείας και της γλώσσας του, υπάρχουν στιγμές συμφιλίωσης καθώς και πένθος για τη χαμένη συνύπαρξη και τη χαμένη κοινή ειρήνη.

---

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΪΟΣ

1. Lena Divani, *Farewell, Anatolia* and the Eternal Sunshine Dido Sotiriou (μετάφραση: Σοφία Αλεξανδρίδη), παραγγελία του προγράμματος "Europa - Ein Geschichtenschatz" για το lit: potsdam 2018- δημοσιεύτηκε στις 04.10.2018 στο "Lesenswert" από το CeMoG Berlin.
https://www.cemog.fu-berlin.de/newsletter/newsletter-archiv/cemog-newsletter-13/lesenswert.html
2. Στη γερμανική μετάφραση της Birgit Hildebrand: "Geschichte eines Kriegsgefangenen", Βερολίνο: Edition Romiosini 2017. Μια πρώτη έκδοση είχε ήδη δημοσιευτεί το 1924 στη Λέσβο στο περιοδικό "Kambana".
3. Στη γερμανική μετάφραση του Roland Hampe: "Nr. 31238. Leidensweg in Anatolien", Mainz: Philipp v. Zabern
4. Στο πρωτότυπο Ματωμένα χώματα, γερμανική μετάφραση από την Inge van Meerendonk: "Grüß mir die Erde, die uns alle geboren hat", Κολωνία: Romiosini 1985- αναθεωρημένη νέα έκδοση με τίτλο: "Lebewohl, Anatolien", Βερολίνο: Edition Romiosini 2016.
5. Ilias Venesis, Äolische Erde, Roman einer griechischen Kindheit. Μετάφραση Roland Hampe, Φρανκφούρτη και Λειψία: Insel Verlag 1949, νέα έκδοση 2001.

Es gibt Liebesgeschichten, auch in der Problematik zwischen türkischen und griechischen jungen Leuten, eine Prostituierte hilft dem Deserteur mit Kleidung, es gibt verschiedene politische Gespräche über die Situation. Immer wieder schiebt sich das zivile Leben in die Gedanken der Kämpfenden. Sotirious Helden wollen leben, nicht nur überleben. Eine tiefe Menschenliebe, die viel Verständnis für beide Seiten bezeugt, durchzieht den emotional intensiven Text. Ich frage mich, ob hier vielleicht auch der weibliche Blick auf die Dinge eine Rolle spielt. „*Lebewohl, Anatolien*" ist zu Recht bis heute eines der meistgelesenen neugriechischen Werke, und zwar nicht nur in Griechenland, sondern auch in der Türkei, in der die Autorin den Preis der griechisch-türkischen Freundschaft bekam. Es wurde in viele Sprachen übersetzt.

Ein beeindruckendes Merkmal aller drei besprochenen Texte ist, dass der Blick auf die anderen trotz der zunehmenden Gegnerschaft zwischen den Volksgruppen nicht von unüberbrückbarer Feindschaft und reinem Nationalismus geprägt ist. Trotz der Verteidigung der eigenen Religion und Sprache gibt es versöhnliche Momente und die Trauer über das zerstörte Zusammenleben und den verlorenen gemeinsamen Frieden.

1. Lena Divani, Lebewohl, Anatolien und der ewige Sonnenschein Dido Sotiriou (übers. v. Sophia Alexandridis), im Auftrag des Projekts „Europa – Ein Geschichtenschatz" für die lit: potsdam 2018; veröffentlicht am 04.10.2018 unter „Lesenswert" vom CeMoG Berlin.
https://www.cemog.fu-berlin.de/newsletter/newsletter-archiv/cemog-newsletter-13/lesenswert.html
2. In der dt. Übersetzung von Birgit Hildebrand: „Geschichte eines Kriegsgefangenen", Berlin: Edition Romiosini 2017. Eine erste Fassung war bereits 1924 auf Lesbos in der Zeitschrift „Kambana" veröffentlicht worden.
3. In der dt. Übersetzung von Roland Hampe: „Nr. 31238. Leidensweg in Anatolien", Mainz: Philipp v. Zabern 1969
4. Im Original Ματωμένα χώματα, dt. Übersetzung von Inge van Meerendonk: „Grüß mir die Erde, die uns beide geboren hat", Köln: Romiosini 1985; durchgesehene Neuauflage unter dem Titel: „Lebewohl, Anatolien", Berlin: Edition Romiosini 2016.
5. Ilias Venesis, Äolische Erde, Roman einer griechischen Kindheit. Übers. v. Roland Hampe, Frankfurt u. Leipzig: Insel Verlag 1949, Neuauflage 2001.
6. Im Original Γαλήνη, aus dem Griechischen von Helmut Flume, Wegner, Hamburg 1963.

# Είμαι όσα έχω ξεχάσει

## Ηλίας Μαγκλίνης

**Εισαγωγή**

Το κείμενο που ακολουθεί προέρχεται από μια «αληθινή ιστορία» του Ηλία Μαγκλίνη, η οποία εκδόθηκε το 2019 από τις εκδόσεις «Μεταίχμιο» της Αθήνας υπό τον τίτλο «*Είμαι όσα έχω ξεχάσει*». Ο συγγραφέας αφηγείται τη ζωή του πατέρα του, πιλότου της ελληνικής πολεμικής αεροπορίας, του οποίου επίσης ο πατέρας στρατολογήθηκε κατά τη μικρασιατική εκστρατεία ενώ αργότερα σκοτώθηκε από την αντίπαλη πλευρά στον Εμφύλιο. Μέσα από τις ζωές και τις οικογενειακές σχέσεις, όπως αυτές κατά ένα μέρος ερευνώνται και κατά ένα άλλο ανακατασκευάζονται με τη βοήθεια της φαντασίας, χαράσσονται οι βασικές γραμμές της ιστορίας της Ελλάδας του 20ου αιώνα: «*Και αν τελικώς η μνήμη δεν είναι άλλο παρά διάσπαρτα νησιά μέσα σε μιαν απέραντη θάλασσα λήθης; Με άλλα λόγια, μήπως είμαστε όσα έχουμε ξεχάσει;*» (Andrea Schellinger)

# Ich bin, was ich vergessen habe

## Ilias Maglinis

**Einführung**

Der folgende Text ist einer „wahren Geschichte“ von Ilias Maglinis entnommen, die 2019 unter dem Titel „*Ich bin, was ich vergessen habe*“ im Athener Verlag „Metaichmio“ erschien. Darin erzählt der Autor das Leben seines Vaters, Pilot der griechischen Luftwaffe, dessen Vater wiederum Rekrut im Kleinasienfeldzug gewesen war und später im Bürgerkrieg von der Gegenseite getötet wurde. Über die teils recherchierten, teils mit Hilfe der Fantasie rekonstruierten Lebensentwürfe und Familienbeziehungen zeichnen sich die Grundlinien der Geschichte Griechenlands im 20. Jahrhundert ab: „*Sollte Gedächtnis am Ende nichts anderes sein als gelegentlich auftauchende Inseln in einem endlosen Meer des Vergessens? Anders gesagt: Sind wir womöglich, was wir vergessen haben?*“ (Andrea Schellinger)

Ο Νίκος βρίσκεται στο μέσον των σπουδών του όταν εμφανίζεται στο κατώφλι του ένας χωροφύλακας κρατώντας έναν φάκελο με τ' όνομά του. Είναι από τη στρατολογία και η επιστολή που περιέχει ο φάκελος δηλώνει ρητά πως οφείλει να προβεί σε διακοπή των σπουδών (και της ωραίας ζωής στην Αθήνα) για να παρουσιαστεί στην Πάτρα, στο «έμπεδον» (παρωχημένος στρατιωτικός όρος), δηλαδή στην έδρα της 3ης Μεραρχίας Πεζικού, στις 6 Μαρτίου του 1919. Το 1920 ο Νίκος θα βρεθεί στρατιώτης στη Σμύρνη.

Κανένας μέσα στην οικογένεια δεν θυμόταν ή δεν ήξερε καν σε ποια μονάδα υπηρέτησε στη Μικρά Ασία. Χρειάστηκε να πάρω την πρωτοβουλία και να ζητήσω από το στρατολογικό γραφείο Μεσολογγίου ένα Πιστοποιητικό Τύπου Β΄, το οποίο, όπως αποδείχθηκε, περιλάμβανε μερικές λεπτομέρειες γύρω από τον στρατιωτικό βίο αλλά και τον βίαιο θάνατο του Νίκου. Από εκεί έμαθα ότι είχε υπηρετήσει στο μεσολογγίτικο 2/39 Σύνταγμα Ευζώνων το οποίο υπαγόταν στην 3η Μεραρχία (που σημαίνει πως ήταν μαζί με πολλούς συντοπίτες του).

Υποτίθεται ότι θα υπηρετούσε για δύο χρόνια· υπηρέτησε τέσσερα. Θα απολυόταν στις 6 Μαρτίου του 1921 αλλά από ένα ειρωνικό γύρισμα της τύχης, εκείνη ακριβώς την ημέρα, ο διοικητής της Στρατιάς Μικράς Ασίας Αναστάσιος Παπούλας ανακοίνωσε νέα, μεγάλη προέλαση «προς ανατολάς» και πράγματι, δέκα περίπου μέρες μετά, η πατρινή 3η Μεραρχία ενεπλάκη σε φονική μάχη έξω απ' το χωριό Αβγκίν, «προθάλαμο» στο Εσκί Σεχίρ, που ήταν ο αντικειμενικός σκοπός της επίθεσης (η οποία απέτυχε οικτρά). Ειδικά το 2/39 έχασε μέσα σε 48 ώρες τέσσερις διοικητές, τον έναν μετά τον άλλο, οι δύο νεκροί, οι άλλοι δύο βαριά τραυματίες. Ολόκληρη η 3η Μεραρχία έχασε κάπου 2000 στρατιώτες και εκατό αξιωματικούς.

Τι βλέπουν άραγε τα μάτια του Νίκου εκεί χάμω; Τι χρειάζεται να κάνει με τα χέρια του για να επιζήσει; Δεν θα μάθω ποτέ – και καλύτερα ίσως. Πάντως επιζεί του σφαγείου του Μαρτίου, όπως και θα επιζήσει από το σφαγείο του Σαγγάριου, τον Αύγουστο του 1921, μια πολεμική επιχείρηση που θα διαρκέσει τρεις εβδομάδες (το Αβγκίν είχε κρατήσει μία), στην οποία το 2/39 Σύνταγμα Ευζώνων θα χάσει ακόμα έναν διοικητή, έφιππο στη μάχη του χωριού Καράκουγιου, ενώ το τριήμερο 18-20 Αυγούστου θα χαθούν, μόνον από το 2/39, τριάντα αξιωματικοί και 545 στρατιώτες, απώλειες τόσο συντριπτικές που τα τρία τάγματα που αποτελούσαν το 2/39 θα συμπτυχθούν σε δύο.

Το πιστοποιητικό απ' το Μεσολόγγι έλεγε κάτι ακόμα: ότι ο Νίκος είχε προαχθεί σε λοχία επ' ανδραγαθία στο μακελειό του Σαγγάριου, γεγονός που επίσης η οικογένεια όλη αγνοούσε. Η Δώρα δεν το ήξερε, ο πατέρας μου δεν μου είχε πει τίποτα σχετικό ενόσω ζούσε. Προσπάθησα με διάφορους

Mein Großvater Nikos ist beim Studieren, als ein Gendarm mit einem an ihn persönlich adressierten Umschlag vor der Tür steht. In dem darin enthaltenen Schreiben der Einberufungsbehörde wird ihm unmissverständlich bedeutet, das Studium (und das unbeschwerte Athener Leben) zu unterbrechen und sich am 6. März 1919 in Patras bei der 3. Infanteriedivision zur Stelle zu melden. 1920 ist Nikos Soldat in Smyrna.

Keiner in der Familie erinnerte sich oder hatte irgendeine Ahnung, in welcher kleinasiatischen Einheit er gedient hatte. So lag es an mir, in Messolongi bei dieser Behörde eine Dienstzeitbescheinigung einzuholen, die, wie sich erweisen sollte, einige Details zu Nikos´ Militärzeit und seinem gewaltsamen Tod viel später enthielt. Ich entnahm ihr, dass er im 2/39. Evzonenregiment[1] gedient hatte. Es war der 3. Division zugeteilt (was bedeutet, dass er dort viele Leute aus seiner Gegend antraf).

Zunächst sollte er zwei Jahre Dienst schieben, aus denen vier wurden. Eigentlich wäre er am 6. März 1921 entlassen worden, doch eine Ironie des Schicksals an exakt diesem Tag brachte es mit sich, dass der Kommandant der Heeresgruppe Kleinasien, Anastassios Papoulas, einen neuen großen Vormarsch „gen Osten" ankündete und zehn Tage darauf die 3. Division aus Patras tatsächlich in ein mörderisches Gefecht außerhalb des Dorfes Avgin[2] vor Eskişehir geriet, dem eigentlichen Ziel des Angriffs (der kläglich scheiterte). Vor allem das 2/39. Regiment verlor innerhalb von 48 Stunden ganze vier Kommandeure, zwei fielen, die beiden anderen wurden schwer verletzt. Alles in allem betrugen die Verluste der 3. Division um die 2000 Soldaten und hundert Offiziere.

Was bekommt Nikos dort zu sehen? Was muss er mit seinen Händen machen, um zu überleben? Ich werde es nie erfahren – besser so. Jedenfalls überlebt er das Gemetzel am Sangarios-Fluss[3] im August 1921, eine dreiwöchige militärische Operation (die bei Avgin hatte eine gedauert), während derer das 2/39. Evzonen-Regiment einen weiteren Kommandeur im Kampf zu Pferde am Dorf Karakougio verliert. In den drei Tagen vom 18. bis 20. August kommen in allein diesem Regiment dreißig Offiziere und 545 Soldaten um, Verluste, die so verheerend sind, dass die drei Bataillone des Regiments auf zwei zusammenschrumpfen.

In der Bescheinigung aus Messolongi stand noch etwas: Dass nämlich Nikos für Tapferkeit in der Sangarios-Schlacht zum Feldwebel befördert worden war, der gesamten Familie ebenfalls unbekannt. Weder wusste es seine Tochter Dora noch hatte mein Vater zu Lebzeiten etwas davon verlauten lassen. Ich unternahm einiges, um irgendeinen Tagesbefehl oder Lagebericht aufzutreiben, der Erklärungen liefern würde: Hatte er verletzte Kameraden unter Trommelfeuer geborgen? Hatte er, ganz auf sich gestellt, irgendeinen Geschützstand neutralisiert (was bedeutete, dass er einen oder sogar

τρόπους να εντοπίσω κάποια ημερήσια διαταγή ή αναφορά που να εξηγεί κάτι: έσωσε τραυματισμένους συναδέλφους του κάτω από συνεχή πυρά; Εξουδετέρωσε μόνος του κάποιο εχθρικό πολυβολείο (που σημαίνει ότι και αυτός σκότωσε άνθρωπο, ανθρώπους); Το μόνο που έμαθα από έναν αρμόδιο αξιωματικό του Γενικού Επιτελείου Στρατού είναι ότι αυτή ειδικά η ηθική αμοιβή δίδεται σε κάποιον που έκανε κάτι με κίνδυνο της ζωής του.

Ο Νίκος δεν μίλησε ποτέ στα παιδιά του για το ανδραγάθημά του. Να το είχε ξεχάσει; Να το αποσιώπησε; Ή να μίλησε γι' αυτό αλλά κανένας να μη θυμάται τίποτα πια; Η Δώρα μού είπε ότι από την πολεμική του περιπέτεια τους έλεγε ένα τούρκικο τραγούδι όταν ήταν μικροί, δίχως φυσικά να μπορεί να ανασύρει πια εκείνη τους στίχους. Προσπάθησε πολλές φορές να θυμηθεί τη μελωδία, προσπάθησε μπροστά μου, ξεκίνησε να τραγουδάει κάποια στροφή αλλά αμέσως σταματούσε. Ήλπιζε πως θα της ερχόταν σιγά σιγά, όμως δεν έγινε ποτέ. Συνήθως, μου είπε, οι αναμνήσεις από το Μικρασιατικό τού έρχονταν τα βράδια, πλάι στο τζάκι, στο προπολεμικό Αγρίνιο.

Το σκηνικό χαρακτηρίζεται από την απαραίτητη, στερεοτυπικά ελληνική, γραφικότητα: χειμώνας, στο αναμμένο τζάκι ενός πέτρινου, δίπατου σπιτιού στο Αγρίνιο, και ο Νίκος να αφηγείται στα παιδιά του για το μόνον της ζωής του ταξείδιον. Ο μπαμπάς έπινε το κρασί του, είπε η Δώρα, καθαρίζοντας μήλα, κάστανα ή καρύδια, μοίραζε στα παιδιά, έτρωγε κι εκείνος. Η Αγαθή ετοίμαζε λουκάνικα με αυγά ή ξινό τραχανά: έβραζε τον τραχανά, έριχνε μετά στον τέντζερη μπουκιές ψωμί τηγανισμένες, τυρί φέτα, και μετά έκαιγε βούτυρο στο τηγάνι και τον ζεματούσε. Ύστερα τους έβγαζε χαλβά με βούτυρο, μύγδαλα και ζάχαρη. Και τα παιδιά άκουγαν τον πατέρα τους να λέει ιστορίες, που συχνά ήσαν ιστορίες φρίκης. Σχεδόν τίποτα όμως δεν διέσωσε η μνήμη τους. Ο πατέρας μου θυμόταν μόνον πως ο Νίκος ήταν στη Μικρά Ασία λοχίας σιτιστής, που σήμαινε πως, ως «γραμματιζούμενος» που ήταν, και δη της Ανωτάτης Εμπορικής, πράγμα όχι και τόσο συνηθισμένο για έναν απλό κληρωτό τότε, είχε αναλάβει τα λογιστικά του λόχου του. Η ειδικότητα αυτή μ' έκανε να πιστέψω αρχικά ότι θα τον κρατούσε στα μετόπισθεν, μακριά από τη γραμμή των πρόσω. Αλλά όπως συνέβη με πολλές στρατιωτικές μονάδες στις άγριες μάχες του Σαγγάριου, όπου πήραν όπλο και ξιφολόγχη ακόμα και μάγειροι και οδηγοί και νοσοκόμοι, ίσως κάπου εκεί να είδε δράση, όπως λένε οι Αμερικανοί, και να προήχθη γι' αυτή του τη δράση ως αγαθός άνδρας.

Τελικώς, από τον πολεμικό του βίο διασώθηκαν μονάχα επικεφαλίδες ή σκόρπιες διηγήσεις: πόσο υπέφερε από τον αφόρητο καύσωνα του Αυγούστου και την εξάντληση στην (αυτο)καταστροφική προέλαση προς την Άγκυρα, πόσο στεναχωρήθηκε όταν στην υποχώρηση το 1922 υποχρεώθηκαν να σκοτώσουν τα άλογα και τα μουλάρια

mehrere Menschen getötet hatte)? Von einem zuständigen Generalstabsoffizier konnte ich lediglich in Erfahrung bringen, dass diese symbolische Belohnung nur jemandem zugestanden wurde, der etwas unter Lebensgefahr unternommen hatte.

Seinen Kindern erzählte Nikos nie etwas von Heldentaten. Hatte er sie etwa vergessen? Oder beschwiegen? Oder davon gesprochen, aber keiner erinnerte sich mehr daran? Von seinen Kriegserlebnissen, so Dora, hätten die Kinder nur ein türkisches Lied mitbekommen, das er immer wieder vorsang und dessen Verse sie natürlich nicht behalten habe. Wiederholt versuchte sie sich an die Melodie zu erinnern, machte vor mir einen Versuch, begann etwas zu summen und hörte bald wieder auf. Sie verlor die Hoffnung nicht, mit der Zeit darauf zu kommen, aber nie passierte es. Meistens, sagte sie, seien ihm Dinge über das Thema Kleinasien abends eingefallen, neben dem Kamin in Agrinio, noch vor dem Krieg.

Zu dieser Szenerie gehört das unvermeidliche, stereotyp griechische Lokalkolorit: Winter in Agrinio im zweistöckigen Steinhaus, neben dem brennenden Kamin, wo Nikos den Kindern von der *einzigen Reise seines Lebens*[4] erzählte. Der Papa trank seinen Wein, sagte Dora, schälte Äpfel und Kastanien oder knackte Nüsse, die er an die Kinder weitergab und von denen er auch selbst naschte. Agathi briet Würste mit Eiern oder kochte saure Trahanas-Suppe, gab gebrutzelte Brotbrocken und Feta-Käse in den Topf, um dann Butter in der Pfanne zu erhitzen und die Suppe damit aufzubrühen. Anschließend gab es Halvas mit Butter, Mandeln und Zucker. Und die Kinder hörten ihrem Vater zu, wie er Geschichten erzählte, oft voller Furcht und Schrecken. So gut wie nichts war ihnen im Gedächtnis geblieben. Mein Vater erinnerte sich nur, dass Nikos in Kleinasien Feldwebel bei der Verpflegung war, als „Studierter" der Höheren Handelsschule, was damals für Rekruten eigentlich nicht üblich war. Er führte die Bücher der Kompanie. Diese Rolle ließ mich zunächst glauben, dass man ihn in der Etappe behalten hatte, weg von der Frontlinie. Doch wie es bei vielen militärischen Einheiten in den wüsten Gefechten am Sangarios der Fall war, wo sogar Köche, Fahrer oder Sanitäter zur Waffe griffen, mag auch er vorangestürmt und für diesen Einsatz dann zum mutigen Mann befördert worden sein.

Am Ende blieben von seiner Kriegszeit nur Überschriften oder hie und da eine Erzählung übrig: Wie er unter der unerträglichen Augusthitze gelitten und wie ihn der (selbst) zerstörerische Vormarsch Richtung Ankara ausgelaugt hatte, wie sehr es ihm zu schaffen machte, als die Truppe beim Rückzug 1922 gezwungen war, ihre Pferde und Maulesel zu töten. Bevor mein Vater starb, hat er mir – versteht sich stichwortartig, beinah im Telegrammstil – von den üblichen, doch bestens verheimlichten griechischen Grausamkeiten an Zivilisten und Kriegsgefangenen berichtet: abgefackelten türkischen Dörfern, Massenvergewaltigungen von Frauen und Kindern, selbstgebastelten Komboloi-Ketten aus

τους. Ο πατέρας μου, λίγο πριν πεθάνει, μου είχε μεταφέρει –επιγραμματικά, σχεδόν τηλεγραφικά, εννοείται– διηγήσεις σχετικά με τις κλασικές, μα και τόσο καλά αποσιωπημένες, ελληνικές θηριωδίες εις βάρος αμάχων και αιχμαλώτων: πυρπολημένα τουρκικά χωριά, ομαδικοί βιασμοί γυναικών και παιδιών, αυτοσχέδια κομπολόγια που έφεραν με υπερηφάνεια οι τσολιάδες επάνω τους, κομπολόγια που αποτελούνταν από πετσοκομμένες γυναικείες θηλές. Η Δώρα θυμάται τον πατέρα μου να ρωτάει τον πατέρα τους αν και αυτός συμμετείχε σε αυτές τις κτηνωδίες, αλλά ο Νίκος δήλωνε με πάθος πως σε ό,τι αφορούσε τα αίσχη αυτά τα φυλής, όπως τα χαρακτήριζε, παρέμενε παθητικός παρατηρητής και όχι πρωταγωνιστής ούτε καν δευτεραγωνιστής. Ακόμα όμως κι αν είχε κρατήσει στα δάχτυλά του τη γλιστερή, ματωμένη θηλή μιας κοπέλας, θα μπορούσε ποτέ να το ομολογήσει στα παιδιά του;

Όταν τον Αύγουστο του 1922, η σφοδρή τουρκική αντεπίθεση θα στρέψει τους Έλληνες προς την έξοδο, προς τη θάλασσα, η 3η Μεραρχία, όπου και το 2/39 Σύνταγμα Ευζώνων, θα υποχωρήσει συντεταγμένα προς βορρά. Οι κακές γλώσσες λένε πως η 3η Μεραρχία, δεν έριξε ούτε μια τουφεκιά όλον εκείνον τον Αύγουστο, μα δεν είναι αλήθεια. Υποχώρησαν όχι προς Σμύρνη αλλά προς Πάνορμο, τις πρώτες ημέρες του Σεπτεμβρίου του 1922 κι όταν δημοσίευσα στην Καθημερινή τη μοναδική φωτογραφία του Νίκου ένστολου λοχία μαζί με μια μικρή ομάδα άγνωστων συναδέλφων του από το 2/39 Σύνταγμα Ευζώνων (ο Νίκος διακρίνεται πρώτος, από τα δεξιά, στην μπροστινή σειρά), ένας αναγνώστης αναγνώρισε στη φωτογραφία τον δικό του πατέρα. Μου τηλεφώνησε και μου είπε ότι ο πατέρας του του είχε πει ότι όταν έφτασαν στην Πάνορμο εκείνο τον Σεπτέμβριο του ’22, τους παρέλαβε το καράβι «Έσπερος».

Η επιβίβαση γινόταν με καθυστερήσεις και όλη αυτή την ώρα στα μετόπισθεν της μεραρχίας έπεφταν οι οβίδες του τουρκικού πυροβολικού. Στρατιώτες και τσολιάδες που ανέβαιναν στο πλοίο φώναζαν τρομαγμένοι, Σάλπαρε, Έσπερε, σάλπαρε που να πάρει η ευχή, μην τύχει και πιαστούν αιχμάλωτοι μαζί με τα κομπολόγια με τις γυναικείες ρώγες που κουβαλούσαν πάνω τους.

Τελικώς, η 3η Μεραρχία θα βγει ολόκληρη στη Θράκη όπου και θα παραμείνει επί έναν χρόνο μαζεύοντας τα κομμάτια της, κυνηγώντας δικούς της, εξαγριωμένους και τρελαμένους λιποτάκτες, στήνοντας επιτόπια στρατοδικεία και στήνοντας επίσης στον τοίχο τους λιποτάκτες αυτούς και τους πλιατσικολόγους. Μια στρατιά σε ανταρσία ήταν πλέον, σε εξαθλίωση και εξαχρείωση. Ενίοτε, οι μονάδες της 3ης Μεραρχίας κυνηγούσαν και άτακτους ένοπλους Τούρκους. Ο Νίκος θα απολυθεί δέκα μήνες αργότερα από εκεί, από τη Θράκη, στις 31 Ιουλίου του 1923.

abgeschnittenen weiblichen Brustwarzen, stolz vorgezeigt von den Evzonen. Dora erinnerte sich, dass mein Vater ihren Vater gefragt habe, ob auch er an derartigen Scheußlichkeiten beteiligt gewesen wäre, doch Nikos erklärte im Brustton der Überzeugung, dass er bei dieser Schändlichkeit unsereins weder im Vordergrund stand noch irgendetwas damit zu tun hatte. Selbst wenn er die glitschig blutige Brustwarze eines Mädchens in den Fingern gehalten hätte, wäre er je imstande gewesen, es seinen Kindern gegenüber zuzugeben?

Als im August 1922 der vehemente türkische Gegenangriff die Griechen aus dem Binnenland hin zur Küste abdrängt, tritt die 3. Division und damit das 2/39. Evzonen-Regiment den geordneten Rückzug nach Norden an. Böse Zungen behaupten, dass in jenem August die 3. Division nicht einen einzigen Schuss abgefeuert hat, aber das stimmt nicht. Die Truppe zieht sich in den ersten Septembertagen 1922 nicht Richtung Smyrna, sondern nach Panormos zurück.

Als ich einmal in der Zeitung *Kathimerini* das einzige Foto von Nikos als Feldwebel in Uniform zusammen mit einer kleinen Gruppe unbekannter Kameraden des Evzonenregiments veröffentlichte (Nikos in der vorderen Reihe ganz rechts), erkannte ein Leser auf diesem Bild seinen Vater. Er rief mich an und berichtete, dieser habe ihm gesagt, dass sie bei der Ankunft in Panormos in jenem September 1922 vom Schiff „Hesperos“ aufgenommen wurden.

Der Einstieg an Bord verzögert sich, und die ganze Zeit schlagen Geschosse türkischer Artillerie bei der Divisionsetappe ein. Soldaten und Evzonen brüllen *Nichts wie los, Hesperos, zieh Leine, verdammt nochmal*, vor lauter Angst, womöglich mit ihren Ketten aus weiblichen Brustwarzen in Kriegsgefangenschaft zu geraten. Schließlich und endlich erreicht die vollständige 3. Division Thrazien. Ein Jahr bleibt sie dort und rappelt sich auf, setzt ihren ausgerasteten und durchgedrehten Deserteuren hinterher, richtet vor Ort Militärgerichte ein und stellt die Fahnenflüchtigen und Plünderer an die Wand. Inzwischen ist sie ein rebellierender Truppenverband, zerlumpt und verludert. Gelegentlich nehmen sich die Einheiten der 3. Division auch bewaffnete türkische Freischärler vor. Zehn Monate später, am 31. Juli 1923, wird Nikos dort in Thrazien entlassen.

So endete die *einzige Reise seines Lebens*, und ich versuche mir vorzustellen, wie er nach vier Jahren zurück ins Dorf kam und dann sein Studium in Athen wiederaufnahm. Ich frage mich, ob sich Nikos im ersten Monat, dem August 1923 schwer damit tat, nun wieder Zivilist zu sein, ob er Alpträume hatte, wie so viele Soldaten bei der Rückkehr aus dem Feld – nach so einem Krieg. Sicher bin ich mir nicht. Der soziale Druck in griechischen Gemeinwesen lässt inneren Ängsten Einzelner oder seelischen Wunden keinerlei Raum, besonders damals. Ein Mann muss tun, was ein Mann tun muss: Oliven

Έτσι έληξε το μόνον της ζωής του ταξίδειον και προσπαθώ να τον φανταστώ να επιστρέφει στο χωριό του και στις σπουδές του στην Αθήνα έπειτα από τέσσερα χρόνια. Αναρωτιέμαι πόσο δυσκολεύτηκε να προσαρμοστεί ο Νίκος έναν χρόνο μετά, τον Αύγουστο του 1923, όταν επέστρεψε πολίτης, αν είχε τους εφιάλτες που συχνά έχουν οι στρατιώτες που γυρίζουν απ' τον πόλεμο – έναν τέτοιο πόλεμο. Δεν είμαι σίγουρος. Η πίεση της ελληνικής κοινότητας είναι τέτοια, ιδίως εκείνη την περίοδο, που δεν αφήνει χώρο σε ατομικές, εσωτερικές αγωνίες, ακόμα και σε ψυχικά τραύματα. Ένας άνδρας πρέπει να κάνει αυτό που ένας άνδρας πρέπει να κάνει: να μαζέψει τις ελιές, να πιάσει δουλειά, να φέρει ψωμί στο σπίτι, να τελειώσει τις σπουδές του και όντως, με την απόλυσή του από το 2/39 Σύνταγμα Ευζώνων, ο Νίκος επιστρέφει στην Αθήνα και παίρνει το πτυχίο του από την Ανωτάτη Εμπορική για να γυρίσει για λίγο στην ιδιαίτερη πατρίδα, τον Άγιο Ανδρέα, όπου και θα ξεχωρίσει τη συνομήλική του Αγαθή.

Ρώτησα το 2014 την 98χρονη Σωτηρία αν με προξενιό πήρε την Αγαθή και μου απάντησε με ένα ξερό ναι κι έπειτα τη ρώτησα αν την αγάπησε και μου πέταξε πάλι ένα ναι, και στο τέλος τη ρωτάω αν ήτανε όμορφη η Αγαθή. Ήταν, αποκρίθηκε η Σωτηρία.

Ο γάμος γίνεται τέλη του 1924 και αμέσως μετά ο Νίκος προσλαμβάνεται στην Τράπεζα Εμπορικής Πίστεως, στην Πάτρα. Τον Αύγουστο του 1925 η Αγαθή γεννά εκεί τη Δώρα. Στο σπίτι της, στην Αθήνα, στην οδό Πάτμου, η Δώρα έχει φυλαγμένη μια ακόμα φωτογραφία. Είναι τραβηγμένη σε στούντιο της Πάτρας και το σκηνικό τώρα μοιάζει ολότελα αστικό. Καθιστή η Αγαθή, με χτένισμα νεαρής φλάπερ της δεκαετίας του '20 (είναι όντως όμορφη και έχει έναν αέρα από μελαγχολικό Τσάρλεστον), με τη μικρή Δώρα στα πόδια της. Όρθιος, σκυφτός, προστατευτικός πάνω από τις δύο γυναίκες, ο Νίκος, με κοστούμι, γραβάτα, καλοχτενισμένος, φρεσκοξυρισμένος, ελαφρώς χαμογελαστός. Σεβάσμιος νέος υπάλληλος τραπέζης με φροντισμένο μουστάκι.

Άρα: το 1923 ο Νίκος είναι απλώς ένας νέος απολυμένος φαντάρος μετά από 52 μήνες (πολεμικής) θητείας, αλλά το 1925, με συνοπτικές διαδικασίες, μέσα σε 24 μήνες, είναι ήδη παλαίμαχος πολεμιστής, σύζυγος, τραπεζικός υπάλληλος και πατέρας.

Ιδού ένας πρώτος απολογισμός: κανένα νεανικό χασομέρι, ουδεμία ανάπαυλα για τον νεαρό Έλληνα. Απ' τον πόλεμο στον γάμο και από εκεί στην οικογένεια και το γραφείο. Απ' την καταστροφή στη δημιουργία, από τον φόνο στην παραγωγή. Από το καθήκον στις υποχρεώσεις – να τι δεν απεικονίζουν οι φωτογραφίες της εποχής.

ernten, Arbeit finden, Brot nach Hause bringen, sein Studium abschließen.

Tatsächlich geht Nikos nach seiner Entlassung aus dem 2/39. Evzonen-Regiment wieder nach Athen, macht seinen Abschluss an der Höheren Handelsschule, um sich irgendwann zu Hause im Dorf Agios Andreas sehen zu lassen, wo ihm die gleichaltrige Agathi ins Auge fällt. 2014 fragte ich die 98jährige Sotiria, ob die Ehe mit Agathi auf Vermittlung zustande gekommen sei, und sie antwortete mit einem trockenen *Ja*, dann fragte ich, ob er sie geliebt habe, worauf wieder ein schnelles *Ja* kam, und schließlich fragte ich sie, ob Agathi hübsch gewesen sei. *War sie*, erwiderte Sotiria.

Die Hochzeit findet Ende 1924 statt, bald darauf wird Nikos bei der Handels- und Kreditbank in Patras eingestellt. Im August 1925 bringt Agathi Dora zur Welt. Dora, die jetzt in der Athener Patmos-Straße wohnt, hat ein Foto aufbewahrt. Aufgenommen in einem Atelier in Patras, ist es durch und durch bürgerlich inszeniert. Da sitzt Agathi mit jugendlichem Bubikopf der Zwanziger (sie ist wirklich schön, mit einem Flair von melancholischem Charleston), auf ihren Knien die kleine Dora. In Anzug mit Krawatte steht Nikos schützend über beide Frauen gebeugt, gut frisiert, frisch rasiert und mit einem Anflug von Lächeln. Ein ehrenwerter junger Bankangestellter mit gepflegtem Schnauzer.

Unterm Strich: 1923 ist Nikos nichts als nur ein junger, entlassener Soldat nach 52 Monaten (Kriegs-)Dienst, 1925 ist aus ihm innerhalb von 24 Monaten ein Veteran, Ehemann, Bankangestellter und Vater geworden - im Hauruckverfahren. Eine erste Bilanz also: Keine Rede von jugendlicher Bummelei oder Auszeit für den jungen Griechen. Vom Krieg in die Ehe und von dort in die Familie und ins Büro. Von der Katastrophe in den Aufbau, vom Mord ins Arbeitsleben. Von der Pflicht in die Verpflichtungen – was die Fotos jener Zeit eben nicht abbilden.

---

AUS DEM GRIECHISCHEN VON
ANDREA SCHELLINGER

1. Historische Eliteeinheit der griechischen Armee, eingerichtet nach den Balkankriegen; sie kämpfte im Ersten Weltkrieg, im Kleinasienfeldzug und im Italienischen-Griechischen Krieg.
2. Heute İnönü genannt, nach İsmet İnönü, dem Weggefährten von Mustafa Kemal Atatürk.
3. auch: Sakarya. Es handelt sich um die dreiwöchige Schlacht Ende August/September 1921, die als Wendepunkt beim Vormarsch der griechischen Truppen gilt und viele Opfer auf griechischer und noch mehr auf türkischer Seite forderte.
4. Titel einer Erzählung von Giorgos Vizyinos (1849-1896).
*Die Anmerkungen stammen von der Übersetzerin.*

# Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher. Eine biografische Fallstudie zum Umgang mit NS-Tätern in der frühen Bundesrepublik

**Eberhard Rondholz**

Hamann, Gerrit: Max Merten. Jurist und Kriegsverbrecher. Eine biografische Fallstudie zum Umgang mit NS-Tätern in der frühen Bundesrepublik. [Νομικός και εγκληματίας πολέμου. Μια βιογραφική μελέτη σχετικά με την αντιμετώπιση των ναζιστών δραστών στην Πρώιμη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία], Verlag Vandenhoek – Ruprecht, Göttingen 2022, 792 S.

ISBN: Εκτύπωση // Print 978-3-525-35224-3, Ηλεκτρονικό βιβλίο // E-Book 978-3-647-35224-4

€90

Στις 10 Οκτωβρίου 2016, ο ομοσπονδιακός υπουργός Δικαιοσύνης Χάικο Μάας παρουσίασε τα αποτελέσματα μιας έκθεσης εμπειρογνωμόνων που ασχολούνταν με τον βαθμό στον οποίο το υπουργείο ήταν υπό τον έλεγχο πρώην εθνικοσοσιαλιστών κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ο υπουργός εξέφρασε την απογοήτευσή του για τα ευρήματα, για το τι διαστάσεις είχε λάβει ο έλεγχος του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Δικαιοσύνης, το οποίο εδρεύει στο λεγόμενο «Ρόζενμπουργκ» της Βόννης, από «παλιούς συναγωνιστές», για την επιρροή τους στη νομοθέτηση καθώς και τη στελέχωση τόσων πολλών θέσεων της ανώτερης βαθμίδας με πρώην εθνικοσοσιαλιστές. Μία από τις επτά περιπτώσεις ανώτερων στελεχών του υπουργείου με ναζιστικό παρελθόν στο «Ρόζενμπουργκ», που ξεχώρισε ως ιδιαίτερα σκανδαλώδη, ήταν αυτή του πρώην πολεμικού διοικητή Μαξ Μέρτεν, ο οποίος το 1959 καταδικάστηκε στην Αθήνα σε 25 χρόνια φυλάκιση για τη συμβολή του στη σχεδόν πλήρη εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στα στρατόπεδα θανάτου του Άουσβιτς και της Τρεμπλίνκα. Στο ντοκιμαντέρ «The Rosenburg File» αναφερόταν σχετικά: «*Max Merten, από το 1942 έως το 1944 πολεμικός σύμβουλος στον διοικητή της Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη, όπου ως επικεφαλής του τμήματος "Διοίκηση και Οικονομία" ήταν ένας από τους οργανωτές της καταλήστευσης και απέλασης περισσότερων από 50.000 Εβραίων – δηλαδή ένας από τους μεγαλύτερους γερμανούς εγκληματίες πολέμου.*» Παρ' όλα αυτά, αναφέρεται περαιτέρω στην έρευνα, το 1952 το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Δικαιοσύνης τον επανέφερε στη θέση του επικεφαλής του τμήματος για το δίκαιο της αναγκαστικής εκτέλεσης. Πρόκειται για μια από τις ακίνδυνες περιπτώσεις πρώην ναζιστών που επαναπροσλαμβάνονται στη δημόσια διοίκηση της Δυτικής Γερμανίας, επειδή από τη θέση του στο Υπουργείο Δικαιοσύνης δεν μπορούσε να κάνει πολλά. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι αυτός ο Μέρτεν,

Am 10. Oktober 2016 stellte Bundesjustizminister Heiko Maas die Ergebnisse eines Gutachtens vor, das sich mit der weitestgehenden Kontrolle seines Hauses durch ehemalige Nationalsozialisten in den ersten Nachkriegsjahrzehnten beschäftigte. Und der Minister gab sich bedrückt über das Erfahrene, das Ausmaß der Kontrolle des in der sogenannten „Rosenburg“ in Bonn residierenden Bundesjustizministeriums durch "alte Kameraden", ihren Einfluss auf die Gesetzgebung, die Besetzung so vieler leitender Posten mit ehemaligen Nationalsozialisten. Einer der sieben von ihm als besonders skandalös herausgehobenen Fälle von leitenden Ministerialbeamten mit NS-Vergangenheit in der "Rosenburg" war der des ehemaligen Kriegsverwaltungsrats Max Merten, 1959 in Athen zu 25 Jahren Haft verurteilt wegen seines Beitrags zur fast vollständigen Vernichtung der jüdischen Gemeinde von Thessaloniki in den Todeslagern von Auschwitz und Treblinka. Über ihn hieß es in der Dokumentation „Die Akte Rosenburg“: „*Max Merten, von 1942 bis 1944 Kriegsverwaltungsrat beim Befehlshaber der Wehrmacht in Thessaloniki, wo er als Leiter der Abteilung ‚Verwaltung und Wirtschaft' einer der Organisatoren der Ausplünderung und Deportation von mehr als 50 000 Juden war – also einer der größten deutschen Kriegsverbrecher.*“ Gleichwohl, so stellt die Untersuchung weiter fest, stellte ihn 1952 das Bundesjustizministerium als Referatsleiter für das Recht der Zwangsvollstreckung wieder in den Dienst ein. Dabei hatte es sich eher um einen der harmlosen Fälle von Wiederbeschäftigung ehemaliger Nazis im westdeutschen Staatsdienst gehandelt, denn viel anrichten konnte er in seiner Position im Justizministerium nicht. Interessant aber, dass eben dieser Merten mit seiner lange bekannten Biographie hier nun, über 70 Jahre nach seiner Tat und 45 Jahre nach seinem Tod, auf einmal ganz offiziell zu einem der "größten deutschen Kriegsverbrecher" avancierte. Hatte doch

με την εδώ και καιρό γνωστή βιογραφία του, τώρα, δηλαδή περισσότερα από 70 χρόνια μετά το έγκλημα και 45 χρόνια μετά τον θάνατό του, αναβαθμίστηκε ξαφνικά και επισήμως σε έναν από τους «μεγαλύτερους γερμανούς εγκληματίες πολέμου». Το 1959, ο Γκούσταβ Χάινεμαν, που έμελλε να γίνει αργότερα Ομοσπονδιακός Πρόεδρος, είχε συμβάλει στην απελευθέρωση του εν λόγω εγκληματία πολέμου από την προφυλάκισή του στην Ελλάδα γλιτώνοντάς τον έτσι από μια ποινή φυλάκισης 25 ετών στην Αθήνα. Και το 1968, το περιφερειακό δικαστήριο του Βερολίνου έβαλε στο αρχείο την προκαταρκτική έρευνα κατά του Μέρτεν για συνέργεια στη δολοφονία 50.000 Εβραίων: δεν μπορούσε να αποδειχθεί ότι γνώριζε ποια τύχη θα είχαν οι Εβραίοι που απελάθηκαν με την ενεργό βοήθειά του στο Άουσβιτς. Έτσι, απαλλαγμένος τελικά από διώξεις, κατάφερε να εισπράξει ακόμη και αποζημίωση για τη φυλάκισή του και να συνεχίσει να ασκεί ανενόχλητος το επάγγελμά του ως δικηγόρος μέχρι το θάνατό του το 1971. Τώρα, περισσότερα από 50 χρόνια μετά το θάνατό του, δημοσιεύεται η οριστική βιογραφία του εγκληματία πολέμου Μαξ Μέρτεν, η οποία αποτελεί συγχρόνως μελέτη του πως αντιμετωπίστηκαν οι ναζιστές εγκληματίες στην πρώιμη Ομοσπονδιακή Δημοκρατία - γι' αυτό και τόσο εκτενής, 792 σελίδες.

Η βιβλιογραφία για τον πολεμικό σύμβουλο Μαξ Μέρτεν, ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα στη Θεσσαλονίκη το 1942/44, ήταν για πολλές δεκαετίες μάλλον πενιχρή, γεγονός που δεν αρμόζει σε έναν εγκληματία αυτού του διαμετρήματος. Βέβαια δεν ήταν κι ο μόνος. Σήμερα, ωστόσο, εργάζονται αρκετοί ιστορικοί πάνω στις βιογραφίες πρώην ναζί, οι οποίοι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, για υπερβολικά μεγάλο χρονικό διάστημα, βρίσκονταν λίγο πολύ σε καθεστώς υπόθαλψης εγκληματία, όχι μόνο νομικά αλλά και ιστοριογραφικά. Όπως εν προκειμένω ο Μαξ Μέρτεν. Στη βιογραφία του διαβάζει κανείς κάθε είδους γνωστά πράγματα, κάποια λίγο πιο αναλυτικά, αλλά και πολλά πράγματα που ήταν ελάχιστα γνωστά μέχρι τώρα, καθώς πολλοί φάκελοι στα σχετικά αρχεία δεν ήταν προσβάσιμοι. Ο δικηγόρος Γκέριτ Χάμαν - το βιβλίο είναι η κάπως αναθεωρημένη διατριβή του που ολοκληρώθηκε το 2019 στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν - το εξέτασε διεξοδικά. Πράγμα που μπορούμε να κάνουμε εδώ μόνο για τα πιο σημαντικά θέματα, κεφάλαιο προς κεφάλαιο.

Μέρος πρώτο. Η δικηγορική του καριέρα στο «Τρίτο Ράιχ» ξεκινά ήδη από τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και αποτελεί την υποδειγματική διαδρομή ενός καιροσκόπου: μέχρι το 1933 πολιτικά ενεργός στο φιλελεύθερο κόμμα του Γκούσταβ Στρέζεμαν, το Γερμανικό Λαϊκό Κόμμα (DVP), το οποίο ευνόησε την επαγγελματική του πορεία. Το 1933 noch 1959 der spätere Bundespräsident Gustav Heinemann diesem Kriegsverbrecher zur Befreiung aus griechischer Haft verholfen und so davor bewahrt, eine 25-jährige Haftstrafe in Athen abzusitzen. Und 1968 stellte das Berliner Landgericht ein Ermittlungsverfahren gegen Merten wegen des Verdachts der Beihilfe zum Mord an 50 000 Juden ein: es sei nicht nachweisbar, dass er gewusst habe, welchem Schicksal die mit seiner tatkräftigen Hilfe deportierten Juden in Auschwitz entgegengingen. So konnte er, endgültig außer Verfolgung gesetzt, sogar eine Haftentschädigung kassieren und seinem Beruf als Anwalt unbehelligt weiter nachgehen, bis zu seinem Tod im Jahr 1971. Jetzt ist, mehr als 50 Jahre nach seinem Tod, über den Kriegsverbrecher Max Merten die endgültige Biographie erschienen, zugleich als Fallstudie zum Umgang mit NS-Tätern in der frühen Bundesrepublik vorgestellt, deshalb so umfangreich, 792 Seiten.

Die Literatur über den 1942/44 in Thessaloniki amtierenden Kriegsverwaltungsrat Max Merten, war über viele Jahrzehnte eher spärlich, einem Übeltäter diesen Kalibers nicht angemessen. Aber er stand damit ja nicht allein. Heute aber arbeiten sich etliche Historiker an der Erforschung der Lebensläufe von Altnazis ab, die sehr lange, allzu lange nicht nur juristisch, sondern auch historiographisch mehr oder weniger unter Täterschutz standen. Wie eben dieser Max Merten. In seiner Biographie ist jetzt allerlei schon Bekanntes zu lesen, manches lediglich in größerer Ausführlichkeit, vieles aber, das bisher kaum bekannt war, weil so manche Aktenbestände in den einschlägigen Archiven nicht zugänglich waren. Der Jurist Gerrit Hamann - bei dem Buch handelt es sich um seine 2019 an der Universität Göttingen abgeschlossene, etwas überarbeitete Dissertation - hat da sehr gründlich Einblick genommen. Wir können das hier nur zu den wichtigsten Themen tun, Kapitel für Kapitel.

Erster Teil: Eine Juristenkarriere im „Dritten Reich" - Beginnt in der Weimarer Republik, der exemplarische Werdegang eines Opportunisten: bis 1933 politisch aktiv in der liberalen Partei Gustav Stresemanns, der Deutschen Volkspartei (DVP), das war der Karriere förderlich. 1933 Kehrtwende nach rechts, Mitgliedschaft im Bund nationalsozialistischer Juristen (später NS-Rechtswahrerbund), 1937 Beitritt zur NSDAP, mit anderen Worten: vom Nationalliberalen zum Nationalsozialisten. Widmet sich im Reichsjustizministerium der nationalsozialistischen „Rechtserneuerung".

Zweiter Teil: „König von Mazedonien", - Beginnt mit Mertens Eintritt in die Wehrmacht im Januar 1942, ab August 1942 eineinhalb Jahre an der wichtigsten Wirkungsstätte seines Lebens, als Kriegsverwaltungsrat

κάνει τη δεξιά στροφή, εντάσσεται στην Ομοσπονδία Εθνικοσοσιαλιστών Νομικών (αργότερα NS-Rechtswahrerbund), το 1937 μπαίνει στο Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα, με άλλα λόγια: από εθνικοφιλελεύθερος σε εθνικοσοσιαλιστής. Αφιερώνεται στην εθνικοσοσιαλιστική «νομική ανανέωση» στο Υπουργείο Δικαιοσύνης του Ράιχ.

Δεύτερο μέρος, «Βασιλιάς της Μακεδονίας». Αρχίζει με την είσοδο του Μέρτεν στη Βέρμαχτ τον Ιανουάριο του 1942. Από τον Αύγουστο του 1942 και για ενάμιση χρόνο βρίσκεται στον σημαντικότερο τόπο δράσης της ζωής του, στο Πολεμικό Διοικητικό Συμβούλιο (KVR) στη Θεσσαλονίκη στην περιοχή του διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, όπου κατοικεί η πλειοψηφία των ελλήνων Εβραίων. Ο εκτοπισμός και η δολοφονία τους φέρεται να αποτελεί το καλύτερα τεκμηριωμένο κεφάλαιο της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα - εκτίμηση που ο γράφων αδυνατεί να κατανοήσει, καθώς τα ερευνητικά κενά που αφορούν το κεφάλαιο της λεηλασίας και της ιδιοποίησης των εβραϊκών περιουσιών, όπως και αυτό των αποζημιώσεων, είναι μεγάλα ακόμη και σήμερα. Για τον ρόλο του Μέρτεν: ο βαθμός του είναι χαμηλός, αλλά κατέχει πόστο με επιρροή και δύναμη. Δεν είναι τυχαίο ότι ένας από τους απεσταλμένους του Άιχμαν, ο Ες-ες χάουπτστουρμφύρερ Ντίτερ Βιζλικένι, που μαζί με τον Αλοίς Μπούνερ ήταν από τις 6 Φεβρουαρίου 1943 επικεφαλής του Ειδικού Αρχηγείου για τις εβραϊκές υποθέσεις στη Θεσσαλονίκη, πριν από την εκτέλεσή του στην Πράγα το 1947, επεσήμανε τον σημαντικό ρόλο του Μέρτεν στη διεκπεραίωση της απέλασης. Παρότι, όπως διορθώνει κάποιες ψευδείς αναφορές ο Χάμαν, ο Μέρτεν δεν συμμετείχε στα πρώτα μέτρα διώξεων, που έλαβαν χώρα πριν από την έλευσή του τον Αύγουστο του 1942, συμμετείχε, ωστόσο, στην εκβίαση ενός εξωφρενικού ποσού λύτρων από την εβραϊκή κοινότητα, προκειμένου να επιστρέψουν στα σπίτια τους πολλές χιλιάδες εργατών που εξαναγκάστηκαν από την οργάνωση Todt να δουλεύουν κάτω από τις πιο απάνθρωπες συνθήκες στην κατασκευή δρόμων, πολλοί από τους οποίους μάλιστα πέθαναν εκεί. Επρόκειτο για μια «καλή» πράξη με μικρή διάρκεια, αφού η «επιστροφή» στο σπίτι σήμαινε στην πραγματικότητα μόνο μια σύντομη στάση πριν από την μεταγωγή τους στα στρατόπεδα θανάτου. Και επειδή τα 3,5 δισεκατομμύρια δραχμές (το ισοδύναμο των 4,375 εκατομμυρίων RM) που ζητούσε ο Μέρτεν δεν ήταν δυνατό να συγκεντρωθούν, ανάγκασε την παράδοση του εβραϊκού νεκροταφείου στην ελληνική διοίκηση, μια γνωστή και ζοφερή ιστορία. Η τύχη των ληστρικών λύτρων, όπως πιθανά και το μερίδιο του Μέρτεν, παραμένει ακόμη και σήμερα άγνωστη, ακόμη και για τον Χάμαν. Το που βρισκόταν το ταμείο στο οποίο (σύμφωνα με πληροφορίες του Γενικού Προξένου Σόνμπεργκ προς

(KVR) in Thessaloniki, im Bereich des Befehlshabers Saloniki-Ägäis, wo die Mehrzahl der griechischen Juden wohnt. Ihre Deportation und Ermordung sei das am besten erforschte Kapitel der deutschen Besatzungsherrschaft in Griechenland - eine Einschätzung, der der Rezensent nicht zu folgen vermag, die Forschungslücken betreffend das Kapitel Raub und Aneignung des jüdischen Vermögens und das der Entschädigung sind groß, bis heute. Zur Rolle Mertens: Sein Dienstgrad ist niedrig, doch verfügt er über einen Posten mit Einfluss und Macht. Nicht umsonst betont einer von Eichmanns Emissären, SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny, ab 6. Februar 1943 mit Alois Brunner Leiter des Sonderkommandos für Judenangelegenheiten in Thessaloniki, vor seiner Hinrichtung in Prag 1947 die wichtige Rolle Mertens für die Abwicklung der Deportation. Auch wenn Merten bei den ersten Verfolgungsmaßnahmen nicht mitgewirkt hat, sie fanden vor seinem Eintreffen im August 1942 statt, wie Hamann einige falsche Berichte korrigiert, wohl aber bei der Erpressung eines immensen Lösegeldes, das die jüdische Gemeinde für Heimholung von mehreren tausend Zwangsarbeitern, die von der Organisation Todt zum Straßenbau unter unmenschlichsten Bedingungen herangezogen worden waren und dort in großer Zahl elend verreckten - eine Wohltat nur auf den ersten Blick, bedeutete die „Heimkehr“ doch in Wirklichkeit nur einen kurzen Zwischenstopp vor dem Abtransport in die Todeslager. Und weil die von Merten geforderten 3,5 Milliarden Drachmen (umgerechnet 4,375 Millionen RM) nicht aufgebracht werden konnten erzwang Merten die Auslieferung des jüdischen Friedhofs an die griechische Verwaltung, eine bekannte düstere Geschichte. Der Verbleib des räuberisch erpressten Lösegeldes ist bis heute ungeklärt, auch bei Hamann, Mertens möglicher Anteil ebenso. Desgleichen ungeklärt übrigens (und bei Hamann gar nicht erst angesprochen) der Verbleib jenes Fonds, dem (laut Auskunft des Generalkonsuls Schönberg an das AA vom 23. März 1943) das „den ausgesiedelten Juden“ vor ihrer Deportation abgenommene bewegliche und unbewegliche Vermögen zuzuführen war, um daraus die Transportkosten zu begleichen. Sicher ist nur: erstattet wurden all diese Raubgelder bis heute nicht. Sie werden, meint Hamann, auch weiterhin eine Rolle im deutsch-griechischen Verhältnis spielen.

Dass Mertens Aufenthalt um ein Haar mit einer Versetzung an die Ostfront geendet hätte, wegen Missbrauchs seiner Amtsbefugnisse, wie es hieß (sprich: Unterschlagung), ist bis heute ungeklärt, nur eine kleine Geschichte am Rande. Und noch eine, und diese nicht ganz so unwichtig: Merten wurde nach seiner Rückkehr nach Deutschland zunächst

την Υπηρεσία Εξωτερικού την 23η Μαρτίου 1943) θα διατίθεντο τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία που είχαν αφαιρεθεί από «τους απεγκατεστημένους Εβραίους» πριν από την εκτόπισή τους, προκειμένου να πληρωθούν τα έξοδα μεταφοράς τους, παραμένει επίσης ασαφές (και δεν αναφέρεται καν από τον Χάμαν). Το μόνο βέβαιο είναι ότι όλα αυτά τα λεηλατημένα κεφάλαια δεν έχουν επιστραφεί μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τον Χάμαν, θα συνεχίσουν να παίζουν ρόλο στις γερμανοελληνικές σχέσεις.

Το γεγονός ότι η παραμονή του Μέρτεν παραλίγο να τελειώσει με τη μετάθεσή του στο Ανατολικό Μέτωπο, λόγω κατάχρησης των υπηρεσιακών του εξουσιών, όπως ονομάστηκε (δηλαδή υπεξαίρεσης), παραμένει ακόμη αδιευκρίνιστο, μια μικρή περιθωριακή ιστορία. Κι ίσως ακόμη μία, όχι το ίδιο ασήμαντη: ο Μέρτεν συνελήφθη αρχικά μετά την επιστροφή του στη Γερμανία από τους Συμμάχους, οι οποίοι πρότειναν στους Έλληνες την έκδοσή του το 1946, αλλά οι τελευταίοι, σύμφωνα με τον Χάμαν, δεν ήθελαν εκείνη την εποχή να δεχτούν τον «*υπεύθυνο για την αφαίρεση των δικαιωμάτων, τις διώξεις και τη καταλήστευση περισσότερων από 45.000 ελλήνων Εβραίων*».

Τρίτο μέρος. Προσπάθεια για ένα νέο ξεκίνημα. Εδώ είναι το πιο ενδιαφέρον μέρος, με την έννοια της «μελέτης περίπτωσης» του πώς ο ναζί Μέρτεν, επιστρέφοντας στην πατρίδα του τρία χρόνια μετά την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, κατάφερε να συνεχίσει και στο «Ρόζενμπουργκ», στα διαμερίσματα του νέου Υπουργείου Δικαιοσύνης στη Βόννη, την προηγούμενη καριέρα του από το Υπουργείο Δικαιοσύνης του Ράιχ. Έστω κι αν επρόκειτο για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, από την 1η Φεβρουαρίου έως τα τέλη Σεπτεμβρίου 1952. Οι «μαύροι» συνοδοιπόροι του από την εποχή του στο Υπουργείο Δικαιοσύνης του Ράιχ τον είχαν βοηθήσει και έτσι δεν ήταν η ανακάλυψη του ναζιστικού παρελθόντος του που έβαλε τόσο γρήγορα τέλος στην καριέρα του εκεί – αυτό θα έπρεπε να είχε ήδη αποκλείσει δεκάδες άλλους δημόσιους υπαλλήλους με χειρότερο παρελθόν–, σύμφωνα με τον Χάμαν, ήταν οι πρόσφατες «*αμφίβολες επιχειρηματικές του συναλλαγές*», που έγιναν γνωστές και έτσι τον έκαναν να σκοντάψει και μέσα σε οκτώ μήνες να αποχωρήσει οικειοθελώς. Κι ένα επεισόδιο, που περιγράφεται ακροθιγώς στο τέλος του τρίτου μέρους: η σύντομη συμμετοχή του στο βραχύβιο ουδέτερο Παγγερμανικό Λαϊκό Κόμμα του μετέπειτα Ομοσπονδιακού Προέδρου Γκούσταβ Χάινεμαν, του οποίου υπήρξε συνιδρυτής και πρόεδρος περιφερειακής οργάνωσης, μαζί (μεταξύ άλλων) με τον Γιοχάνες Ράου. Εκεί ο Μέρτεν έκανε γνωριμίες ζωής, όχι μόνο με τον Χάινεμαν αλλά και με τον Ντίτερ Πόσερ - η δικηγορική εταιρεία von den Alliierten verhaftet, die den Griechen 1946 seine Auslieferung anboten, aber die wollten den (so Hamann) "*Verantwortlichen für die Entrechtung, Verfolgung und Ausplünderung von mehr als 45.000 griechischen Juden*" damals nicht haben.

Dritter Teil: Versuch eines Neuanfangs - Hier der interessanteste Teil, im Sinne seiner „Fallstudie": Wie es dem heimgekehrten Nazi Merten gelang, drei Jahre nach Gründung der Bundesrepublik an seine frühere Karriere im Reichsministerium der Justiz anzuknüpfen, in der „Rosenburg", so das Quartier des neuen Justizministeriums in Bonn, wie eingangs erzählt. Wenn auch nur für sehr kurze Zeit, vom 1. Februar bis Ende September 1952. Braune Seilschaften aus der Zeit im Reichsjustizministerium hatten ihm hinein geholfen, und so ist es nicht etwa ein Bekanntwerden seiner NS-Vergangenheit, das seine Karriere im BMJ so schnell enden lässt, die hätte zuvor schon Dutzende anderer Beamten mit übelster brauner Vergangenheit disqualifizieren müssen - es sind, so Hamann „*seine zwielichtigen unternehmerischen Umtriebe*" aus jüngerer Zeit, die bekannt werden und ihn stolpern lassen, nach acht Monaten nimmt er freiwillig seinen Hut. Eine Episode, nur scheinbar, am Ende von Teil drei geschildert: Seine kurze Mitgliedschaft in der kurzlebigen neutralistischen Gesamtdeutschen Volkspartei (GVP) des späteren Bundespräsidenten Gustav Heinemann, als Mitbegründer und als einer der Kreisvorsitzenden, neben (u.a.) Johannes Rau. Hier entstehen für Merten schicksalhafte Bekanntschaften, außer der zu Heinemann auch die zu Dieter Posser - die Anwaltskanzlei Heinemann & Posser sollte ihn später über längere Zeit als Mandanten vertreten.

Vierter Teil: die Rechtsschutzsache Merten - Dieses Kapitel nimmt mit über 200 Seiten den größten Raum ein in dem voluminösen Band, und da erscheinen auch prominente Persönlichkeiten gelegentlich in einem nicht eben günstigen Licht - wie, zum Beispiel, Gustav Heinemann. Der damalige Bundestagsabgeordnete der SPD hat in seiner Eigenschaft als Rechtsbeistand seines Ex-Parteifreundes, nach dessen unerwarteter Verhaftung in Athen, 1959 wohl etwas mehr getan, als von dem ehemaligen Mitglied der Bekennenden Kirche zu erwarten war. Auch Hamann liefert keine Erklärung dafür, was Heinemann bewogen habe, sich so engagiert für den NS-Verbrecher Merten einzusetzen, wie er es ab 1959 tat. Ging es nur um üppige Mandanten-Honorare für die Kanzlei Heinemann & Posser? Hamann meint nein, die Anwaltskanzlei Heinemann & Posser habe ihren Mandaten "pro bono" vertreten (so sagte er zuletzt am 31. Juli 2022 in einem Interview mit Klaus Wiegrefe im SPIEGEL).

Χάινεμαν και Πόσες θα τον εκπροσωπούσε αργότερα και για πολλά χρόνια.

Τέταρτο μέρος: η υπόθεση νομικής προστασίας του Μέρτεν. Με περισσότερες από 200 σελίδες το κεφάλαιο αυτό καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ογκώδους τόμου, και ακόμη και εξέχουσες προσωπικότητες εμφανίζονται κατά καιρούς υπό δυσμενές φως - όπως, για παράδειγμα, ο Γκούσταβ Χάινεμαν. Μετά την απροσδόκητη σύλληψη του Μέρτεν στην Αθήνα το 1959, ο τότε βουλευτής του SPD, υπό ιδιότητά του ως νομικού συμβούλου του πρώην κομματικού του φίλου, έκανε πιθανώς περισσότερα από ό,τι θα μπορούσε να περιμένει κανείς από ένα πρώην μέλος της Ομολογητικής Εκκλησίας. Ο Χάμαν δεν δίνει καμία εξήγηση για το τι ώθησε τον Χάινεμαν να ασχοληθεί τόσο ένθερμα με τον ναζιστή εγκληματία Μέρτεν από το 1959 και έπειτα. Οφειλόταν αυτό ενδεχομένως στις αδρές αμοιβές της δικηγορικής εταιρείας Χάινεμαν και Πόσερ; Ο Χάμαν λέει πως όχι, το γραφείο Χάινεμαν και Πόσερ υπερασπίστηκε αφιλοκερδώς τον εντολέα του (βλ. συνέντευξη με τον Κλάους Βίγκρεφε στο SPIEGEL, 31.07.2022). Σε κάθε περίπτωση έρρεε άφθονο χρήμα από το Υπουργείο Εξωτερικών. Έτσι μαθαίνουμε πόσο κόστισε στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση η παροχή απεριόριστης νομικής προστασίας στον εγκληματία πολέμου Μέρτεν (και αυτό σήμαινε: προστασία των δραστών με έναν νομικά άκρως ανυπόληπτο τρόπο, αλλά και σε μυριάδες άλλες περιπτώσεις), ώστε να απασχοληθούν ταυτόχρονα τέσσερις δικηγόροι με έξοδα του ταμείου νομικής προστασίας του Υπουργείου Εξωτερικών. Περιγράφει επίσης το επίπεδο της φροντίδας που έλαβε ο Μέρτεν από τις γερμανικές αρχές κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του στην Αθήνα: 16.000 μάρκα μόνο από τον Απρίλιο του 1957 έως τον Οκτώβριο του 1959 για μια άνετη διαμονή στις φυλακές Αβέρωφ, καθημερινά ζεστά γεύματα από ένα κοντινό εστιατόριο, μέχρι την εξασφάλιση της πρόωρης επιστροφής του στην πατρίδα μετά από λίγους μόνο μήνες αντί να εκτίσει 25 χρόνια φυλάκισης, καθώς και την αρχειοθέτησης μιας έρευνας στο Βερολίνο, η οποία εξελίχθηκε σε φάρσα, μετά από έξι χρόνια - η όλη υπόθεση είχε κοστίσει (αποδεδειγμένα) τουλάχιστον 264.000 μάρκα. Ο Γκέριτ Χάμαν δεν έμαθε πόσα εισέπραξε η δικηγορική εταιρεία Χάινεμαν και Πόσερ, αλλά δεν έχει σημασία. Είναι επίσης μάλλον άσχετο ότι ο Μέρτεν έλαβε αργότερα «επίδομα επαναπατρισμού» από το περιφερειακό γραφείο του Βερολίνου-Σόνεμπεργκ «για την περίοδο παθών του στην Ελλάδα» και εισέπραξε το πρώτο επίδομα των 300 μάρκων, όπως ανέφερε το Der Spiegel (αριθ. 32/1961, σ. 63) και επιβεβαιώνει ο Χάμαν, αλλά διαβάζουμε επίσης ότι το θέμα έληξε εκεί, το γραφείο αρνήθηκε περαιτέρω πληρωμές.

Το πώς οι συνδυαστικές προσπάθειες των δικηγόρων του και του Υπουργείου Εξωτερικών πέτυχαν τελικά να

Jedenfalls flossen die Gelder aus dem Auswärtigen Amt reichlich. So erfahren wir, wie viel es die Bundesregierung den Steuerzahler kosten ließ, dem Kriegsverbrecher Merten unbegrenzten Rechtsschutz zu gewähren (dazu weiter unten mehr). Darüber hinaus aber auch, dass die Zentrale Rechtsschutzstelle des Auswärtigen Amts (ZRS) deutsche Strafverfolgungsbehörden bei ihrer Ermittlungstätigkeit behinderte. *„Auf diese Weise,"* so Hamann, *„betreibt die ZRS nicht nur Rechtsschutz im Ausland, sondern auch Täterschutz im Innern."* Mit anderen Worten, an anderer Stelle: „Täterschutz von Amts wegen" (S. 330). In der schon erwähnten Dokumentation „Die Akte Rosenburg" stand es übrigens noch deutlicher (auf S. 216), was Täterschutz durch die ZRS bedeutete: sie war *„eine Organisation, die systematisch verhinderte, dass Funktionsträger des Dritten Reiches, die schwerste Verbrechen begangen hatten, ihre gerechte Strafe erhielten."* Im Fall Merten waren vier Rechtsanwälte gleichzeitig auf Kosten der ZRS tätig. Geschildert wird auch das Maß an Betreuung, das Merten in seiner Athener Haftzeit von amtlicher deutscher Seite zuteil wurde, allein 16 000 Mark von April 1957 bis Oktober 1959 für einen angenehmen Aufenthalt im Averoff-Gefängnis, täglich warmes Essen aus einem nahegelegenen Restaurant, bis hin zur Sicherung einer frühzeitigen Heimkehr nach nur wenigen Monaten statt 25 Jahren Strafhaft, bis hin zu der Einstellung eines Ermittlungsverfahrens in Berlin, das zur Farce geriet, nach sechs Jahren: mindestens (nachgewiesene) 264 000 Mark habe das Ganze gekostet. Wieviel davon die Kanzlei Heinemann & Posser kassierte, hat Gerrit Hamann nicht herausgefunden, ist auch nicht von Belang. Eher belanglos auch, dass Merten später zusätzlich vom Bezirksamt Berlin-Schöneberg „für seine griechische Passionszeit" eine „Heimkehrer-Entschädigung" zugesprochen bekommen und den ersten Beihilfebetrag von 300 Mark kassiert habe, wie der Spiegel berichtete (Nr. 32/1961, S. 63) bestätigt Hamann, aber wir lesen auch, dass es mit diesem Betrag sein Bewenden hatte, das Amt verweigerte weitere Zahlungen.

Wie es den vereinten Bemühungen der Anwälte und des Auswärtigen Amtes am Ende gelang, den am 5. März 1959 vom Militärgericht zu 25 Jahren Haft verurteilten Merten im November freizupressen, das konnte, wer wollte, schon in der ungedruckten Magisterarbeit von Susanne-Sophia Spiliotis aus dem Jahre 1991 in allen Einzelheiten nachlesen, die Hamann zu Recht als die „bislang gehaltvollste Auseinandersetzung mit dem Fall Merten" lobt. Eine Arbeit, die erst seit kurzem digital zugänglich ist, deshalb hier nicht ohne Grund das Schlusswort über den deutsch-griechischen Kuhhandel, der der Auslieferung des Kriegsverbrechers Merten unter dem Vorwand einer Strafverfolgung in

αποφυλακιστεί τον Νοέμβριο ο Μέρτεν, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε 25 χρόνια φυλάκισης από στρατιωτικό δικαστήριο στις 5 Μαρτίου 1959, μπορεί κανείς να το διαβάσει λεπτομερώς στην ανέκδοτη μεταπτυχιακή διατριβή της Σουζάνε-Σοφίας Σπηλιώτη του 1991, την οποία ο Χάμαν δικαίως επαινεί ως «την πιο ουσιαστική εξέταση της υπόθεσης Μέρτεν μέχρι σήμερα». Ένα έργο που μόλις πρόσφατα έγινε ψηφιακά προσβάσιμο, οπότε εξηγείται το πως φτάσαμε σε συμπεράσματα σχετικά με το ελληνογερμανικό παζάρι που προηγήθηκε της έκδοσης του εγκληματία πολέμου Μέρτεν με το πρόσχημα της ποινικής δίωξής του στη Γερμανία: *Οι αρχές με βάση τις οποίες λειτούργησαν γερμανοί και έλληνες ιθύνοντες δεν χαρακτηρίζονταν μόνο από απουσία «αισθήματος δικαίου», αλλά αποκάλυπταν ότι ο ηθικός πήχης ήταν τόσο χαμηλά, που γελοιοποιούσε την ίδια τη συνείδηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας αλλά και της Ελλάδας ως σταθερά δημοκρατικών χωρών. Η πολιτική επίλυση του ζητήματος των εγκλημάτων πολέμου μπορεί να επιτάχυνε την προσέγγιση των δύο χωρών μετά τον πόλεμο, αλλά το τίμημα ήταν η αναστολή της δικαιοσύνης.*

Έγινε λόγος για τα τεράστια νομικά έξοδα του Μέρτεν που αναφέρονται στην εργασία του Χάμαν. Συζητιέται, όμως, εδώ και ένα άλλο ποσό που δεν έχει απαραίτητα θέση σε ένα βιβλίο για έναν εγκληματία και την υπόθαλψή του. Πρόκειται για το ποσό που ο πρώην ναζί Ερνστ Φο ντε λα Κρουά, υπεύθυνος για θέματα αποζημιώσεων θυμάτων στο Ομοσπονδιακό Υπουργείο Οικονομικών, είχε καθορίσει σε διαπραγματεύσεις με την Αθήνα ως αποζημίωση για όσους επέζησαν της «μετεγκατάστασης» στο Γενικό Κυβερνείο που οργανώθηκε με την ενεργό βοήθεια του Μαξ Μέρτεν: πέντε μάρκα την ημέρα στην κόλαση του Άουσβιτς. Και η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης εξακολουθεί να αναμένει την επιστροφή του αντιτίμου για το ταξίδι των 50.000 ανθρώπων στην κόλαση. Αλλά σε μια βιογραφική μελέτη μιας υπόθεσης σχετικής με τη μεταχείριση των ναζί δραστών, φαίνεται η μοίρα των θυμάτων να αποτελεί δευτερεύον ζήτημα ή στην καλύτερη περίπτωση να αποτελεί μέτρο σύγκρισης.

Μέρος πέμπτο. Ο αγώνας του Μέρτεν για την αποκατάσταση. Εδώ μαθαίνουμε για τα καλά πόσο αχαρακτήριστος ήταν ετούτος ο Μέρτεν, πως προσέβαλε και κλώτσησε ακόμα και όσους τον βοήθησαν μετά την εκβιαστική του απελευθέρωση από την Ελλάδα, το πως, από έπαρση, συνέβαλε στη διατάραξη των ελληνογερμανικών σχέσεων, πως διείσδυσε σε κάποια «κορυφαία ΜΜΕ» με απίστευτα παραμύθια, πως πλασάρισε με επιτυχία την ιστορία του ότι ο επικεφαλής του γραφείου του Καγκελάριου Αντενάουερ, Γκλόμπκε, είχε αποτρέψει την από κοινού με τον Αδόλφο Άιχμαν προσπάθειά του να σώσει μερικούς από τους Εβραίους «του» (την οποία ο Άιχμαν αρνήθηκε να θυμηθεί Deutschland voranging: *Die Handlungsmaximen der deutschen und griechischen Entscheidungsträger zeichneten sich nicht nur durch einen Mangel an 'Rechtsgefühl' aus; vielmehr offenbarte sich ein Maß an moralischer Anspruchslosigkeit, das dem Selbstverständnis der Bundesrepublik aber auch Griechenlands als firm standing democratic countries Hohn sprach . Mit der politischen Lösung der Kriegsverbrecherfrage wurde vielleicht die Wiederannäherung beider Länder nach dem Krieg forciert; doch der Preis dafür war die Suspendierung der Gerechtigkeit.*

Von den in Hamanns Arbeit mitgeteilten enormen Kosten für Mertens Rechtsbeistand war die Rede, es sei an dieser Stelle auch von einem anderen Betrag die Rede, der in einem Buch über einen Täter und seinen Täterschutz nicht unbedingt etwas zu suchen hat: Was der im Bundesfinanzministerium für Opfer-Entschädigungsfragen zuständige Altnazi Ernst Féaux de la Croix bei Verhandlungen mit Athen als Haftentschädigung für diejenigen festgesetzt hatte, die die mit tatkräftiger Hilfe des Max Merten organisierte „Aussiedlung" ins Generalgouvernement überlebten: fünf Mark pro Tag in der Hölle von Auschwitz. Und auf die Rückerstattung des Fahrgelds für die Reise der 50 000 in die Hölle wartet man bei der jüdischen Gemeinde von Thessaloniki bis heute. Aber in einer biographischen Fallstudie zum Umgang mit NS-Tätern könnte das Schicksal der Opfer natürlich allenfalls ein Randthema sein, zu Vergleichszwecken.

Fünfter Teil: Mertens Kampf um Rehabilitierung - Wir erfahren hier in aller Breite, was für ein charakterloser Mensch dieser Merten war, wie er nach seiner Freipressung aus Griechenland auch diejenigen, die ihm halfen, beschimpfte und vor das Schienbein trat, was er zur Störung der deutsch-griechischen Beziehungen beitrug, aus Wichtigtuerei, wie er mit unglaublichen Lügengeschichten bis in einige „Leitmedien" vordrang, wie er seine Story über Adenauers Kanzleramtschef Globke erfolgreich platzierte, der habe seinen Versuch verhindert, mithilfe von Adolf Eichmann einen Teil „seiner" Juden zu retten (woran sich Eichmann in seinem Jerusalemer Prozess, in dem Merten doch tatsächlich als Zeuge aus der Ferne auftrat, partout nicht erinnern mochte). Wie er das deutsch-griechische Verhältnis nachhaltig störte mit seinen Geschichten über griechische Politiker im Amt, allen voran Ministerpräsident Karamanlis, denen er großzügige Geschenke gemacht haben will aus dem geraubten jüdischen Vermögen. Und Hamann dokumentiert aus den Archiven, wie das Auswärtige Amt auf dem Höhepunkt der von Merten ausgelösten Affären versuchte, die Medien davon abzubringen, u.a. von der Kanzlei Heinemann & Posser lancierte Merten'sche „fake news" zu verbreiten, wie wir heute sagen würden, nicht nur in zweifelhaften Blättern

στη δίκη του στην Ιερουσαλήμ, στην οποία ο Μέρτεν εμφανίστηκε μάλιστα ως εξ αποστάσεως μάρτυρας). Πως διατάραξε μόνιμα τις γερμανοελληνικές σχέσεις με τις ιστορίες του για εν ενεργεία έλληνες πολιτικούς, κυρίως για τον πρωθυπουργό Καραμανλή, στους οποίους ισχυριζόταν ότι δώρισε μεγάλο μέρος από τις εβραϊκές περιουσίες που έκλεψε. Ο Χάμαν δε, ερευνά μέσω των αρχείων και πως προσπάθησε το Υπουργείο Εξωτερικών, στο αποκορύφωμα των σκανδάλων που πυροκρότησε ο Μέρτεν, να αποτρέψει τη διάδοση των «fake news»- που λέμε και σήμερα-, του δικηγορικού γραφείου Χάινεμαν και Πόσερ. Διάδοση που δεν γινόταν μόνο μέσω αμφιλεγόμενων φυλλάδων όπως η «Neue Illustrierte». Το Υπουργείο Εξωτερικών προσπάθησε επίσης, με ευθεία παρέμβασή του η οποία απέτυχε, να αποτρέψει κάποιον Βέρνερ Χόφερ να παραχωρήσει χώρο της *International Frühschoppen* στον αντιπολιτευόμενο έλληνα δημοσιογράφο Βασίλη Μαθιόπουλο. Αναφέρεται επίσης πόσο πολύ εκνευρίστηκε η Βόννη με τα ρεπορτάζ του Καρλ Κέρμπερ (ο οποίος, θυμάμαι, ήταν ένας από τους καλύτερα ενημερωμένους ανταποκριτές στην Αθήνα εκείνη την εποχή) στην FAZ από τη δίκη στην Αθήνα.

Το γεγονός ότι ο θόρυβος των μέσων ενημέρωσης γύρω από τον Μαξ Μέρτεν, εκείνη την εποχή, δεν ήταν αρκετή αφορμή, ώστε μαζί με την ανταπόκριση για την ελληνογερμανική ένταση να γίνει και μια μικρή μνεία για την τύχη των θυμάτων του, για το Ολοκαύτωμα της Θεσσαλονίκης. Αλλά αυτό, καθώς και το πόσον καιρό πήρε τελικά για να συμβεί κάτι τέτοιο, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις πολιτικές μνήμης, είναι άλλο θέμα. Για παράδειγμα, ο πρώην κομματικός συνάδελφος του Μέρτεν από την εποχή του ΠΛΚ, ο Γιοχάνες Ράου, εξακολουθούσε να πιστεύει ότι είχε την οικονομική δυνατότητα να επισκεφθεί τη Γερμανική Σχολή κατά τη διάρκεια μιας κρατικής επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη το 2000, αλλά όχι το Εβραϊκό Κοινοτικό Κέντρο ή το μνημείο των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Μήπως φοβόταν πως θα του θυμίσουν τον πρώην κομματικό του συνάδελφο Μέρτεν από την εποχή του Πανγερμανικού Λαϊκού Κόμματος; Προφανώς δεν φοβήθηκε να έρθει αντιμέτωπος μ' αυτό το παραστράτημά του στα γερμανικά μέσα ενημέρωσης. Και δικαίως - ήταν σιωπηλοί εκείνη την εποχή, εκτός από δύο. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο, σύμφωνα με τον συγγραφέα της εν λόγω βιογραφίας του Μέρτεν, η ιστορία αυτή μπορεί να παρέμεινε άγνωστη μέχρι σήμερα. Και γι' αυτό αξίζει να την αναφέρουμε άλλη μια φορά εδώ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΑΪΟΣ

wie der *Neuen Illustrierten*. Das Auswärtige Amt versuchte auch, einen Werner Höfer durch direkte Intervention davon abzubringen, dem oppositionellen griechischen Journalisten Basil Mathiopoulos im *Internationalen Frühschoppen* ein Forum zu geben, wenn auch ohne Erfolg. Zitiert wird auch, wie sehr sich Bonn über die Athener Prozess-Berichte von Karl Kerber in der FAZ grämte (der, wie ich mich erinnere, zu den bestinformierten Athener Korrespondenten damals gehörte).

Dass das Medien-Getöse um diesen Max Merten damals leider kein Anlass war, neben der Berichterstattung über die deutsch-griechische Verstimmung auch ein wenig über das Schicksal von Mertens Opfern zu berichten, die Shoa von Thessaloniki aufzuarbeiten, wenigstens erinnerungspolitisch, steht auf einem anderen Blatt, und wie lange das am Ende gedauert hat. So glaubte es sich Mertens ehemaliger Parteifreund aus der Zeit der GVP, Johannes Rau, noch im Jahr 2000, auf Staatsbesuch in Griechenland, leisten zu können, bei einem Abstecher nach Thessaloniki die Deutschen Schule zu besuchen, nicht aber das Jüdische Gemeindehaus, oder das Denkmal für die Opfer der Shoa. Ob er fürchtete, an seinen ehemaligen Parteifreund Merten aus den Zeiten der Gesamtdeutschen Volkspartei erinnert zu werden? In den deutschen Medien mit diesem faux pas konfrontiert zu werden, fürchtete er offenbar nicht. Zu Recht - sie schwiegen damals, bis auf zwei. Weshalb diese Geschichte auch dem Autor unserer Merten-Biographie bis heute unbekannt geblieben sein mag. Und deshalb hier noch einmal erwähnt sein soll.

1. Vgl. Exantas Heft 33, Juni 2021, S. 68.

2. Spiliotis, Susanne-Sophia, Der Fall Merten, Athen 1959. Ein Kriegsverbrecherprozess im Spannungsfeld von Wiedergutmachungs- und Wirtschaftspolitik, München LMU 1991

# Die Nadeln des Aufstands

## Eine Kulturgeschichte des Strickens

Fanny Marina Papoulia

Schiná, Katerina: Die Nadeln des Aufstands. Eine Kulturgeschichte des Strickens. Aus dem Griechischen und herausgegeben von Doris Wille. Edition Converso, Bad Herrenalb 2021. [Καλή και ανάποδη. Ο πολιτισμός του πλεκτού, Εκδόσεις Κίχλη, Αθήνα 2014], 216 S.

ISBN: 978-3-9822252-5-8

€ 28

Οι Έλληνες αναγνώστες σίγουρα θα γνωρίζουν την Κατερίνα Σχινά μέσα από τις πολυάριθμες κριτικές και τεκμηριωμένες παρεμβάσεις τις συμμετοχές της στα αφιερώματα μεγάλων εφημερίδων της Αθήνας, ως ραδιοφωνική συντάκτρια, κριτικό λογοτεχνίας και μεταφράστρια των έργων των Toni Morrison, Philip Roth και Ian McEwan, μεταξύ άλλων. Μόνο λίγοι θα γνωρίζουν ότι είναι παθιασμένη πλέκτρια και πως αυτό το κάνει ακόμη και ενάντια σε όλα τα ρεύματα της μόδας. Όποιος ενδιαφέρεται για το θέμα του πλεξίματος, αλλά και όποιος θέλει να γνωρίσει την Κατερίνα Σχινά από μια διαφορετική πλευρά, θα πάρει μια εικόνα της κουλτούρας του πλεξίματος μέσα από έναν εξαιρετικά ευχάριστο τρόπο. Ωστόσο, αυτό το βιβλίο δεν είναι ένα από τα χαρακτηριστικά εκείνα βιβλία στη μόδα του lifestyle, τόσα πολλά από τα οποία βρίσκονται στα ράφια των βιβλιοπωλείων, ούτε ένα τυχαίο βιβλίο με ιστορίες για το πλέξιμο.

Η Κατερίνα Σχινά ξέρει να προσεγγίζει το προσωπικό της πάθος ως κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο διαχρονικά και σε όλες τις ηπείρους, τοποθετώντας το ευφυώς σε θεωρητικά πλαίσια, αναδεικνύοντας αξιοσημείωτα σημεία σύνδεσης και φέρνοντάς μας πιο κοντά στο πλέξιμο ως πολιτισμική πρακτική. Στην κοινή γνώμη, το πλέξιμο θεωρείται κάτι ερασιτεχνικό, μια δραστηριότητα για να περνάει η ώρα σου, στην καλύτερη περίπτωση μια παραγωγική δραστηριότητα για τη δημιουργία ενός ενδύματος, λέει η ίδια. Αυτή την άποψη για το πλέξιμο θέλει να αλλάξει.

Σε οκτώ χαλαρά οργανωμένες ενότητες, το βιβλίο εναλλάσσεται μεταξύ δοκιμιακής μελέτης, μυθιστορηματικών αφηγήσεων και βιογραφικών αναφορών. Όπως και ένα ιρλανδικό μάλλινο πουλόβερ, έτσι και αυτή η εκ πρώτης όψεως τυχαία συναρμολογημένη σύνθεση πλέκεται σε ένα μικρό καλλιτέχνημα. Αυτή η συνειρμική

Katerina Schina ist den griechischen Leser*innen sicherlich durch ihre zahlreichen kritischen, sachlich fundierten Beiträge in den Feuilletons führender Athener Tageszeitungen, als Radioredakteurin, Literaturkritikerin und Übersetzerin der Werke u. a. von Toni Morrison, Philip Roth oder Ian McEwan bekannt. Nur wenige werden wissen, dass sie passionierte Strickerin ist und das auch entgegen jeglicher modischen Konjunkturwellen. Wer sich für das Thema Stricken interessiert, aber auch Katerina Schina von einer anderen Seite kennenlernen möchte, erhält auf wunderbar unterhaltsame Art und Weise Einblick in die Kultur des Strickens. Dabei ist das vorliegende Buch keins dieser typisch modischen Lifestyle-Bücher, von denen sich so viele in den Buchauslagen finden lassen, genauso wenig ist es ein banales Strickgeschichten-Buch.

Katerina Schina versteht es, ihrer persönlichen Leidenschaft, als gesellschaftspolitisches Phänomen über Zeiten und Kontinente hinweg, auf den Grund zu gehen, sie auf intelligente Weise in theoretische Zusammenhänge zu verankern, bemerkenswerte Verknüpfungspunkte aufzuzeigen und uns das Stricken als kulturelle Praxis näher zu bringen. In der öffentlichen Meinung werde das Stricken als etwas Freizeitmäßiges, eine Tätigkeit zum Zeitvertreib, im besten Fall als produktive Tätigkeit, um ein Kleidungsstück zu erstellen, betrachtet, so die Autorin. Diese Ansicht über das Stricken wolle sie verändern.

In acht locker zusammengefassten Einheiten wechseln sich essayistische Abhandlung, fiktionale Kurzgeschichten und biografische Einsprengsel miteinander ab. Wie bei einem irischen Wollpullover verwebt sich diese zufällig anmutend zusammengesetzte Struktur zu einem kleinen Gesamtkunstwerk. Dieses assoziative Grundprinzip

βασική αρχή οφείλεται στο πλαίσιο στο οποίο γράφτηκε το βιβλίο: Μεταξύ του 2010 και 2012, η συγγραφέας είχε αναλάβει να γράφει άρθρα με θέμα το πλέξιμο για το εβδομαδιαίο αθηναϊκό περιοδικό The Book's Journal. Αυτή η σειρά άρθρων, που δημοσιεύθηκε τότε υπό το ψευδώνυμο Ειρήνη Φωκιανού, αποτέλεσε τελικά τη βάση αυτού του βιβλίου, που κυκλοφορεί πλέον και στα γερμανικά, και το οποίο τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνίας (κατηγορία δοκίμιο) μετά την κυκλοφορία του στο ελληνικό πρωτότυπο το 2014.

Ιστορικά στοιχεία, ιδιότροπα έργα τέχνης, η οπτικοποίηση πολύπλοκων μαθηματικών μοντέλων μέσω της τέχνης των βελόνων, η σύνδεση μεταξύ κειμένου [Text] και υφάσματος [Textil], το πλέξιμο ως μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας δείχνουν την εκπληκτική ποικιλομορφία του πλεξίματος, τα οποία συνδυάζονται με συχνά χιουμοριστικές σκέψεις της συγγραφέως.

Ξεκινώντας, ακολουθούμε την Κατερίνα Σχινά στις αρχές της βιογραφίας της ως πλέκτριας. Υπάρχουν παιδικές αναμνήσεις από την «τυραννία του πλεκτού» με τη μορφή γρατσουνιστών ενδυμάτων που έφτιαχναν σε απαίσια χρώματα διάφορες γιαγιάδες και θείες, τα πρώτα αδέξια πλεγμένα δείγματα στο ανιαρό μάθημα Οικοκυρικών σε γνωστού γυμνασίου θηλέων της Αθήνας, στη συνέχεια η εισαγωγή στα μυστήρια του πλεξίματος ως νεαρή φοιτήτρια σε ένα νησί του Αιγαίου σε καλοκαιρινές διακοπές και τέλος η αντιπαράθεση των δυνάμεων ανάμεσα στο παραδοσιακό εργόχειρο, τον φεμινισμό και την επανάσταση... Ειρωνευόμενη τον εαυτό της, η Σχινά μας αναφέρει ότι τελικά προτίμησε το πάθος της και ότι στη δική της περίπτωση η «παράδοση» νίκησε την «επανάσταση». Αλλά η Σχινά δεν θα ήταν η Σχινά αν παρέμενε σε αυτή τη βιογραφική ενδοσκόπηση. Μαθαίνουμε επίσης ενδιαφέροντα κοινωνικο-ιστορικά γεγονότα, όπως η σταδιακή παρακμή των γνωστών αθηναϊκών μαγαζιών μαλλιού (π.χ. Μολοκότος, Πρατικάκης) ως αποτέλεσμα του ανερχόμενου κινήματος της λατρείας της «νεότητας», όπου η χειροτεχνία απορρίφθηκε ως κάτι ξεπερασμένο. Ταυτόχρονα, η Σχινά προσπαθεί να μας φέρει πιο κοντά στη μαγεία του πλεξίματος, μια μαγεία η οποία πιστεύει ότι έγκειται σε μια παράδοξη σύνδεση μεταξύ του συγκεκριμένου και του αφηρημένου. «Καθώς οι πόντοι γλιστρούν από τη μια βελόνα στην άλλη και το πλεκτό αυξάνεται, το χέρι λησμονεί την επαφή με το νήμα ή το μέταλλο της βελόνας και απορροφάται από τη μελλοντική, φαντασιακή εικόνα, και κατ' επέκταση από την υλικότητα, εκείνου που δεν υπάρχει αλλά θα υπάρξει, εκείνου που γεννιέται εκατοστό το εκατοστό.» (σ. 23)

ist auf den Entstehungszusammenhang des Buches zurückzuführen: Die Autorin hatte im Zeitraum von 2010 - 2012 den Auftrag, einen Beitrag zu dem Thema Stricken in der wöchentlich erscheinenden Athener Zeitschrift The Book's Journal abzuliefern. Dieser Artikelfundus, damals noch unter dem Pseudonym Irini Fokianou veröffentlicht, bildete schließlich die Grundlage des nun auch auf Deutsch vorliegenden Buches, das nach seinem Erscheinen im griechischen Original 2014 mit dem griechischen Staatspreis für Literatur (Kategorie Essay) ausgezeichnet wurde.

Historische Fakten, skurrile Kunstprojekte, die Visualisierung komplizierter mathematischer Modelle mittels der Nadelkunst, der Zusammenhang von Text und Textil, Stricken als politische Protestform, zeigen die durchaus überraschende Vielfältigkeit des Strickens, die verbunden werden mit oftmals humorvollen Reflexionen der Autorin.

Zum Einstieg folgen wir Katerina Schina zu den Anfängen ihrer Strickbiografie. Da wären kindliche Erinnerungen an die „Tyrannei von Gestricktem" in Form von kratzenden, in scheußlichen Farben fertiggestellten, Kleidungsstücken diverser Großmütter und Tanten, die ersten ungeschickt gestrickten Musterlappen in einem verkrampften Hauswirtschaftsunterrichts an einem namhaften Athener Mädchengymnasium, dann die Einführung in die Mysterien des Strickens als junge Studentin bei einem sommerlichen Inselurlaub in der Ägäis und schließlich die Zerreisprobe zwischen traditioneller Handarbeit, Feminismus und Revolution… Selbstironisch erklärt uns Schina, dass sie sich letztendlich für ihre Passion entschieden habe und in ihrem Fall „die Tradition" „die Revolution" besiegt habe. Aber Schina wäre nicht Schina, um es bei dieser biografischen Selbstschau zu belassen. Wir erfahren durchaus auch sozialgeschichtlich Interessantes wie u. a. den schleichenden Niedergang namhafter Athener Wollgeschäfte (z.B. Molokotos, Pratikakis) in Folge der aufkommenden Jugendkult-Bewegung, wo die Nadelarbeit als etwas Unzeitgemäßes abgetan wurde. Gleichzeitig versucht Schina uns die Faszination des Strickens näher zu bringen, die ihrer Ansicht nach in einer paradoxen Verknüpfung von Konkretem und Abstraktion liege. „Während die Maschen von der einen auf die andere Nadel gleiten und die Strickarbeit langsam wächst, vergisst die Hand den Kontakt zum Faden oder dem Metall der Nadel, sie wird von dem zukünftigen imaginierten Bild absorbiert und im weitesten Sinne auch von der Materialität dessen, was es noch nicht gibt, aber geben wird, dessen, was Zentimeter für Zentimeter entsteht." (S.25)

Εάν θέλουμε να εντοπίσουμε τις πηγές του πλεξίματος, η Σχινά μας δείχνει ότι οι βελόνες και οι κλωστές έχουν παραδοθεί προ αμνημονεύτων χρόνων στα πιο διαφορετικά πολιτιστικά-ιστορικά πλαίσια. Έτσι, μπορούμε να βρούμε θεές που πλέκουν, όπως η ινδουίστρια Μάγια Σάκτι ή οι πλέκουσες Παναγίες του ζωγράφου του Μεσαίωνα Meister Bertram von Minden (1340 - 1414/15). Τα πρώτα διατηρημένα πλεκτά χρονολογούνται γύρω στον 10ο αιώνα μ.Χ. στην Αίγυπτο. Στην Ευρώπη εμφανίζονται αρχικά αριστοτεχνικά πλεκτά κομμάτια, όπως γάντια, κάλτσες, καλύμματα μαξιλαριών, στο βασιλικό παλάτι της Ισπανίας, φτιαγμένα από Άραβες τεχνίτες. Όπως αποδεικνύεται, η μεσαιωνική τέχνη του πλεξίματος δεν ήταν σε καμία περίπτωση γυναικεία υπόθεση, το αντίθετο μάλιστα: οι γυναίκες ύφαιναν, ενώ το πλέξιμο ήταν αποκλειστικά υπόθεση των ανδρών. Οι μεσαιωνικές συντεχνίες πλεξίματος ήταν επίσης ανδρικοί κύκλοι, στις οποίες κάποιος είχε μόνο μετά από έξι(!) χρόνια μαθητείας τα προσόντα να εισάγει τους νέους στα μυστικά του επαγγέλματός του. Επίσης, για τους Γιαπωνέζους Σαμουράι μαχητές αποτελούσε τιμή να πλέκουν οι ίδιοι μέρη του εξοπλισμού τους, όπως τις κάλτσες tabi που έμοιαζαν με γάντια, τις τσάντες για τις λαβές των σπαθιών ή τις θήκες των λεπίδων. Από την Ουαλία του 19ου αιώνα, υπάρχουν περιγραφές όπου νεαροί άνδρες και γυναίκες είχαν την ευκαιρία για πειραχτικό φλερτ κατά τη διάρκεια βραδινών κοινών συνεδριών πλεξίματος. Για τη σύγχρονη εποχή, η Σχινά μας δείχνει παραδείγματα ανδρικών πλεκτών και μας θυμίζει, μεταξύ άλλων, τις γνωστές εικόνες των Άγγλων μαθητών που ανταγωνίζονταν μεταξύ τους στο πλαίσιο της πατριωτικής καμπάνιας «Πλέκοντας για τη Βρετανία» κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, τον πλέκοντα πρόεδρο των ΗΠΑ Ρούσβελτ και το κινηματογραφικό είδωλο Garry Grant, ως μανιώδη πλέκτη και απατεώνα στην ταινία «Mr. Lucky». Όμως μπορούν να βρεθούν και παραδείγματα για τα ελληνικά δεδομένα. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο συγγραφέας και ασυρματιστής Νίκος Καββαδίας (1910-1975) περνούσε τις ατελείωτες ώρες της βάρδιάς του στο πλοίο πλέκοντας, ενώ ο ηγέτης του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης (1903-1973) λέγεται επίσης ότι εθίστηκε στις βελόνες στη σιβηρική εξορία του. Από την άλλη πλευρά, ο Αμερικανός καλλιτέχνης Mark Newport χρησιμοποιεί το πλέξιμο ως καλλιτεχνικό μέσο και σκοπεύει να αποδομήσει τα κλισέ των ανδρικών ρόλων με τις υπέροχες πλεκτές του φορεσιές «Super Heroes».

Η Κατερίνα Σχινά καταφέρνει να συγκρουστεί με την παραδοσιακή αντίληψη του πλεξίματος ως μεταφορά της γυναικείας «καλής συμπεριφοράς», παρουσιάζοντας παραδείγματα από επαναστάτριες εργάτριες της βελόνας και την έντονα υπονομευτική δυναμική της δραστηριότητάς τους

Möchte man den Ursprung des Strickens ausmachen, zeigt uns Schina, dass von alters her Nadeln und Faden in den unterschiedlichsten kulturgeschichtlichen Zusammenhängen überliefert sind. So lassen sich strickende Göttinnen, wie die hinduistische Maya-Shakti oder auch strickende Madonnen des mittelalterlichen Malers Meister Bertram von Minden (1340 – 1414/15) finden. Erste überlieferte Strickzeugnisse sind um das 10. Jahrhundert n. Chr. aus Ägypten datiert. Feinste Strickstücke, wie Handschuhe, Strümpfe, Kissenhüllen, finden sich in Europa erstmals am spanischen Königshof, angefertigt von arabischen Handwerkern. Wie sich aufzeigen lässt, war die mittelalterliche Strickkunst keineswegs Frauenangelegenheit, ganz im Gegenteil: Frauen webten, Männern war das Stricken vorbehalten. So waren auch die mittelalterlichen Strick-Zünfte Männerzirkel, in denen man erst nach sechs(!) Lehrjahren befähigt war, Gesellen in die Geheimnisse seiner Handwerkskunst einzuweihen. Genauso war es für die japanischen Samurai-Kämpfer Ehrensache, Teile ihrer Kampfausrüstung, wie die handschuhähnlichen Tabi-Socken, Schwertgrifftaschen oder Klingenhüllen, strickend selbst anzufertigen. Aus dem 19. Jahrhundert gibt es Beschreibungen aus Wales, wo sich bei gemeinsamen abendlichen Strickrunden jungen Männern und Frauen die Gelegenheit zum neckischen Flirt bot. Für die Neuere Zeit zeigt uns Schina Beispiele für männliche Strickende und erinnert uns u. a. an die bekannten Bilder von den miteinander wetteifernden englischen Schuljungen im Rahmen der patriotischen Kampagne „Knitting for Britain“ während des Zweiten Weltkrieges, den strickenden US-amerikanischen Präsidenten Roosevelt und die Filmikone Garry Grant als manisch strickenden Betrüger in dem Film „Mr. Lucky“. Aber auch für den griechischen Zusammenhang lassen sich Beispiele finden. Es gibt Hinweise darauf, dass der Schriftsteller und Funker Nikos Kavvadias (1910-1975) die endlosen Stunden seiner Schiffswache strickend verbrachte habe und auch der KP-Führer Nikos Zachariadis (1903-1973) soll im sibirischen Exil den Nadeln verfallen sein. Der US-amerikanische Künstler Mark Newport wiederum nutzt das Stricken als künstlerisches Mittel und beabsichtigt, mit seinen grandios gestrickten „Super Heroes“ Kostümen männliche Rollenklischees zu dekonstruieren.

Katerina Schina schafft es, uns die tradierte Vorstellung des Strickens als Metapher für weibliche „Rechtschaffenheit“ gegen den Strich zu bürsten, und zeigt auf dem Weg durch die Geschichte Beispiele für aufständische Nadelarbeiterinnen und die durchaus subversive Dynamik ihrer Tätigkeit. Beginnen wir bei den berühmten jakobinischen Tricoteuses (Strickweiber), aus deren Strickmustern angeblich die zukünftigen Guillotine-Opfer ablesbar waren und denen

στην πορεία της ιστορίας. Ας ξεκινήσουμε με τις περίφημες Ιακωβίνες tricoteuses (πλέκτριες), από τα σχέδια πλέξης των οποίων υποτίθεται ότι μπορούσαν να διαβαστούν τα μελλοντικά θύματα της γκιλοτίνας και στις οποίες ο Κάρολος Ντίκενς έστησε ένα λογοτεχνικό μνημείο με τον χαρακτήρα της Madame Defarge. Λιγότερο αιμοβόρες, αλλά όχι λιγότερο επαναστάτριες, ήταν οι πρώτες Αγγλίδες Σουφραζέτες, οι οποίες έπλεκαν σάλια στα χρώματα του κινήματός τους κατά τη διάρκεια των συνωμοτικών τους συναντήσεων. Στη μεταπολεμική δεκαετία του 1960, το πλέξιμο γίνεται ένα μέσο έκφρασης φεμινιστικών ιδεών, το οποίο θεωρείται ως «εργαλείο επικοινωνίας» και ως «αφήγηση των κρυφών και αγνοημένων στοιχείων» των γυναικείων σχεδίων ζωής. Ως μια «εναλλακτική λύση στη μαζική κουλτούρα, τον βιομηχανοποιημένο τρόπο παραγωγής και τον παγκόσμιο καπιταλισμό», ο «Επαναστατικός Πλεκτικός Κύκλος» χρησιμοποίησε δράσεις πλέξης ως μορφή διαμαρτυρίας με αφορμή τη Σύνοδο Κορυφής της G8 στο Κάλγκαρι του Καναδά το 2002. «Ο χειροτεχνακτιβισμός είναι κάτι παραπάνω από τη «χειροτεχνία» ή τον «ακτιβισμό» – είναι το να κάνεις τη δημουργικότητα σου δύναμη. Τη στιγμή που αρχίζεις να σκέφτεσαι αυτό που θα παράγεις σαν κάτι περισσότερο από χόμπι ή «γυναικεία δουλειά», σαν κάτι που έχει πολιτισμική, ιστορική και κοινωνική αξία η χειροτεχνία γίνεται κάτι σημαντικότερο από καπρίτσιο ή περαστική μόδα», γράφει η μπλόγκερ Μπέτσυ Γκριρ. (σ. 56)

Όμως το πλέξιμο ως πολιτικό μέσο είναι μόνο μία από τις πολλές πτυχές που μας αναφέρει η Κατερίνα Σχινά. Μας αφήνει να συμμετέχουμε σε ένα σχεδόν απέραντο πλούτο από αναφορές στο πλέξιμο, όπως στην μουσική, τα μαθηματικά, την τέχνη και τη λογοτεχνία. Τι θέλει να μας πει ο συνθέτης Γιάννης Ξενάκης όταν ονομάζει το έργο του «Plekto» (1993); Πώς το ζευγάρι των μαθηματικών Hinke Osinga και Bernd Krauskopf είχε την ιδέα να οπτικοποιήσει το περίπλοκο μοντέλο της Πολλαπλότητας του Lorenz για τους μαθητές του χρησιμοποιώντας βελονάκι; Είναι πράγματι η γαλήνη, αυτή η «"επιστροφή εις εαυτόν", στην οποία εγκαταλείπεται ακόμη και η πιο απλοϊκή τεχνίτρια όταν κρατάει στα χέρια της το "εύπλαστο μυστήριο" του πλεκτού της» (σ. 115) και για την οποία πρώτοι μίλησαν οι Άγγλοι ρομαντικοί, το κοινό στοιχείο μεταξύ ποίησης και πλεκτού; Η συγγραφέας αναλύει πολλά τέτοια ερωτήματα στο βιβλίο της.

Δεν είναι όμως μόνο αυτές οι πολυάριθμες και ενίοτε πολύ πρωτότυπες αναφορές στο πλέξιμο που κάνουν το βιβλίο τόσο γοητευτικό, αλλά και οι προσπάθειες να συνδεθεί αυτή η μορφή χειροτεχνίας με θεωρητικές αναλύσεις και προβληματισμούς. Με αυτόν τον τρόπο η Σχινά καταφέρνει να συνδέσει την πρακτική του πλεξίματος ως, μεταξύ άλλων,

Charles Dickens in der Figur der Madame Defarge ein literarisches Denkmal gesetzt hat. Weniger blutrünstig, aber nicht weniger aufständisch waren die ersten englischen Sufragetten, die während ihrer konspirativen Treffen Schultertücher in den Farben ihrer Bewegung strickten. In den 60er Jahren der Nachkriegszeit wird das Stricken zum Ausdrucksmittel feministischer Ideen, in dem es als „Instrument zur Kommunikation" und als „ein Narrativ der verborgenen und ignorierten Komponenten" weiblicher Lebensentwürfe betrachtet wird. Als „Alternative zur Massenkultur, zur industrialisierten Produktionsweise und zum globalen Kapitalismus" nutzte der „Revolutionary Knitting Circle" Strickaktionen als Protestform anlässlich des G8-Gipfels im kanadischen Calgary 2002. Beim „Craftivism" (Craft + Activism) geht es „um mehr als um Handarbeit und Aktivismus – nämlich darum, unsere Kreativität zu einer Kraft zu machen. In dem Moment, wo wir anfangen, unser kreatives Schaffen nicht mehr nur als einfaches Hobby oder als ‚Frauenarbeit' anzusehen, sondern als etwas von kulturellem, historischem und gesellschaftlichem Wert, wird die Handarbeit zu etwas Wichtigerem als einem Modefimmel oder einem vorübergehenden Trend" schreibt die Bloggerin Betsy Greer. (S.66)

Stricken als politisches Instrument ist aber nur einer von vielen Aspekten, die Katerina Schina aufzeigt. Sie lässt uns an einem schier endlosen Fundus an Strick-Bezügen teilhaben, wie zur Musik, Mathematik Kunst und Literatur. Was will uns der Komponist Jannis Xenakis vermitteln, wenn er sein Stück „plekto" (1993) benennt? Wie kommt das Mathematikerehepaar Hinke Osinga und Bernd Krauskopf auf die Idee, das komplizierte Modell der Lorenz'schen Mannigfaltigkeit für ihre Studenten mittels der Nadelarbeit zu visualisieren? Ist „tranquility", diese innere „‚Rückkehr zu sich selbst', der sich noch die schlichteste Handarbeiterin überlässt, wenn sie in ihren Händen das ‚anschmiegsame Geheimnis' ihres Strickzeugs hält" (S.137) und von dem die englischen Romantiker als erstes sprachen, tatsächlich das gemeinsame Element zwischen Dichtung und Stricken? Vieler solcher Fragen geht die Autorin in ihrem Buch auf den Grund.

Aber es sind nicht nur diese zahlreichen und zum Teil sehr ungewöhnlichen Strick-Zitationen, die den Reiz des Buches ausmachen, sondern auch die Versuche, diese Form der Handarbeit an theoretische Analysen und Reflexionen anzuknüpfen. So schafft es Schina, die Praxis des Strickens als Handarbeit u.a. mit Richard Senetts „Handwerk" zu verknüpfen oder das Tragen von Selbstgestricktem mit Roland Barthes als „Akt der Denotation" zu sehen, also

χειρωνακτική εργασία, με «τον Τεχνίτη» του Richard Sennett ή να δει τη χρήση των ιδιόχειρων ρούχων μαζί με τον Roland Barthes ως μια «πράξη καταδήλωσης», δηλαδή ως μια «βαθύτατα κοινωνική δραστηριότητα». Η συγγραφέας καταφέρνει να δαμάσει την πληθωρική ποικιλομορφία του υλικού της, να του δώσει μια συγκεκριμένη δομή που κρατάει τον αναγνώστη σε εγρήγορση. Εξάλλου, οι μεμονωμένες, αυτόνομες ενότητες διευκολύνουν την πρόσβαση και προάγουν τον ευχάριστο χαρακτήρα της ανάγνωσης.

Το βιβλίο τελειώνει με ένα «Παράρτημα ποιητικόν», δηλαδή μια σειρά ποιημάτων από την παγκόσμια λογοτεχνία αφιερωμένα στο πλέξιμο ως διαδικασία, στην πλέκτρια ως πρόσωπο ή στο πλέξιμο ως μεταφορά. Στη γερμανική έκδοση, η μεταφράστρια Doris Wille προσθέτει, πολύ χρήσιμη για όσους δεν είναι γνώστες της ελληνικής γλώσσας, μια λεπτομερή σημείωση σχετικά με την ποικιλία των σημασιών του όρου πλέξιμο στην ελληνική γλώσσα. Και στις δύο εκδόσεις, τη γερμανική και την ελληνική, οι οποίες εκδόθηκαν από μικρότερους εκδοτικούς οίκους (Εκδόσεις Κίχλη, Edition Converso), δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στον καλαίσθητο σχεδιασμό του βιβλίου. Αυτό αποδεικνύεται από ένα ελκυστικό σχέδιο εξωφύλλου, το ελληνικό σχετικά διακριτικό και λεπτό, ενώ αντίθετα το γερμανικό σε ροζ-μαύρη διάταξη, από μια εντυπωσιακά καλή ποιότητα χαρτιού και από πολλές ενδιαφέρουσες εικονογραφήσεις.

Το αν πρόκειται τελικά για «μια Kulturgeschichte (πολιτισμική ιστορία) του πλεξίματος», όπως υπονοεί ο γερμανικός υπότιτλος, είναι σίγουρα συζητήσιμο. Το ερώτημα που θα έπρεπε να τεθεί εδώ είναι, ποια έννοια της πολιτισμικής ιστορίας αποτελεί τη βάση αυτού; Μήπως πρόκειται περισσότερο, όπως υπόσχεται το ελληνικό πρωτότυπο, για μια πραγματεία σχετικά με την «κουλτούρα του πλεξίματος», ένα «συνειρμικό δοκίμιο», όπως το χαρακτήρισε κάποτε η ίδια η συγγραφέας;

Σε κάθε περίπτωση, η «διανοούμενη και χειροτέχνις» Σχινά έχει καταφέρει να γράψει ένα πολύ όμορφο βιβλίο, αν αντιληφθούμε το όμορφο «ως την ποσότητα εφευρετικότητας και ευφυΐας που ενυπάρχει σε ένα έργο» (σ. 104).

* Ευχαριστώ θερμά τη Νίκη Μολφέτα για την επιμέλεια του ελληνικού κειμένου.

als „zutiefst soziales Tun". Die Autorin versteht es, die überbordende Vielfalt ihres Materials zu bändigen, ihm eine gewisse Struktur zu verleihen, die den Leser in Fluss hält. Zudem erleichtern die einzelnen, in sich abgeschlossenen Einheiten den Zugang und fördern die Kurzweiligkeit der Lektüre.

Das Buch endet mit einer „Poetischen Nachlese", einer Reihe von Gedichten der Weltliteratur, die sich mit dem Stricken als Prozess, der Strickenden als Person oder dem Stricken als Metapher widmen. Der deutschen Ausgabe fügt die Übersetzerin Doris Wille, für den nicht der griechischen Sprache Kundigen, sehr hilfreich, eine ausführliche Anmerkung zur Bedeutungsvielfalt des Begriffs des Strickens in der griechischen Sprache bei. Sowohl bei der deutschen als auch bei der griechischen Ausgabe, beide in eher kleineren Verlagen (Edition Converso, Ekdoseis Kichli) erschienen, wurde Wert auf eine ansprechende Buchgestaltung gelegt. Davon zeugen eine ins Auge fallende Covergestaltung, die griechische eher dezent und zart gehalten, die deutsche kontrastreich in einem pink-schwarzen Layout, eine auffallend gute Papierqualität und reichlich interessante Illustrationen.

Ob es sich letztendlich um „eine Kulturgeschichte des Strickens" handelt, wie der deutsche Untertitelt suggeriert, darüber lässt sich sicherlich streiten. Die Frage, die sich dadurch nämlich stellen müsste, wäre, welches Konzept einer Kulturgeschichte liegt hier zugrunde? Ist es nicht vielmehr, wie das griechische Original verspricht, eine Abhandlung über „die Kultur des Strickens", ein „assoziativer Essay", wie es die Autorin selbst einmal charakterisierte?

Auf jeden Fall ist der „Intellektuellen und Handarbeiterin" Schina ein sehr schönes Buch gelungen, wenn wir das Schöne „als die Menge an Einfallsreichtum und Intelligenz, die einem Werk innewohnt" (S. 123), verstehen wollen.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ
ΦΑΝΗ ΜΑΡΙΝΑ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

# Οι συνεργάτες του Εξάντα #35

**Μπαϊρακτάρη, Χρυσάνθη,** γεννήθηκε το 1998 στη Θεσσαλονίκη, σπούδασε Ελληνική Φιλολογία με ειδίκευση στη Γλωσσολογία στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Εργάστηκε ως φιλόλογος και επιμελήτρια βιβλίων. Φοιτεί στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

**Μπουκάλας, Παντελής,** συγγραφέας, μεταφραστής και δημοσιογράφος. Έχει δημοσιεύσει οχτώ βιβλία ποίησης, έναν τόμο βιβλιοκριτικών, δύο τόμους με επιφυλλίδες στην Καθημερινή της Κυριακής, ένα θεατρικό και τέσσερις τόμους δοκιμίων για το δημοτικό τραγούδι. Έχει μεταφράσει Αισχύλο, Ευριπίδη, Αριστοφάνη, Θεόκριτο και επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας.

**Δανάη, Κουλμάση,** γεν. 1934 στην Αθήνα. Σπούδασε Ρουμανική Φιλολογία, Φιλοσοφία και Νεοελληνική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου και στη Σορβόννη. Επιστημονική συνεργάτιδα στο Τμήμα Ρομανικών Σπουδών του Αμβούργου. 1969-1974 συντάκτρια στην ελληνική υπηρεσία της Deutsche Welle στην Κολωνία. 1975-1998 υπεύθυνη Τύπου και Πολιτιστικών της Ελληνικής Πρεσβείας στη Βόννη. Πολυάριθμες δημοσιεύσεις και μεταφράσεις.

**Joachim, Gauck,** γεννήθηκε το 1940 στο Ρόστοκ. Μετά τις Σπουδές Θεολογίας υπηρέτησε για 25 χρόνια ως ιερέας στην Ευαγγελική-Λουθηρανική Εκκλησία στο Μέκλεμπουργκ. Κατά την Ειρηνική Επανάσταση πρωτοστάτησε στο εκκλησιαστικό και πολιτικό κίνημα. Το 1990 γίνεται Ειδικός Ομοσπονδιακός Υπεύθυνος για τα αρχεία των μυστικών υπηρεσιών της Ανατολικής Γερμανίας. Η δεύτερή του θητεία λήγει το 2000. Από το 2003 έως το 2012 Πρόεδρος της ομοσπονδιακής ένωσης «Ενάντια στη λήθη – Για τη Δημοκρατία», η οποία εργαζόταν για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης προς όφελος της Δημοκρατίας. Το 2012 εκλέγεται Πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Η θητεία του έληξε το 2017. Για το έργο του τιμήθηκε με πολυάριθμες διακρίσεις.

# Mitwirkende bei Exantas #35

**Bairaktari, Chrysanthi,** geb. 1998 in Thessaloniki. Studium der Gräzistik mit Schwerpunkt Linguistik an der Aristoteles Universität in Thessaloniki. Anschließend hat sie als Lektorin und Privatlehrerin gearbeitet. Heute macht sie ihren Master of Arts in Neogräzistik an der Freien Universität Berlin.

**Boukalas, Pantelis,** Schriftsteller, Übersetzer und Journalist. Er hat acht Gedichtbände, einen Band mit Buchbesprechungen, zwei Bände mit Feuilletonbeiträgen zur Sonntagsausgabe von „Kathimerini", einen Theaterband und vier Bände mit Volkslied-Essays veröffentlicht. Er hat Aischylos, Euripides, Aristophanes, Theokrit und die Epigramme der Anthologia Palatina übersetzt.

**Coulmas, Danae,** geb. 1934 in Athen, Studium der Romanistik, Philosophie und neugriechischen Philologie an der Universität Hamburg und der Sorbonne. Wissenschaftliche Mitarbeiterin am Romanischen Seminar der Universität Hamburg, 1969-1974 Redakteurin beim Griechischen Dienst der Deutschen Welle in Köln, 1975-1998 Presse- und Kulturrätin der griechischen Botschaft in Bonn. Zahlreiche Veröffentlichungen und Übersetzungen.

**Joachim, Gauck,** geb. 1940 in Rostock. Studium der Theologie. 25 Jahre lang im Dienst der Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Mecklenburgs; arbeitet viele Jahre als Pastor. Während der Friedlichen Revolution Mitinitiator der kirchlichen und politischen öffentlichen Protestbewegung in Rostock. 1990 Sonder- bzw. Bundesbeauftragter für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR. Seine zweite Amtszeit endet in 2000. Von 2003 bis 2012 Bundesvorsitzender der Vereinigung „Gegen Vergessen – Für Demokratie e.V.". In 2012 wählt die Bundesversammlung Joachim Gauck zum elften Präsidenten der Bundesrepublik Deutschland. Seine Amtszeit endet am 18. März 2017. Für sein Wirken wurde er mit zahlreichen Ehrungen und Preisen ausgezeichnet.

**Γρηγοριάδης, Θεοχάρης Ν.,** γεννήθηκε στις Σέρρες. Σπούδασε Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συνέχισε με μεταπτυχιακό στις Ρωσικές και Ανατολικοευρωπαϊκές Σπουδές στο Πανεπιστήμιο Γέιλ. Διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Μπέρκλεϊ της Καλιφόρνιας και Οικονομικών του Πανεπιστημίου της Αγίας Πετρούπολης. Από το 2014 καθηγητής Οικονομικών της Ανατολικής Ευρώπης στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν τα συγκριτικά οικονομικά συστήματα, την οικονομική ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης, την πολιτική οικονομία και τα οικονομικά της θρησκείας.

**Grigoriadis, Theocharis N.,** geb. in Serres, Jura-Studium Universität Athen, MA in Russland und Osteuropastudien Yale-Universität, Promotion in Politikwissenschaften an der Universität Kalifornien zu Berkeley, Promotion in Volkswirtschaft an der Universität St. Petersburg. Seit 2014 Professor für Volkswirtschaft Osteuropas an der Freien Universität Berlin. Forschungsschwerpunkte u.a. Vergleich von Wirtschaftssystemen, Wirtschaftsgeschichte Osteuropas, Politische Ökonomik, Religionsökonomik.

**Hildebrand, Birgit,** γεννήθηκε στο Regensburg, ήταν λέκτορας στο Τμήμα Γερμανικής Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από το 1989 μεταφράζει νεοελληνική λογοτεχνία, κυρίως πεζογραφία. Το 2001 τιμήθηκε με το ελληνογερμανικό Βραβείο Μετάφρασης, το 2014 έχει λάβει το Βραβείο Μετάφρασης Έργου Ελληνικής Λογοτεχνίας σε Ξένη Γλώσσα, ζει σήμερα στο Βερολίνο.

**Hildebrand, Birgit,** geb. in Regensburg; ehem. Dozentin an der Deutschen Abteilung der Aristoteles-Universität, Thessaloniki. Seit 1989 Übersetzungen neugriechischer Literatur, hauptsächlich Prosawerke. 2001 geehrt mit dem Deutsch-Griechischen Übersetzerpreis; 2014 ausgezeichnet mit dem Griechischen Staatspreis für Übersetzung griechischer Literatur, lebt heute in Berlin.

**Καλαϊτζής, Άρης,** ζωγράφος. Γενήθηκε στη Λειψία ως γιος ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Ολοκλήρωσε τις μεταδιδακτορικές του σπουδές στη Ζωγραφική κοντά στον καθηγητή Άρνο Ρικ. Έχει στο ενεργητικό του σπουδαίο έργο με διεθνή εμβέλεια. Ζει και εργάζεται στη Λειψία.

**Kalaizis, Aris,** Maler. Geb. 1966 in Leipzig also Sohn griechischer, politischer Emigranten. Meisterschülerstudium bei Prof. Arno Rick. Seine Bilder finden heute interlnationale Anerkennung. Er lebt und Arbeitet in Leipzig.

**Καββαδία, Μαρία,** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1960. Σπούδασε Ελληνική Φιλολογία και εργαζόταν μέχρι το 2015 ως εκπαιδευτικός σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, καθώς και στο Ευρωπαϊκό Σχολείο του Βερολίνου.

**Kavvadia, Maria,** wurde 1960 in Athen geboren. Sie studierte griechische Philologie und arbeitete bis 2015 als Lehrerin in verschiedenen Teilen Griechenlands sowie an der Europäischen Schule in Berlin.

**Klemm, Ulf-Dieter,** γεννήθηκε το 1946 στο Höxter της Βεστφαλίας. Το 1964 αποφοίτησε από τη Γερμανική Σχολή Αθηνών, σπούδασε Νομικά στο Βερολίνο, το Μονπελιέ και τη Χαϊδελβέργη. Από το 1977 μέχρι το 2011 διπλωμάτης. Μεταφράζει ελληνική λογοτεχνία και αρθρογραφεί για ελληνικά θέματα. Μέλος της συντακτικής επιτροπής του «Εξάντα» από τον Ιανουάριο του 2019.

**Klemm, Ulf-Dieter,** geb. 1946 in Höxter, Westfalen, 1964 Abitur an der Deutschen Schule Athen, Jurastudium in Berlin, Montpellier und Heidelberg, von 1977 bis 2011 im diplomatischen Dienst, übersetzt griechische Literatur und schreibt zu griechischen Themen. Mitglied der Redaktion der Zeitschrift „Exantas“ seit Januar 2019.

**Knapp, Martin,** (*1958) σπούδασε Κλασική, Βυζαντινή και Νεοελληνική Φιλολογία και Ιστορία. Από το 1988 εργάζεται για το δίκτυο των γερμανικών εμπορικών επιμελητηρίων του εξωτερικού, μεταξύ άλλων σε Θεσσαλονίκη, Βελιγράδι, Βερολίνο και Αθήνα, όπου βρέθηκε ανάμεσα στις μυλόπετρες της ευρωκρίσης, μια εμπειρία που αποτέλεσε έμπνευση για το μυθιστόρημά του «Olymp».

**Knapp, Martin,** (*1958) studierte klassische, byzantinische und moderne griechische Philologie und Geschichte. Er arbeitet seit 1988 für das Netz der deutschen Auslandshandelskammern, u.a. in Thessaloniki, Belgrad, Berlin und Athen, wo er zwischen die Mühlsteine der Eurokrise geriet, eine Erfahrung, die ihn zu seinem Roman „Olymp" inspirierte.

**Λάιος, Γιώργος,** γεννήθηκε το 1984 στις Σέρρες, σπούδασε Κλασική Φιλολογία. Ζει στο Βερολίνο ενώ εργάζεται ως Projektleiter στο Ντάρμσταντ. Είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου και υπεύθυνος έκδοσης του «Εξάντα» από το 2019.

**Laios, Giorgos,** geb. 1984 in Serres, Griechenland, studierte klassische Philologie. Er lebt in Berlin und arbeitet als Projektleiter in Darmstadt. Seit 2019 Leiter der Redaktion von „Exantas".

**Μαγκλίνης, Ηλίας,** γεννήθηκε το 1970 στην Κινσάσα του Κονγκό, δημοσιογράφος πολιτισμού για την κυριακάτικη έκδοση της εφημερίδας «Καθημερινή», συγγραφέας και μεταφραστής. Προς το παρόν υπάρχουν μεταφράσεις στα αγγλικά και σέρβικα. Πρόσφατα: *Το μόνο της ζωής τους ταξίδι* (Μεταίχμιο 2022).

**Maglinis, Ilias,** geb. 1970 in Kinshasa im Kongo, Kulturjournalist bei der Sonntagsausgabe der Zeitung „*Kathimerini*", Schriftsteller und Übersetzer; Übersetzungen seiner Werke ins Englische und Serbische; zuletzt: „*Die einzige Reise ihres Lebens*" (Metaichmio 2022).

**Παπούλια, Φανή Μαρίνα,** ιστορικός, ασχολείται με θέματα της νεότερης ελληνικής ιστορίας του 19ου και 20ου αιώνα. Δημοσιεύσεις, μεταξύ άλλων, στην ιστοριογραφία, την έρευνα της μεσαίας τάξης και την πολιτική μεταρρυθμίσεων. Είναι μέλος της συντακτικής επιτροπής του «Εξάντα» από τον Ιανουάριο του 2019.

**Papoulia, Fanny Marina,** Historikerin, arbeitet zu Themen neugriechischer Geschichte des 19. und 20. Jhs., Veröffentlichungen u.a. zu Historiografie, Bürgertumsforschung und Reformpolitik; seit Januar 2019 Redaktionsmitglied der Zeitschrift Exantas.

**Quassowski, Claus,** γεννήθηκε το 1952 στο Bielefeld, σπούδασε Νομική στο Göttingen. Μέχρι αρχές του 2018 προϊστάμενος μονάδας στο Ευρωπαϊκό Τμήμα του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών στο Βερολίνο, σήμερα ασχολείται με γενεαλογικές έρευνες στην Ανατολική και Δυτική Πρωσία. Είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου και της συντακτικής επιτροπής του «Εξάντα» από το 2019.

**Quassowski, Claus,** geb. 1952 in Bielefeld, Jura-Studium in Göttingen, zuletzt bis 2018 Referatsleiter in der Europaabteilung des Bundesministeriums der Finanzen, Berlin, heute engagiert in Familienforschung in Ost- und Westpreußen; seit 2019 Mitglied im Vorstand von „Exantas" und in der Redaktion der Zeitschrift.

**Rondholz, Eberhard,** ιστορικός, δημοσιογράφος, συγγραφέας. Πλήθος ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών εκπομπών καθώς και μεγάλο μέρος αρθρογραφίας που αφορούν την Ελλάδα. Από το 1973 έως το 2000 υπήρξε συντάκτης στο πολιτιστικό τμήμα της Ραδιοφωνίας της Δυτικής Γερμανίας (WDR). Το 2009 τιμήθηκε με το δαχτυλίδι των γερμανοελληνικών εταιριών. Το 2011 δημοσιεύτηκε το έργο του «Ελλάδα, Το πορτραίτο μιας χώρας» (στα γερμανικά).

**Rondholz, Eberhard,** Historiker, Journalist, Autor; viele seiner Rundfunk-, Fernseh- und Printbeiträge widmen sich Griechenland; 1973-2000 Kulturredakteur beim WDR; 2009 Ehrenring der deutsch-griechischen Gesellschaften; Veröffentlichungen u.a. „Griechenland, ein Länderporträt" (2011).

**Schellinger, Andrea,** μεταφράστρια λογοτεχνίας (Παπαδιαμάντης, Ρίτσος, Ροΐδης, Σεφέρης κ.ά.) και επιστημονικών ιστορικών κειμένων (πρόσφατα: Hagen Fleischer, Krieg und Nachkrieg, 2020). Πολυάριθμες δημοσιεύσεις πάνω στην ιστορία της γερμανοελληνικής λογοτεχνικής μετάφρασης. Βραβείο μετάφρασης Gingko-Biloba για ποίηση 2018.

**Schellinger, Andrea,** Übersetzerin von Literatur (Papadiamantis, Ritsos, Roidis, Seferis u.v.a.) und historischen Fachtexten (zuletzt: Hagen Fleischer, Krieg und Nachkrieg, 2020). Zahlreiche Publikationen zur Geschichte des deutsch-griechischen Literaturtransfers. Übersetzerpreis Gingko-Biloba für Lyrik 2018.

**Βαφειάδης, Βασίλης,** Γεννήθηκε το 1953 στις Σέρρες. Είναι αυτοδίδακτος ζωγράφος. Σπούδασε Διοίκηση Επιχειρήσεων στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας. Εργάστηκε, μεταξύ άλλων, ως Διευθυντής της Δημοτικής Επιχείρησης Πολιτισμού και Κοινωνικής Ανάπτυξης Σερρών και ως Διευθυντής Πολιτισμού – Τουρισμού της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Σερρών. Από το 1988 διατηρεί τον εικαστικό χώρο «ΑΡΜΟΣ». Έργα του έχουν εκτεθεί σε πλήθος εκθέσεων.

**Vafiadis, Vassilis,** geb. 1953 in Serres. Er ist autodidaktischer Maler. Studium der Betriebswirtschaftslehre an der Universität von Makedonien. Er arbeitete u.a. als Direktor des kommunalen Unternehmens für Kultur und sozialer Entwicklung der Stadt Serres und als Direktor der Abteilung Kultur und Tourismus der Präfekturverwaltung von Serres. Seit 1988 betreibt er den Kunstraum "ARMOS". Seine Werke wurden bereits in zahlreichen Ausstellungen gezeigt.

**Ζαχαράκη, Ιωάννα,** γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Χρυσομηλιά Καλαμπάκας, σπούδασε Γερμανική Φιλολογία και Κοινωνιολογία στο Aachen. Εισηγήτρια σύμβουλος στον τομέα Κοινωνικής Ένταξης και Διαπολιτισμικότητας στο Diakonisches Werk Rheinland-Westfalen-Lippe, από το 1999 δημοτικός σύμβουλος του Solingen της Γερμανίας, από το 2020 εξελέχθη ενταύθα επίτιμος αντιδήμαρχος. Το 2015 ίδρυσε την «Ακαδημία ΑΞΙΟΝ». Το 2019 τιμήθηκε με τον «Ομοσπονδιακό Σταυρό Αξίας».

**Zacharaki, Ioanna,** geb. und aufgewachsen in Chrysomilea bei Kalambaka; Studium der Germanistik und Soziologie in Aachen. Referentin für Migration und Flucht beim Diakonischen Werk Rheinland-Westfalen-Lippe. Seit 1999 Stadträtin, seit 2020 ehrenamtliche Bürgermeisterin von Solingen. 2015 Gründung der „AXION-Akademie der Werte". 2019 Bundesverdienstkreuz.

# Εξάντας / Exantas

Ιούλιος // Juli 2022 τεύχος // Heft 35

**Ο Εξάντας ιδρύθηκε το 2005 ως σύλλογος που στόχο του είχε να συμβάλει στην ενίσχυση του ελληνικού πολιτισμού στη Γερμανία καθώς και στην γερμανοελληνική πολιτιστική ανταλλαγή. Πλάι σε πολιτιστικά δρώμενα, όπως μουσικές ή λογοτεχνικές βραδιές και καλλιτεχνικές εκθέσεις, ο Εξάντας διοργανώνει ομιλίες και συζητήσεις γύρω από πολιτιστικά και πολιτικά θέματα που αφορούν την Ελλάδα και τις γερμανο-ελληνικές σχέσεις.**

**Δυο φορές το χρόνο εκδίδεται το ομώνυμο περιοδικό σε μια προσπάθεια καθορισμού της θέσης του συλλόγου και την ελληνικής θεματολογίας μέσα στο πλέγμα των γερμανο-ελληνικών σχέσεων. Από τον Ιούλιο του 2019 το περιοδικό εκδίδεται πλήρως δίγλωσσο, έτσι ώστε όλα του τα άρθρα είναι προσβάσιμα και στις δύο γλώσσες.**

**Der Verein Exantas Berlin e.V. wurde 2005 mit dem Ziel gegründet, die griechische Kultur in Deutschland und den deutsch-griechischen Kulturaustausch zu fördern. Neben Kulturveranstaltungen wie Konzerte, Lesungen, Kunstausstellungen, organisiert er Vorträge und Diskussionen zu kulturellen und politischen Themen, die Griechenland und die griechisch-deutschen Beziehungen betreffen.**
**Seit seiner Gründung bringt der Verein zweimal im Jahr die gleichnamige Kulturzeitschrift Εξάντας (Exantas), auf Deutsch: Sextant, heraus. Seit der Antike nutzten Seeleute den Sextanten, um die Position ihrer Schiffe zu berechnen, der Sextant also als Instrument zur Standortbestimmung auf zahlreichen Gebieten im deutsch-griechischen Verhältnis. Seit dem Heft 29 (Juli 2019) ist die Exantas - Zeitschrift durchgehend zweisprachig, so dass alle Beiträge ohne Kenntnis der anderen Sprache gelesen werden können. Wer mag, kann zugleich seine Kenntnisse der anderen Sprache trainieren.**


## IMPRESSUM

**Herausgeber:**
exantas Berlin e.V. gemeinnütziger Verein

**Bei Spenden können abzugsfähige Quittungen ausgestellt werden.**

Grebenhainer Weg 13a
13435 Berlin
Tel.: 030 402 94 79

www.exantas.de
redaktion@exantas.de

**Bank:** Piraeus Bank S.A.,
**IBAN:** DE90 5242 0600 0156 4530 17
**BIC:** ABGRDEFF

**Verantwortlich i.S.d.P.:**
Georgios Laios
Emanuelstr. 5, 10317 Berlin

**Redaktion:**
Ulf - Dieter Klemm
Georgios Laios
Fanny Marina Papoulia
Claus Quassowski

**Satz und Layout:**
Vasileios Synanidis - Georgios Laios
**Druck:** CHROMA, 68-200 Zary
**Vertrieb:** IPS GmbH
**Auflage:** 1.000
Juli 2022

**ISSN:** 1865-6692

**Erscheinungsweise:** 2x im Jahr


Für namentlich gekennzeichnete Beiträge übernimmt die Redaktion keine Verantwortung.

Es ist nicht erlaubt, Texte ganz oder teilweise in jeder Form wiederzugeben, ohne die schriftliche Erlaubnis der Redaktion.

Die Redaktion bedankt sich herzlich bei den Inserenten dieses Heftes sowie bei zahlreichen Freunden und Freundinnen, die durch ihre Spenden das Erscheinen von EXANTAS ermöglicht haben.

# GastroStar

## Gaststättenbedarf

Eisenacher Str. 12
10777 Berlin

Tel.: 030 789594 0
info@gastrostar-berlin.de

www.gastrostar-berlin.de

**Ihr Partner für Gaststätten- & Hotelbedarf**

### TABLETOP

- Porzellan
- Besteck
- Trinkglas
- Kerzen

### EINWEGARTIKEL

- Servietten
- Verpackungen
- Tragetaschen
- Tischdecken

### HYGIENE

- Reinigungsmittel
- Reinigungszubehör
- Müllentsorgung
- Hygieneartikel

### SERVICEARTIKEL

- Barartikel
- Buffetartikel
- Menage & Streuer
- Tisch- & Servierzubehör

### GROSSKÜCHE

- Großküchengeräte
- Töpfe & Pfannen
- Kleingeräte
- Support

# MEDITERRANEAN
LEBENSMITTEL GMBH

FLEISCH, FRISCH & TK

WILD & GEFLÜGEL TK

GEMÜSE

TIEFKÜHLKOST

FISCH TK & MEERESWEICHTIERE TK

Milchprodukte und Käse

KONSERVEN & DIVERSE DOSEN

GASTRONOMIEBEDARF

KAFFEE

SÜSSWAREN

WEIN

SPIRITUOSEN

Teigwaren

Gewürze

OLIVEN & PEPERONI

ÖL, ESSIG, SALZ


**Mediterranean Lebensmittel GmbH**

**Zum Kiesberg 34 h**
**14979 Großbeeren**

**Tel.: 033701 - 740650**
**Fax.: 033701 - 740654**

**E-mail: info@mediterranean24.de**
**Internet: www.mediterranean24.de**


**Öffnungszeiten:**

| | |
|---|---|
| Montag - Freitag | 08:00 - 18:00 |
| Samstag | 08:00 - 12:00 |